QƏNİRƏ PAŞAYEVA
HƏVVA MƏMMƏDOVA

XOCALI SOYQIRIMI

Şahidlərin dilindən

«Elm və təhsil»
Bakı - 2011

Redaktor: **Əkbər Qoşalı (Yolçuyev)**
Azərbaycanda Atatürk Mərkəzinin şöbə müdiri,
Dünya Gənc Türk Yazarlar Birliyinin başqanı

Kitab «Texnikabank» ASC-nin dəstəyi ilə nəşr olunmuşdur.

Qənirə Paşayeva, Həvva Məmmədova
Xocalı soyqırımı: Şahidlərin dilindən.
Bakı, «Elm və təhsil», 2011.-288 səh.

Kitabda 1992-ci il fevralın 25-dən 26-na keçən gecə Ermənistan Silahlı Qüvvələrinin Rusiyanın 366-cı motoatıcı alayının zirehli texnikası və hərbi heyətinin köməkliyi ilə Azərbaycanın Xocalı şəhərini işğal edərək orada yaşayan azərbaycanlılara qarşı törətdiyi soyqırım barədə ətraflı məlumatlar öz əksini tapır. Burada Xocalı soyqırımının şahidləri olmuş və canlarını zorla qaçıb qurtara bilmiş; ailə üzvləri, yaxınları gözləri qarşısında qətlə yetirilmiş insanların; Ermənistan Silahlı Qüvvələri tərəfindən əsir və girov götürülmüş, ağır işgəncə və əzablar verilmiş (sonradan Azərbaycanın böyük çətinliklərlə geri ala bildiyi) bir çox Xocalı sakininin xatirələri öz əksini tapır. Bu kitabda sadəcə şahidlər və faktlar danışır! Onlar Ermənistanın 20-ci yüzilliyin sonunda bütün dünyanın gözləri qarşısında törətdiyi soyqırımdan və ermənilərin tamamilə dağıtdıqları Xocalı şəhərindən söz açırlar...

KİTABDA
Heydər Əliyev Fondunun,
Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin,
Azərbaycan Respublikası Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin,
Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyinin,
Azərbaycan Respublikası Qaçqınların və Məcburi Köçkünlərin İşləri üzrə Dövlət Komitəsinin,
Azərbaycan Respublikası Əsir və itkin düşmüş, girov götürülmüş vətəndaşlarla əlaqədar Dövlət Komissiyasının sənədlərindən istifadə edilmişdir.

ISBN 978-9952-8142-7-9

«Elm və təhsil», 2011

ƏZİZ OXUCU!

Ermənistan Silahlı Qüvvələri 1992-ci il, fevralın 25-dən 26-na keçən gecə Rusiyanın 366-cı motoatıcı alayının zirehli texnikası və hərbi heyətinin köməkliyi ilə Azərbaycanın Xocalı şəhərini işğal edərək orada yaşayan etnik azərbaycanlılara (Azərbaycan türklərinə) qarşı dəhşətli SOYQIRIM həyata keçirdi. Çox təəssüf ki, bütün dünyanın gözləri qarşısında törədilmiş bu SOYQIRIMa dünya ictimaiyyəti, zamanında lazımi reaksiyanı vermədi. O SOYQIRIMın qurbanı olmuş insanların, canını sağ qurtara bilmiş yaxınları; Ermənistan silahlı qüvvələrinin Xocalıda əsir və girov götürərək dəhşətli işgəncələr, əzablar verdiyi yüzlərlə qadın, uşaq və yaşlılar (Azərbaycanın sağ geri ala bildiyi Xocalı sakinləri); bu soyqırım üzündən ailəsi ilə bərabər bütün uşaqlıq illərini itirmiş uşaqlar; siqaret közü ilə gözləri yandırılmış, bədəni damğalanmış qadınlar (və uşaqlar); bütün övladları ilə yanaşı yaşama arzusunu da itirmiş analar və atalar; SOYQIRIM qurbanı olmuş Xocalının (və Xocalılıların) ruhu, sadəcə bir şey istəyir (və gözləyir):

ƏDALƏT!!!

Onların səsinə SƏS VERMƏK, onların haqlı tələblərinə dəstək vermək, bu soyqırımı törədənlərin ƏDALƏT qarşısında cavab verməsi üçün ÇALIŞMAQ hər bir insanın ən azı İNSANLIQ borcudur!

Bu kitabı oxuduqdan sonra ətrafınızdakı hər kəsə oradan – yəni XOCALIdan danışın!

XOCALI SOYQIRIMını törədənlərin dünya səviyyəsində qınaq obyektinə çevrilməsi üçün bu məlumatları hər yerə, hər kəsə daha geniş yayın!

XOCALI SOYQIRIMInı törədənlərin ədalət məhkəməsi qarşısında dayanması üçün əlinizdən gələni əsirgəməyin!

Bu kitabı oxuduqdan sonra XOCALI SOYQIRIMIndan canını sağ qurtara bilmiş Azərbaycanlılara səsinizi, sözünüzü çatdırmaq, bu kitabın növbəti nəşrləri barədə öz arzu və təkliflərinizi bildirmək istəyirsinizsə bu ünvanlara yazın:

fond05@mail.ru, havva _mamedova@mail.ru

Xocalı soyqırımı - 1992-ci il fevralın 25-dən 26-na keçən gecə Ermənistan Silahlı Qüvvələrinin Rusiyanın 366-cı motoatıcı alayının zirehli texnikası və hərbi heyətinin köməkliyi ilə Azərbaycanın Xocalı şəhərini işğal edərək, orada yaşayan etnik azərbaycanlılara qarşı törətdiyi SOYQIRIM AKTIdır!

Xocalı soyqırımı - XX yüzilin ən dəhşətli və qəddar faciələrindən biridir. Eyni zamanda bu soyqırım Ermənistanın Azərbaycan torpaqlarını işğalı zamanı törətdiyi ən dəhşətli qətliamlardan biridir.

1992-ci ilin fevral ayında Xocalı şəhərində azərbaycanlı əhaliyə qarşı misli görünməmiş qırğın törədilmiş, insanlıq dramı yaşanmışdır. Bu soyqırım yüzlərlə azərbaycanlının (o cümlədən bir çox ailələrin bütün üzvlərinin) məhv edilməsi; əsir, girov götürülməsi və itkin düşməsi, ağır yaralanması, sağlamlıqlarını itirmələri ilə nəticələnmiş; şəhər yerlə-yeksan edilmişdir.

25-26 fevral 1992-ci il tarixində Xocalı şəhəri sakinlərinin, o cümlədən uşaqların, yaşlıların və qadınların qəsdən qırğını onların... yalnız azərbaycanlı olmaları (yəni milli(-dini) mənsubiyyətləri) səbəbindən kütləvi məhvi məqsədini daşıyırdı. (Bunun adı beynəlxalq hüquqda SOYQIRIM adlanır!) Ermənilər insanların ürəyinə qorxu salaraq (dəhşətli vahimə yaradaraq), Xocalı şəhərini Azərbaycan ərazilərinin sonrakı işğalı və etnik təmizlənməsi üçün mərhələ kimi seçmişdilər...

1992-ci il fevralın 25-dən 26-na keçən o dəhşətli, müdhiş gecədə nələr baş vermədi.?!

O sərt, şaxtalı qış gecəsində elə bil qar üstünə qan yağırdı.

Həmin gecə Ermənistan silahlı qüvvələri Rusiyanın 366-cı motoatıcı alayının zirehli texnikası və hərbi heyətinin köməkliyi ilə Xocalı şəhərini işğal etdi. Hücumdan əvvəl, fevralın 25-i axşam şəhər toplardan və ağır artilleriyadan şiddətli atəşə tutuldu. Nəticədə, fevralın 26-ı, səhər saat 05 radələrində Xocalı tam alova büründü.

Xocalı sakinləri hücum başlayandan sonra azərbaycanlıların yaşadığı ən yaxın yerə yol tapıb qaçmaq ümidi ilə evlərini tərk etməyə cəhd göstərdilər, lakin buna da imkan verilmədi. Xocalını işğal etmiş Ermənistan silahlı qüvvələri dinc əhalini xüsusi qəddarlıqla qətlə yetirməyə başladılar. - Dəhşətli bir gecə idi. - Hər tərəfdə alov; qətlə yetirilən insanların fəryadları; yaxınları gözləri önündə qətlə yetirilən insanların qışqırıq səsləri; soyuq və qaranlıq gecədə dəhşətlər içərisində yuxudan oyanan uşaqların vahimə və qorxu içərisində ağlaşması; qaçmağa belə macal tapmayan qocaların naləsi...

O qaranlıq, müdhiş gecədə canını qurtarmaq üçün çöllərə, meşələrə üz tutan Xocalı sakinləri müsibətlərlə qarşılaşdılar. Ermənistan silahlı qüvvələri qaçıb canını qurtarmaq istəyən silahsız dinc insanları güllələyir, ələ keçirdiklərini vəhşicəsinə qətlə yetirirdilər. Körpə uşaq, yaşlı demədən insanların gözlərini çıxarır, başını kəsir, dərisini soyur, hamilə qadınların qarınlarını deşir, qadınların

döşlərini kəsir, övladlarını anaların gözləri qabağında işgəncələrlə öldürürdülər. Küçələr, yollar insan meyiti ilə dolmuşdu.

Xocalı sakinləri heç vaxt ağıllarına belə gətirə bilməzdilər ki, ancaq yaxşılıq etdikləri "qonşu"ları bunca vəhşiləşsin; insan qanına susayan hərbiçilərin iştirakı ilə qocaya, uşağa, qadına belə rəhm etməsin; hətta insanları öldürdükdən sonra, meyitlər üzərində ağlasığmaz hərəkətlərdə bulunsunlar. Amma Azərbaycanlıların ömrü boyu suyunu, çörəyini əsirgəmədiyi "qonşular" havadarlarının silahlı dəstəyi ilə XX yüzilin 92-ci ilində bəşəriyyətə yeni bir İNSANLIQ DRAMI yaşatdılar - heç kəsə rəhm etmədən... Hətta körpələrə belə... **(Kitabın sonrakı səhifələrində soyqırım zamanı orada olmuş bəzi ermənilərin sonradan bu barədə yazdıqları və soyqırımdan sonra Xocalıda olmuş xarici jurnalistlərin bununla bağlı fikirləri əks olunur.)**

Yüzlərlə cəsəd arasında 1 yaşlı ac körpə anasının kəsilmiş qanlı döşlərini ağlaya-ağlaya sorurdu. Bu, soyqırımdan qaçıb canını qurtara bilmiş insanların göz yaddaşında qalan yüzlərlə vəhşilik səhnələrindən yalnız biridir! (Onların xatirələrini irəliləyən səhifələrdə oxuyacaqsınız.)

Xocalıda əhalinin naləsi göyə, ərşə qalxmışdı. Beləcə, Xocalı işğalçı Ermənistan tərəfindən yandırıldı, əhalisi soyqırıma məruz qaldı, şəhər yerlə-yeksan edildi. Çağdaş dünyanın gözü qarşısında Xocalı adlı bir şəhər yer üzündən silindi!

Qaçaraq, Xocalıdan bir az uzaqlaşıb meşədə gizlənmiş insanlar belə, Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən təqib olunaraq qətlə yetirilir, sağ ələ keçənlər isə əsir və girov götürülürdülər. Xüsusilə gənc qızlar, qadınlar...

Qaçıb meşələrdə gizlənə bilmiş onlarla azərbaycanlı günlərlə meşələrdə ac-susuz qalmaqdan, dəhşətli soyuqdan tələf olurdular. Ağır yaralanmış onlarla Xocalı sakini (o cümlədən qocalar, uşaqlar) qanaxmasından ölürdülər. Çünki Ermənistan silahlı qüvvələri onların qaçıb canını qurtara biləcəyi bütün yolları mühasirəyə almışdılar. Ölümə məhkum olmuş bu insanlar, "bəlkə qaçıb canımı qurtara bildim, onsuz da burda sonum ölümdü" düşüncəsi ilə gecələr qaranlıq düşdükdən sonra Ağdama doğru sürünürdülər: soyuqda, qarın üstündə, ac-susuz, taqətsiz... Bu yolla da çox az adam dəhşətli ölümdən canını qurtara bildi.

Həmin gecə Xocalı sakinləri ilə bərabər, 1988-ci ildə Ermənistandan qaçqın düşərək Xocalıya pənah gətirmiş qaçqın və məcburi köçkün azərbaycanlılar; Ermənistan silahlı qüvvələrinin Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsinin mərkəzi olan Xankəndi şəhərini işğal edən zaman qaçıb canını qurtarmış Xankəndi qaçqınları və 1989-cu ildə Fərqanə (Özbəkistan) olayları zamanı Azərbaycana sığınmış Axısxa türkləri *(onlar **54 ailə** idi)* də bu dəhşətli soyqırımın qurbanı oldular.

(Qeyd: *Ermənistan ərazisinin böyük bir hissəsi tarixi Azərbaycan torpaqlarıdır. Rusiya imperiyası və SSRİ dövründə zorla Azərbaycandan alınaraq ermənilərə verilən bu torpaqlardan azərbaycanlılar bir neçə dəfə zorla deportasiya olunmuşlar.*

Ermənistanda aparılan bu deportasiyalardan sonra azərbaycanlılar öz ata-baba torpaqlarında çoxluqdan azlığa çevrilmişdilər. Bütün bu deportasiya və əziyyətlərə baxmayaraq 1988-ci ilə qədər orada (qədim Azərbaycan torpaqlarında (oğuz-türk yurdunda) 250 min azərbaycanlı yaşamaqda davam edirdi. 1988-ci ildə monoetnik dövlət qurmaq istəyən Ermənistan rəhbərliyi etnik təmizləmə siyasəti apararaq bütün azərbaycanlıları zorla Ermənistandakı ata-baba yurdlarından qovdular. Bu gün orada bir nəfər də olsun azərbaycanlı yaşamır. Bu, çağdaş dünyanın gözü qarşısında baş verən dəhşətli etnik təmizləmə siyasəti idi. Amma dünya bu faciəyə çox laqeyid yanaşdı!)

XOCALI SOYQIRIMI ZAMANI

613 nəfər azərbaycanlı, o cümlədən
106 QADIN,
63 UŞAQ,
70 QOCA vəhşicəsinə qətlə yetirilmişdir.
59 nəfər XÜSUSİ QƏDDARLIQLA QƏTLƏ YETİRİLMİŞDİR. (-Diri-diri yandırılmış, başının dərisi soyulmuş, boynu vurulmuş, gözləri çıxarılmış və... hamilə qadınların qarnı süngülənmişdir.)
8 AİLƏ tamamilə MƏHV edilmişdir.
25 uşağın valideyninin hər ikisi qətlə yetirilmişdir.
130 uşağın valideynlərindən biri qətlə yetirilmişdir.
76 uşaq şikəst edilmişdir.
1275 nəfər əsir və girov götürülmüş, 150 nəfər qız-gəlinin taleyi isə bu günədək naməlum olaraq qalır...
Soyqırım zamanı 487 nəfər şikəst edilmişdir.

XOCALI - ƏSAS HƏDƏF

Erməni silahlı dəstələrinin Xocalıya hücumunu şəhərin coğrafi mövqeyi şərtləndirirdi. 7000 nəfər əhalisi olan Xocalı Xankəndindən 10 km güney-şərqdə, Qarabağ dağ silsiləsində və Ağdam-Şuşa, Əsgəran-Xankəndi yollarının üstündə yerləşir. Qarabağdakı yeganə hava limanı da Xocalıdaydı.

Xocalı əhalinin tarixən məskunlaşdığı qədim yaşayış yerlərindəndir və qədim (tarixi) abidələr indiyə qədər qalmaqdadır. Xocalının yaxınlığında bizim e.ə. XIV-VII yüzillərə aid edilən Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin abidələri yerləşir. Burada son bürünc və ilkin dəmir dövrlərinə aid edilən dəfn abidələri - daş qutular, kurqanlar və nekropollar tapılmışdır. Həmçinin, Xocalı ərazisində memarlıq abidələri - dairəvi qəbir (1356-1357-ci illər) və movzoley (XIV yüzil) vardır. Arxeoloji qazıntılar zamanı müxtəlif növ daş, bürünc, sümük bəzək əşyaları, gildən hazırlanmış ev əşyaları və s. tapılmışdır. (Ərazidən tapılmış

muncuq dənələrindən birində Assuriya şahı Adadnerarinin (bizim e.ə. 807-788-ci illər) adı yazılmışdır.)

Əhali əsasən üzümçülük, heyvandarlıq, arıçılıq və əkinçiliklə məşğul olmuşdur.

Sonralar erməni tərəfi etiraf etmişdir ki, erməni silahlı dəstələrinin ilk əsas vəzifəsi Xocalı platsdarmının məhv edilməsi, bu məntəqədən keçən Əsgəran-Xankəndi yolunun boşaldılması, azərbaycanlıların nəzarətində olan hava limanının ələ keçirilməsi idi.

"Xocalı platsdarmının məhv edilməsi" sözlərinə diqqət yetirin. Misli görünməmiş insanlıq dramından sonra söylənilən bu ifadə ermənilər tərəfindən törədilmiş qanlı qırğının, uşaqların, qadınların, qocaların kütləvi surətdə məhv edilməsinin səbəbini aydın göstərir.

FACİƏNİN XRONİKASI

Xocalı 1991-cı ilin oktyabrından blokadada idi. Oktyabrın 30-da avtomobil əlaqəsi kəsilmiş və yeganə nəqliyyat vasitəsi olaraq vertolyot əlaqəsi qalmışdı. Xocalıya sonuncu vertolyot 1992-ci il yanvarın 28-də gəlmişdi. Şuşa şəhərinin səmasında mülki vertolyotun vurulması və nəticədə 40 nəfərin faciəli surətdə həlak olmasından sonra isə bu əlaqə də kəsilmişdi.

Yanvarın 2-dən şəhərə elektrik enerjisi verilmirdi.

Bir sözlə, şəhər ancaq əhalinin qəhrəmanlığı və müdafiəçilərin cəsurluğu sayəsində yaşayır, müdafiə edilirdi. (Şəhərin müdafiəsi əsasən atıcı silahlarla silahlanmış yerli özünümüdafiə dəstəsi, (o zamankı adı ilə desək) milis və yenicə yaranmış Milli Ordu döyüşçülərinin hesabına təşkil olunurdu.)

Fevralın ikinci yarısından başlayaraq, Xocalı Ermənistan Silahlı qüvvələrinin mühasirəsinə alınmışdı və hər gün toplardan, ağır texnikadan atəşlərə, erməni silahlılarının həmlələrinə məruz qalırdı. Fevralın 25-dən 26-na keçən gecə Ermənistan silahlı qüvvələri, Rusiyanın 366-cı motoatıcı alayının zirehli texnikası və hərbi heyətinin köməkliyi ilə Azərbaycanın Xocalı şəhərini işğala başlayaraq, orada yaşayan etnik azərbaycanlıları vəhşicəsinə qətlə yetirməyə başladılar. Xocalıya üç istiqamətdən hücum aparıldığından əhali Qarqar çayı istiqamətində meşələrə doğru qaçmağa məcbur olmuşdu. Qarlı aşırımlarda və meşələrdə zəifləmiş, taqətdən düşmüş insanların çox hissəsi Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən burada da xüsusi qəddarlıqla məhv edilmişdir.

XOCALI SOYQIRIMI ZAMANI ŞƏHİD OLANLAR

1. Abbasov Salah İsmayıl oğlu	1909
2. Abbasov Taleh Umudvar oğlu	1961
3. Abbasova Əntiqə Heydər qızı	1935
4. Abışov Etibar Mövsüm oğlu	1965
5. Abışov Əli Əbdül oğlu	1918
6. Abışova Məruzə Məhəmməd qızı	1930
7. Abdullayev Yusif Qoca oğlu	1932
8. Ağayev Zahid Səttar oğlu	1963
9. Ağayev Allahverdi Səttar oğlu	1982
10. Allahverdiyeva Teybə Nəbi qızı	1933
11. Allahverdiyeva Validə Astan qızı	1963
12. Allahverdiyeva İradə Astan qızı	1965
13. Allahverdiyev Hidayət Bəhram oğlu	1936
14. Allahverdiyev Bəhram Hidayət oğlu	1976
15. Allahverdiyeva Kifayət Hüseynalı qızı	1942
16. Ağayarova Züleyxa Yunis qızı	1965
17. Aslanova Gülsabah Qəyyum qızı	1972
18. Allahyarova Qəmzə Qaraş qızı	1940
19. Allahyarova Şəfiqə Zeynal qızı	1969
20. Allahyarov Etibar Baloğlan oğlu	1968
21. Aslanov Qulu Bəhram oğlu	1927
22. Aslanov İqbal Qulu oğlu	1970
23. Abışov Elşad Qiyas oğlu	1967
24. Allahverdiyev Salah İmamqulu oğlu	1918
25. Abbasova Suqra Əliş qızı	1917
26. Abbasova Həmayıl Canış qızı	1940
27. Abbasov Vəlyəddin Umudvar oğlu	1963

28. Ağayarova Sevinc İsa qızı	1985
29. Ağayarov Sadıq Şirxan oğlu	1932
30. Ağalarova Güllü Surxay qızı	1934
31. Allahverdiyev Novruz Salah oğlu	1947
32. Allahverdiyev Mahir Novruz oğlu	1974
33. Ağayarov Nəbi İsaq oğlu	1981
34. Ağayarov Roman İsaq oğlu	1986
35. Abışova Mədinə Bədirxan qızı	1908
36. Aslanova Elnarə Tofiq qızı	1978
37. Allahverdiyev Ziyadxan Saleh oğlu	1957
38. Abışova Məhbubə Qurban qızı	1960
39. Abışova Çinarə Nazim qızı	1982
40. Abışova Minarə Rəhim qızı	1910
41. Abışov Mobil Mövsüm oğlu	1968
42. Abışov Səadət Niyaz oğlu	1967
43. Abışov Nadir Mövsüm oğlu	1966
44. Abışova Məryam Məşədi qızı	1932
45. Abışov Çingiz Nazim oğlu	1985
46. Abışova Gülzar Gülalı qızı	1964
47. Allahverdiyev Mumuş Bəhram oğlu	1923
48. Ağayev Vidadi Sacəddin oğlu	1960
49. Abışov Eyvaz Talıb oğlu	1950
50. Allahverdiyev İlham Baxşeyiş oğlu	1963
51. Abdullayeva Maya Saleh qızı	1908
52. Abbasov Eyvaz Kamran oğlu	1983
53. Abbasov Elxan Kamran oğlu	1970
54. Atakişiyev Fərman Rəhman oğlu	1970
55. Ağayev Rasim Mirsalam oğlu	1967

56. Abdullayeva Sevinc Sərhad qızı	1986
57. Abdullayev Mahir Tanrıverdi oğlu	1971
58. Allahverdiyev Vidadi Mürsəl oğlu	1977
59. Bilalov Namiq Məhəmməd oğlu	1961
60. Butko Dmitriy Nikolayeviç	1930
61. Behbudova Sürəyya İbrahim qızı	1930
62. Behbudova Gülnaz Yusif qızı	1962
63. Behbudova Gülbahar Yusif qızı	1968
64. Bağırova Zəhra Sarı qızı	1930
65. Bağırova Nailə Həsən qızı	1956
66. Bağırov Bəhmən Yaqub oğlu	1966
67. Bağırov Elşən Həsən oğlu	1965
68. Babışov Əli Rəis oğlu	1968
69. Behbudov Zeynal Məmməd oğlu	1926
70. Behbudov Vaqif Yusif oğlu	1963
71. Binaliyev Əlişir Gülalı oğlu	1967
72. Binalıyev Cabbar Gülalı oğlu	1969
73. Boranov Maqsud Alı oğlu	1928
74. Babayeva Fənar Fərman qızı	1943
75. Bayramov Zahid Tapdıq oğlu	1965
76. Bayramov Rövşən Zahid oğlu	1969
77. Bəhmənova Dilarə Məhərrəm qızı	1950
78. Bəhmənov Akif Vaqif oğlu	1974
79. Bəbirov Tofiq Nifti oğlu	1966
80. Babayev Qədir Əsgər oğlu	1935
81. Babayev Bəbir Əsgər oğlu	1942
82. Babayeva Qəribə Muxtar qızı	1938
83. Babayev Bakir Bəbir oğlu	1965

84. Bayramov Cəllad Səməd oğlu	1948
85. Cabbarov Azad Pirqulu oğlu	1968
86. Cəbrayılova Səmayə Sarı qızı	1950
87. Cavadov Əli Müsül oğlu	1953
88. Cəfərova Xəzəngül Əli qızı	1951
89. Cəfərov Müseyib Səfiyar oğlu	1895
90. Cəfərov Nüsrət Fazil oğlu	1975
91. Cəfərova Rəfiqə İman qızı	1937
92. Cəfərov Samir Tacir oğlu	1987
93. Cəfərov Məhəmməd Vəlikişi oğlu	1895
94. Cəfərova Bağdad Hətəm qızı	1910
95. Cavadov Vaqif Əliş oğlu	1966
96. Cabbarov Xıdır Sədrəddin oğlu	1969
97. Cavadov Əhməd Əmir oğlu	1973
98. Çobanov Tapdıq Xədicə oğlu	1949
99. Çobanova Nəzakət Tapdıq qızı	1984
100. Eyvazov Hidayət Əli oğlu	1964
101. Əbdülov Məzahir Yaqub oğlu	1960
102. Əbdulov Zahid Yelmar oğlu	1973
103. Əbdülov Yelmar İsgəndər oğlu	1949
104. Əbdülov Savalan Qaraş oğlu	1937
105. Əzizov Əzim Məşədi oğlu	1911
106. Əzizova Zərifə Ələkbər qızı	1953
107. Əzizov Hüseyn Nəriman oğlu	1956
108. Əzizov Mehman Qüdrət oğlu	1959
109. Əzimov Akif Seydulla oğlu	1961
110. Əzimov Natiq Abbas oğlu	1986
111. Əzimov Həsənbala Şahmar oğlu	1935

112. Əzimova Pərvanə Hüseyn qızı	1947
113. Əzimova Dilarə Seydulla qızı	1956
114. Əliyev Əyyub Sarı oğlu	1928
115. Əliyev Ələkbər Əlehsan oğlu	1915
116. Əliyeva Sürəyya Bayram qızı	1934
117. Əliyev Eldar Kəriş oğlu	1963
118. Əliyev İslam Əbdüləli oğlu	1933
119. Əliyeva Səhər Çərkəz qızı	1932
120. Əliyev Arif Xanlar oğlu	1970
121. Əliyev Əbülfət Əli oğlu	1963
122. Əliyev Təvəkkül Baxış oğlu	1955
123. Əliyev Bakir Şiraslan oğlu	1973
124. Əliyeva Dilarə Oruc qızı	1939
125. Əliyev Elgiz Firdovsi oğlu	1984
126. Əliyev Firdovsi İsa oğlu	1956
127. Əliyeva Heyran Mürşüd qızı	1962
128. Əliyev Elçin Firdovsi oğlu	1982
129. Əliyev Ağəli Nayıb oğlu	1932
130. Əliyeva Sürəyya Behbud qızı	1933
131. Əliyeva Çiçək Əbkbər qızı	1931
132. Əliyev Səbuhi Cahangir oğlu	1978
133. Əliyev Səlim Cahangir oğlu	1985
134. Əliyeva Xavər Yusif qızı	1957
135. Əliyeva Svetlana Cavanşir qızı	1957
136. Ələkbərova Zeynəb Cümşüd qızı	1923
137. Ələkbərov Təvəkkül Ələkbər oğlu	1956
138. Ələkbərov Səxavət Təvəkkül oğlu	1981
139. Ələsgərov Vahid Rəşid oğlu	1962

140. Əliməmmədov Namiq Şahmalı oğlu	1962
141. Əliməmmədov Faiq Şahmalı oğlu	1969
142. Əmirova Raya Qabil qızı	1959
143. Əmirova Yeganə Təvəkkül qızı	1957
145. Əhmədov Yelmar Nayıb oğlu	1986
144. Əsədov Yalçın Asif oğlu	1963
146. Əhmədov Namiq İlyas oğlu	1968
147. Əhmədova Durna Salman qızı	1922
148. Əhmədov Rəfail Nayıb oğlu	1948
149. Əhmədov Eldar Nayıb oğlu	1945
150. Əhmədova Sərfinaz Müxtəd qızı	1900
151. Ələkbərov Əsgər Qurban oğlu	1930
152. Əhmədova Zibeydə Bədəl qızı	1928
153. Əliyev Elşən Sahədar oğlu	1973
154. Əliyev Ənvər Zeynal oğlu	1959
155. Əliyeva Yeganə Məhərrəm qızı	1960
156. Əsgərov Eldar Nizami oğlu	1986
157. Əsgərov Nizami	1960
158. Əliyev Mikayıl Atababa oğlu	1957
159. Əzizov Fikrət Abbas oğlu	1965
160. Əliyev Ülfət İman oğlu	1974
161. Əliyev İlham Bahadur oğlu	1966
162. Ələsgərov Məzahir Məhərrəm oğlu	1969
163. Əliyev Ayaz Elman oğlu	1970
164. Əhmədov Vaqif İslam oğlu	1957
165. Əsgərov Xəqani Kərəm oğlu	1962
166. Əliyev Nadir Qaçay oğlu	1967
167. Fərzəliyev Canan Binnət oğlu	1962

168. Fərzəliyev Qədim Fərzəli oğlu	1933
169. Haqverdiyeva Həvva Zeynalabdin qızı	1927
170. Haqverdiyev David Məşdi oğlu	1951
171. Haqverdiyev Şahin Məşdi oğlu	1962
172. Hacıyev Əlif Lətif oğlu	1953
173. Hacıyev Süleyman Lətif oğlu	1949
174. Hacıyev Tahir Hacı oğlu	1957
175. Həmdiyeva Mehriban Rəcəb qızı	1954
176. Həmidova Kifayət Çıraq qızı	1955
177. Həmzəyev Abdulla Köşalı oğlu	1965
178. Hənifəyev Bəhmən Salman oğlu	1957
179. Həsənov Rövşən Qaçay oğlu	1958
180. Həsənova Günəş Əbdül qızı	1910
181. Həsənova Məxmər Ələkbər qızı	1942
182. Həsənov Elgün Nazim qızı	1988
183. Həsənova Aygün Nazim qızı	1991
184. Həsənova Göyçək Heydər qızı	1933
185. Həsənova Lətafət Həsən qızı	1976
186. Həsənov İmran Ələkbər oğlu	1940
187. Həsənova Gülçöhrə Yaqub qızı	1968
188. Həsənov Ramil İbrahim oğlu	1947
189. Həsənov Mehdi Ramil oğlu	1973
190. Həsənov Həsən İbrahim oğlu	1933
191. Həsənov Əli Mürsəl oğlu	1936
192. Həsənov Şöhrət Usub oğlu	1944
193. Həsənova Tofiqə Həsən qızı	1955
194. Həsənova Fitat Əhəd qızı	1940
195. Həsənova Qətibə Mirsiyab qızı	1952
196. Həşimov Səlim Kərim oğlu	1963

197. Hümbətova Füruzə Musa qızı	1934
198. Hümbətova Simuzər Cəlil qızı	1976
199. Hümbətova Südabə Rəşid qızı	1969
200. Hümbətov Muğan Cəlil oğlu	1973
201. Hümbətov Hətəm Qurban oğlu	1960
202. Hümbətov Talış İsgəndər oğlu	1931
203. Hümbətova Anahid Eldar qızı	1979
204. Hüseynova Rəsmiyyə Aleksandr qızı	1968
205. Hüseynov Emin Aleksandr oğlu	1975
206. Hüseynova Məxmər Qurban qızı	1949
207. Hüseynov Çingiz Usub oğlu	1955
208. Hüseynov Bakir Mirsiyab oğlu	1956
209. Hüseynov Mirsiyab Həzrətqulu oğlu	1922
210. Hüseynova Minəş Cümşüd qızı	1934
211. Hüseynov Tofiq Mirsiyab oğlu	1954
212. Hüseynova Süsən Hüseyn qızı	1971
213. Hüseynov Tacir Hüseyn oğlu	1973
214. Hüseynova Nəsibə Hüseyn qızı	1982
215. Hüseynova Növrəstə Fərmayıl qızı	1922
216. Hüseynov Hüseyn İsmayıl oğlu	1934
217. Hüseynova Əziz Alış qızı	1956
218. Hüseynova Xoşbəxt Hüseyn qızı	1963
219. Hüseynov Mürşüd Səməd oğlu	1934
220. Hüseynov Allahverdi Qulu oğlu	1967
221. Hüseynov Hüseyn Fərəc oğlu	1936
222. Hüseynova Zinyət Yunis qızı	1940
223. Hüseynov Rəşid Hüseyn oğlu	1962
224. Hüseynova Maral Kamil qızı	1985

225. Hüseynova Sara Səfər qızı	1964
226. Hüseynova Səadət Qədim qızı	1974
227. Hüseynov Vüqar Hilal oğlu	1971
228. Hüseynova Mehriban Allahverdi qızı	1965
229. Hüseynov Rəcəb Elxan oğlu	1984
230. Hüseynov Məhsər Elxan oğlu	1991
231. Hüseynova Şəbnəm Elxan qızı	1986
232. Həsənova Sevil Əyyub qızı	1961
233. Həşimov Şövkət Şükür oğlu	1943
234. Hümbətova Sevil Cəlil qızı	1967
235. Hüseynova Emma Hüseyn qızı	1969
236. Hüseynov Zöhrab Hüseyn oğlu	1971
237. Həsənova Xəyalə Eldar qızı	1987
238. Həsənov Tacir Eldar oğlu	1990
239. Hüseynova Nərgiz Cəbrayıl qızı	1963
240. Hüseynov Şakir Mustafa oğlu	1956
241. Hüseynova Ətrabə Cəbrayıl qızı	1932
242. Həsənov Tofiq Bəylər oğlu	1970
243. Həsənov Vahid Möhsüm oğlu	1958
244. Həsənov Telman Yelmar oğlu	1939
245. Hüseynov Hüseyn Şükür oğlu	1956
246. Həsənov Qabil Qasım oğlu	1960
247. Hüseynova Qızbəs Mərdan qızı	1934
248. Həsənov Elşad Qaçay oğlu	1949
249. Həsənov Ramiz Allahverdi oğlu	1971
250. Hümbətov Bəhlul Museyib oğlu	1937
251. Xəlilov Arzu Xəlil oğlu	1977
252. Xəlilov Araz Xəlil oğlu	1984

253. Xudiyev Zahid Bəhlul oğlu	1965
254. Xəlilova Zərifə Zəkara qızı	1964
255. Xəlilova Lalə Tahir qızı	1988
256. Xəlilov Qaçay Rəhim oğlu	1943
257. Xudayarova Sürəyya Alış qızı	1916
258. İsfəndiyarov Eldar Hümbət oğlu	1972
259. İlyasov Əhməd Məmməd oğlu	1968
260. İlyasov Məmməd İlyas oğlu	1940
261. İsmayılov İnqilab Ələkbər oğlu	1962
262. İsmayılov İbiş Kərim oğlu	1938
263. İsmayılova Mənzər Məşədi qızı	1908
264. İsmayılov Vidadi Lətif oğlu	1951
265. İbrahimov Əlixan Xəlil oğlu	1955
266. İbrahimova Fatma	1990
267. İmani Ağayar Salman oğlu	1929
268. İmani Malik Ağayar oğlu	1950
269. İsmayılov İsmayıl Bəhmən oğlu	1957
270. İmani Ağababa	1910
271. İsmayılov Bəhram Əbdüləli oğlu	1967
272. İsmayılov Elyas Bayram oğlu	1938
273. İsmayılova Şövkət Oruc qızı	1940
274. İbadullayev Nadir Nəbi oğlu	1967
275. Kazımov Asif Kazım oğlu	1967
276. Kərimova Firəngiz Mütəllim qızı	1930
277. Kərimov Soltan Samran oğlu	1960
278. Kərimov Rəşid Rəhim oğlu	1922
279. Kərimov İntiqam Şahmalı oğlu	1960
280. Kərimov Samran Soltan oğlu	1924
281. Kərimova Firəngül Məmməd qızı	1934

282. Kərimov Firuz Samran oğlu	1960
283. Kərimov Yalçın Asif oğlu	1950
284. Kazımov Xəlil Mahmud oğlu	1938
285. Qasımov Yaşar Qaytaran oğlu	1964
286. Qarayev Usubəli Süleyman oğlu	1961
287. Qəmbərov Səfər Qarsalan oğlu	1961
288. Qəmbərova Mətanət Hacı qızı	1967
289. Qəmbərov Emin Səfər oğlu	1986
290 Qəmbərova Esmira Səfər qızı	1985
291. Qəmbərov Qarsalan Gəray oğlu	1939
292. Qəmbərova Validə Boran qızı	1941
293. Qəmbərov Nadir Qarsalan oğlu	1971
294. Quliyev Zakir Lətif oğlu	1965
295. Quliyeva Zöhrə Lətif qızı	1968
296. Quliyev Tahir Soltan oğlu	1956
297. Quliyev Vüqar Zahid oğlu	1975
298. Quliyev Zəkara Qямиş oğlu	1932
299. Quliyeva Şura Şəmil qızı	1936
300. Quliyev Əkbər Zəkəra oğlu	1962
301. Quliyeva Sevinc Əkbər qızı	1985
302. Quliyev Taleh Zəkəra oğlu	1967
303. Quliyev Samir Taleh oğlu	1990
304. Quliyeva Rəvanə Qaryağdı qızı	1979
305. Quliyeva Nuranə Qaryağdı qızı	1981
306. Quliyev Şükür Qaryağdı oğlu	1985
307. Quliyev Aqil Sahib oğlu	1963
308. Quliyev Natiq Vəlyəddin oğlu	1972
309. Quliyeva Sara Hüseyn qızı	1955
310. Quliyev Elçin Balaxan oğlu	1965
311. Qocayev Güman Əvəz oğlu	1941

312. Quliyev Mikayıl Zahid oğlu	1967
313. Qasımova Rəsmiyyə Ağa qızı	1960
314. Qasımova Nərminə Nizami qızı	1986
315. Qasımov Ağa Bayram oğlu	1930
316. Quliyev İslam İdris oğlu	1957
317. Qarayev Asif Qarakişi oğlu	1953
318. Quliyev Şahbaz Əsgər oğlu	1923
319. Quliyev Fərhad Səfər oğlu	1970
320. Quliyev Şükür Bərxudar oğlu	1949
321. Quliyeva Məxmər Xanlar qızı	1930
322. Quliyev Şəmsi Əjdər oğlu	1970
323. Quliyev Qənimət Əli oğlu	1936
324. Quliyeva Urba Hacı qızı	1936
325. Quliyev İsmayıl Qənimət oğlu	1969
326. Quliyev Mətləb Qənimət oğlu	1963
327. Qasımov Ənvər Bahadur oğlu	1925
328. Mahmudova Roza Səfər qızı	1930
329. Mahmudov Əhliman Behbud oğlu	1941
330. Mehdiyev Şafa Baba oğlu	1941
331. Mehdiyev Murad Şafa oğlu	1964
332. Mehralıyeva Gülüzar Gülalı qızı	1970
333. Mehdiyeva Aysel Murad qızı	1987
334. Mehdiyeva Gülmirə Murad qızı	1989
335. Məmmədov Aydın Qurban oğlu	1964
336. Məmmədov Zahir Ramiz oğlu	1975
337. Məmmədov Ramil Cəlal oğlu	1948
338. Məmmədov Yaşa Yusif oğlu	1956
339. Məmmədov Şöhlət İbiş oğlu	1960
340. Məmmədova Güllü Abdal qızı	1925

341. Məmişov Talış Hüseyn oğlu	1921
342. Məmmədov Vaqif Şükür oğlu	1940
343. Məmmədova Afilə İbrahim qızı	1949
344. Məmmədov Azər Vaqif oğlu	1972
345. Məmmədov Ceyhun Vaqif oğlu	1975
346. Məmmədov Niyaməddin Vaqif oğlu	1978
347. Məmməd Oqtay Şükür oğlu	1957
348. Məmmədov Arif İbad oğlu	1956
349. Məmmədov Saday Süleyman oğlu	1936
350. Məmmədov Səfəralı Mehdi oğlu	1918
351. Məmmədov Vaqif Şəmil oğlu	1951
352. Məmmədov Vasif Salman oğlu	1965
353. Məmmədov Rasif Salman oğlu	1967
354. Məmmədov Xosrov Bilal oğlu	1949
355. Məmmədov Bəylər Xanlar oğlu	1935
356. Məmmədov Razmik Suren oğlu	1965
357. Məmmədova Şövkət İbad qızı	1963
358. Məmmədova Məleykə Atəş qızı	1933
359. Məmmədov Talış İmran oğlu	1934
360. Məmmədova Səltənət Zülal qızı	1931
361. Məmmədova Lətifə İbad qızı	1958
362. Məmmədov Məmməd Qədir oğlu	1935
363. Məmişov Şahin Talış oğlu	1959
364. Məhərrəmov Maqsud Heydər oğlu	1957
365. Məhərrəmov Tahir Ağarza oğlu	1956
366. Məhərrəmov Vaqif Cəmil oğlu	1951
367. Məhərrəmova Nazlı Vəli qızı	1953
368. Mustafayev Vidadi Şafa oğlu	1963
369. Mustafayev Rza Bəşir oğlu	1948

370. Mustafayeva Yaxşı Mehdiqulu qızı	1900
371. Muradov Paşa Əsgər oğlu	1939
372. Muradova Ayşən Zöhrab qızı	1991
373. Muradov Zahid Lətif oğlu	1965
374. Muradov Elşən Kazım oğlu	1971
375. Muradov Gündüz Kazım oğlu	1961
376. Məmmədova Sevil Hüseyn qızı	1971
377. Məmmədov Əkbər Rəhman oğlu	1960
378. Məmmədov Allahverdi	1963
379. Məmmədov Nurəddin Vaqif oğlu	1958
380. Məmmədov Sadiq Allahverdi oğlu	1986
381. Mehralıyev Əli Şükür oğlu	1964
382 Məmmədov Məmməd Rəhim oğlu	1947
383. Məmmədov Söhbət Məmməd oğlu	1976
384. Məmmədov Kamil Əmir oğlu	1958
385. Mehdiyev İlham	1987
386. Mehralıyev Orxan Əli oğlu	1971
387. Mikayılov Aqil Vəlikişi oğlu	1969
388. Musayev İlqar Vaqif oğlu	1963
389. Muradova Nuridə Kazım qızı	1931
390. Mehdiyev Fikrət Burzu oğlu	1968
391. Mehdiyev Cavanşir İsaq oğlu	1967
392. Mirzəyev Kamal Abbas oğlu	1962
393. Məmmədov Sərvər Yelmar oğlu	1970
394. Məmmədov Zakir Qasım oğlu	1966
395. Mehralıyev Əli Mürsəl oğlu	1964
396. Nağıyev Yusif Şirin oğlu	1928
397. Nağıyeva Sara Ramiz qızı	1969
398. Nəbiyev Məhiyəddin Həsən oğlu	1952
399. Nəbiyev Həsən Qaraş oğlu	1930

400. Nəbiyeva Səkinə Nabatalı qızı	1930
401. Nəzərli Hikmət Baba oğlu	1966
402. Nəsirova Tatyana Dimitriyevna	1952
403. Nəcəfov Şiraslan Məmiş oğlu	1952
404. Novruzov Ələsgər Xanlar oğlu	1949
405. Nuriyev Hafiz Yusif oğlu	1962
406. Nişanə Murad qızı Xocalı	1990
407. Nəcəfov Əsgər Hidayət oğlu	1940
408. Nəsibov Ramiz Sarı oğlu	1961
409. Novruzov Əkbər Cənnət oğlu	1956
410. Nuriyev Aydın Nəriman oğlu	1930
411. Nəcəfov Alov Nəsib oğlu	1966
412. Novruzov Novruz Məhərrəm oğlu	1937
413. Novruzova Adilə Məhəmməd qızı	1937
414. Novruzov Zakir Novruz oğlu	1971
415. Novruzova Rahilə Novruz qızı	1975
416. Novruzova Rübabə Novruz qızı	1977
417. Nurməmmədov Hüseyn Rza oğlu	1927
418. Nurməmmədova Pakizə İslam qızı	1936
419. Orucov Cavan Canan oğlu	1976
420. Orucova Məlahət Əli qızı	1975
421. Orucova Mələk Əli qızı	1968
422. Orucova Nətavan Nəbi qızı	1989
423. Orucov Fazil Ənvər oğlu	1981
424. Orucova İradə Əli qızı	1964
425. Orucova Tamara Yunis qızı	1944
426. Orucov Telman Ənvər oğlu	1957
427. Orucova Xəyalə Telman qızı	1986
428. Orucov Elman Ənvər oğlu	1956
429. Orucov Faiq Əli oğlu	1954

430. Orucova Gözəl Heydər qızı	1931
431. Orucov Miryusif Kərim oğlu	1940
432. Orucov Rafiq Miryusif oğlu	1972
433. Paşayev Aleksandr Tapdıq oğlu	1932
434. Paşayev Ələddin Bəhlul oğlu	1961
435. Pəzliyev Qədim Pəzli oğlu	1953
436. Rzayev Canpolad Yaqub oğlu	1965
437. Rəşidov Adil Məhəmməd oğlu	1941
438. Rəşidov Nazim Adil oğlu	1972
439. Rüstəmov Füzuli Salah oğlu	1966
440. Rəcəbov Cəbrayıl Mehdi oğlu	1961
441. Rzayev Tapdıq Köçəri oğlu	1964
442. Rzayev İldırım Barat oğlu	1970
443. Rüstəmov Eldar Əmir oğlu	1988
444. Sadıqova Çiçək Cəlil qızı	1928
445. Salahov Məhəmməd Əbdül oğlu	1931
446. Salahova Zəhra Əlabbas qızı	1932
447. Səlimov Araz Bahadur oğlu	1960
448. Səlimov Tofiq Seydi oğlu	1968
449. Səlimov Bahadur Mikayıl oğlu	1928
50. Səlimov Fəxrəddin Bahadur oğlu	1958
51. Səlimov Mikayıl Bahadur oğlu	1970
452. Səlimov Xəzər Səyavuş oğlu	1974
453. Səlimova Adilə Allahverdi qızı	1930
454. Səlimov Seydi Mikayıl oğlu	1934
455. Səlimova Tamilə Ağamirzə qızı	1936
456. Səmədov Həmid Bəylər oğlu	1958
457. Səmədov Taryel Bəylər oğlu	1964
458. Səfərova Pəri Muxtar qızı	1930
459. Səfiyeva Gözəl Vəli qızı	1923

460. Səfiyev Elxan Nəsib oğlu	1961
461. Səfiyev Sərvan Elxan oğlu	1991
462. Süleymanova Nübar Lələkişi qızı	1953
463. Salahov Şakir Şəmil oğlu	1966
464. Salahov Natiq Faydalı oğlu	1961
465. Sadıqov Vaqif İmamverdi oğlu	1952
466. Səfərov Orduxan Aydın oğlu	1961
467. Səfərov Osman Aydın oğlu	1964
468. Salahova Şəkər Saday qızı	1963
469. Səlimov Rəfayıl Elyas oğlu	1970
470. Səmədov Gündüz Hidayət oğlu	1957
471. Sadıqov Əvəz Asif oğlu	1929
472. Sadıqova Qünçə Məmmədbağır qızı	1937
473. Süleymanov Rəşid Surxay oğlu	1951
474. Səfərov Şahverdi Bəhlul oğlu	1956
475. Şahverənov Məhərrəm Çovdar oğlu	1930
476. Şahmuradov Nemət Musa oğlu	1962
477. Şükürov Vaqif Rəsul oğlu	1968
478. Şükürov Akif Rəsul oğlu	1965
479. Şükürova Əntiqə İsfəndiyar qızı	1934
480. Şahmuradov Mübariz Alıhüseyn oğlu	1952
481. Şirinov Elşən Eldar oğlu	1965
482. Şirinov Elşənin **6 aylıq oğlu**	1991
483. Şahmuradov Natiq Əmirxan oğlu	1963
484. Şahmuradov Namiq Əmirxan oğlu	1965
485. Şükürov Vəkil İsfəndiyar oğlu	1947
486. Şükürov Tofiq Zakir oğlu	1934
487. Şahverdiyev Vüqar Məmməd oğlu	1973
488. Talıbov Rəhim Xudaverdi oğlu	1908
489. Usubov Zakir Kamran oğlu	1965

490. Usubov Əlyar Kamran oğlu	1967
491. Usubov Elşad Kamran oğlu	1974
492. Usubov Səyavuş Ramiz oğlu	1971
493. Usubova Şərqiyyə Usub qızı	1948
494. Vəliyeva Nazilə Kamil qızı	1966
495. Vəliyev Ağasif Zakir oğlu	1986
496. Vəliyev Firdovsi Fazil oğlu	1966
497. Vəliyev Əli İman oğlu	1962
498. Vəliyeva Güldanə Zakir qızı	1989
499. Yusifova Natavan Pənah qızı	1988
500. Yusifov Həmid Məhəddin oğlu	1962
501. Zamanov Novruz Qulu oğlu	1936
502. Zeynalov Məcnun Zaman oğlu	1969
503. Zeynalov Tofiq Aslan oğlu	1959
504. Zeynalov Eldar Aslan oğlu	1963
505. Zeynalov Nadir Aslan oğlu	1968
506. Zeynalova Aynurə Tofiq qızı	1986
507. Zeynalov Məmməd Mikayıl oğlu	1948
508. Zeynalov Osman Bahadur oğlu	1959
509. Zeynalov Tahir Bahadur oğlu	1963

Qeyd:

Xocalı soyqırımı zamanı Azərbaycanın müxtəlif bölgələrindən Xocalıya işləməyə gəlmiş 300 nəfərdən artıq inşaatçı və digər sahələrin 100-dən artıq mütəxəssisi də Xocalıda şəhid olmuşdur. Beləliklə, soyqırım zamanı, 509 nəfər Xocalı sakini və Azərbaycanın digər bölgələrindən olan, Xocalıda işləyən və soyqırım zamanı orada olan 104 nəfər Azərbaycan vətəndaşı ilə birgə, toplam 613 nəfər qətlə yetirilmişdir.

XOCALI SOYQIRIMI QURBANLARININ AİLƏ ÜZVLƏRİNİN ACI XATİRƏLƏRİ

(Onlar XX yüzillikdə baş vermiş İNSANLIQ DRAMInın canlı şahidləridir):

Xocalı soyqırımı zamanı ailə üzvləri qətlə yetirilmiş insanlardan biri Həsrət Xəlilovadır. Qarabağın qədim yaşayış məskənlərindən biri olan Xocalının tanınmış ailələrindən birinin üzvü olan Həsrət xala həmin gecəni həyatının ən ağır gecəsi sayır. Bu gün də xatırlayanda əlləri əsir, gözlərindən yaş süzülür, dəhşətlər içərisində danışır. Üzünə baxdıqca elə düşünürsən ki, on doqquz il bundan əvvəlki hadisə lap elə indicə baş verir. *Həsrət xala Xocalı soyqırımı zamanı həyat yoldaşını, oğlunu, gəlinini, iki qız nəvəsini, kürəkənini itirib. Vəhşicəsinə qətlə yetirilmiş ailə üzvlərinin meyitlərini Ağdamda dəfn edib, amma bir qədər sonra (1993-cü ildə) Ağdam işğal olunandan sonra... yaxınlarının qəbrini ziyarət etməyə də gedə bilmir. Çünki həmin qəbirstanlıq Ermənistan silahlı qüvvələrinin işğalı altında olan bölgədədir. Faciə üstünə faciə yaşayır Həsrət xala. Deyir, Xocalı soyqırımının ildönümündə, yəni "ailə üzvlərimin qətlə yetirildiyi gün balaca nəvəm hər dəfə soruşurdu ki, nənə bəs biz hansı qəbirstanlığa gedib ölülərimizi ziyarət edəcəyik..? — İndi artıq böyüyüb, hər şeyi başa düşür, amma əzabları da böyüyüb onunla... Gecələr də gözümə yuxu getmir fikirdən. Görüm, bunu törədənlərin cəzasını Allah özü versin. Mən Allahdan özümə, indi sadəcə onun üçün ömür arzu edirəm ki, bu vəhşiliyi törədənlərin cəzasını alacağını; günahsız ölən insanlarımızın qanının yerdə qalmadığı günü görüb, sonra rahat ölüm."*

Həsrət Xəlilovanın Xocalı soyqrımı zamanı qətl edilən oğlu Tahir və gəlini Zərifə

Həsrət Xəlilova (Xocalı sakini, soyqırım şahidi): Gecə saat 11 idi. Birdən evlərimiz səkkiz tərəfdən atəşə tutuldu. Bütün Xocalı şok vəziyyətinə düşdü. Özümüzü meşəyə atdıq. O gecə elə qar yağmışdı ki, şaxta qılınc kimi kəsirdi. Arxadan atılan güllələr, top atəşi bizi bir-birimizdən ayrı saldı. Həyat yoldaşımdan, oğlumdan, gəlinimdən ayrı düşdüm. 20 günlük körpə qız uşağını belimə aldım. 4 yaşlı Lalə nəvəm isə gəlinim Zərifədə qaldı. Böyük nəvəm Həmayil isə atası Tahirin əlindən tutmuşdu. Bir az keçməmişdi ki, ayağım sürüşdü. Bir də gördüm uşaqla birgə bir dərənin dibinə düşmüşəm. Bundan sonra hamımız bir-birimizi itirdik. Qadınların, uşaqların, qocaların naləsi, çığırtısı yeri-göyü lərzəyə salmışdı. Qaranlıq gecə, soyuq, qalın meşə, hər tərəfdə də əli avtomatlı ermənilər... O gecə

Həsrət Xəlilovanın xoşbəxt illərindən bir an...

Həsrət Xəlilovanın Xocalı soyqırımı zamanı qətl edilən gəlini Zərifə

Həsrət Xəlilovanın Xocalı soyqırımı zamanı qətl edilən nəvəsi Lalə

göydən yerə yağan qar qana boyanmışdı. Səhərə qədər Ağdama doğru qaçırdıq. Belimdəki uşaq acından qışqırırdı. O ağladıqca mənə elə gəlirdi ki, bu körpənin nə atası, nə anası gələcək; öz-özümə deyirdim: bunu sən böyüdəcəksən, Həsrət, sən..! Ağdama çatana qədər mən bu fikirlərdən ayrıla bilmirdim. Ağdama çatdım. Lakin ah-vaylı günlərim bundan sonra başladı. İtkinlərimizi, şəhidlərimizi nə deyib çağıraydım, heç özüm də bilmirdim...

Bir neçə gün keçdi. Gəlinimdən xəbər tutdum. Bəlli oldu ki, erməni cəlladları onu güllələyiblər. Siz, dəhşətə baxın, nəvəm - gəlinimin 4 yaşlı qızı Lalə isə odyal götürüb anasının üstünə örtür ki, rahat yatsın. Ermənilər kənardan bunu müşayiət edəndən sonra uşağı da güllələyirlər. Sonra xəbər tutdum ki, ermənilər yoldaşım Qaçay Xəlilovu da güllələyiblər. Beləliklə, mən ən yaxın, ən əziz adamlarımı itirdim. Bir neçə gündən sonra, yəni martın 9-da oğlum Tahirdən xəbər gəldi ki, qızı Həmayilin əlindən tutub Ağdama qaçdığı yerdə ermənilər uzaqdan görüb, avtomatla vurublar. Qaçmağa, qızını xilas etməyə taqəti olmayıb; ermənilər görməsin deyə bir yerə gizlənib, gözləyib ki, bəlkə Ağdama qaçmağa imkan tapa bilənlərdən gələr, 6 yaşlı qızını ona qoşar. Həmşəhərlimiz Kamal Xocalıdan qaçıb canını qurtara bilibmiş və Ağdama doğru qaçanda oğlumla rastlaşır, uşağı götürüb özü ilə gətirir...

Sonra yaxınlarımın meyitlərini aldım. Dəhşətli vəziyyətə salınmışdılar, sözlə deyiləsi deyil. Bunları ancaq vəhşi edə bilərdi. Meyitlərin başının dərisi soyulmuş, gözləri çıxarılmış, bədənləri eybəcər hala salınmışdı.

Həsrət Xəlilovanın nəvəsi Həmayili danışdırmaq istəyirik. O zaman 6 yaşı olan Həmayil xilas edilsə də, 19 ildir ki, Xocalı soyqırımı, gördüyü və yaşadığı dəhşətlər, erməni silahlıları tərəfindən atasının vurulması və ağır yaralı atası ilə vidalaşma səhnəsi gözlərinin qabağından getmir.

Həmayil danışır... daha doğrusu susur... Elə bil, körpə təbəssümü gözündə məhv olub bu qızcığazın. Sanki ömürlük bir kədər hopub gözlərinə, uşaqkən yaşlaşıb... *(Həmayilin xatirələri ilə sonrakı səhifələrdə tanış olacaqsınız.)*

ŞƏHİD BAKİR HÜSEYNOV HAQQINDA

1956-cı ildə Mirsiyab Hüseynovun ailəsində 2-ci oğlan uşağı dünyaya gəldi. Qohum-qardaş çox sevindi. Adını Bakir qoydular. O, uşaqlıqdan özünün ağlı, kamalı ilə seçilirdi.

Bakir Xocalıda orta məktəbi bitirib, Ağdam Kənd təsərrüfatı Texnikumuna daxil oldu. Texnikumu bitirdikdən sonra hərbi xidmətə çağrıldı. Hərbi xidməti müvəffəqiyyətlə başa vurub doğma Xocalıya qayıtdı. Burada işə girdi. Ata-anasına kömək etməyə başladı. Bir qədər sonra onu Xocalı Avtobazasına mühəndis vəzifəsinə dəvət etdilər. Bakir avtobazada işləyə-işləyə sənədlərini Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyasına verib, ora qəbul olundu.

Xocalı soyqırımı zamanı qətl edilən Bakir Hüseynov

Hələ Ağdamda oxuduğu illərdə gözü tutduğu, bəyəndiyi qızla ailə qurdu. Həyat yoldaşı Nəzakət onunçün hər şey idi. O, özünü xoşbəxt sayır, səadətli günlər yaşayırdı. Tezliklə xoşbəxt ailənin Samirə və Samir adlı gül balaları dünyaya gəldi. - Ata-ana, nənə-baba, hər kəs sevincli idi.

Xocalı soyqırımı zamanı qətl edilən Mirsiyab Hüseynov

Qarabağın qara günləri 1988-ci il hadisələri başlayanda Xocalıdan bir nəfər də olsun öz evini tərk etmədi. Ancaq vəziyyət günbəgün ağırlaşırdı. Bakir də özünümüdafiə batalyonuna yazıldı. O, batalyon komandiri olan qardaşı Tofiqlə çiyin-çiyinə döyüşürdü.

Həmin gecə, 26 fevral gecəsi, güclü atəşi, Xocalının hər tərəfdən mühasirəyə alındığını görüb dinc əhalinin xilas olunması üçün səy göstərən Bakir, yaşlı atası Mirsayib dayını, anası Minəş xalanı götürüb, digər dinc sakinlərlə yanaşı nisbətən təhlükəsiz istiqamətdə meşəyə aparır. Şahidlərin söylədiklərinə görə, Bakir çalışırdı ki, atası-anası həmyerlilərindən ayrılmasınlar. Lakin qılınc kimi kəsən soyuq havada sürətlə getmək yaşlılar üçün çətin idi. Soyuq, qoca yaşlı adamları karıxdırırdı. Onlar taqətdən düşür, yolda qalırdılar; Bakir isə həm xilaskarlıq etmək, həm də döyüşü davam etdirmək istəyirdi. - Durum hərtərəfli qarışmış, aləm bir-birinə dəymişdi...

Xocalı soyqırımı zamanı qətl edilən Minəş Hüseynova

Beləcə, o dəhşətli, müdhiş gecənin faciəsi Hüseynovlar ailəsinə də ağır faciələr gətirdi. Bakir ermənilərlə atışmada şəhid oldu. Onunla bərabər, atası Mirsiyab, anası Minəş, bacısı Elza, qardaşı - batalyon komandiri Tofiq və onun həyat yoldaşı Məxmər də həlak oldu.

Xocalı faciəsi neçə-neçə ailəni beləcə büsbütün məhv etdi. ...Bakirin meyiti belə tapılmadı. Məzarsız anılır **Bakir Hüseynov...** Hələ də qohum-əqrabasının, onsuz böyüyən uşaqlarının gözü yoldadır. Ailənin gəlini və bütün ailədən qaçıb canını qurtara bilən çox az adamdan biri olan Nəzakət Hüseynova deyir ki, 19 il keçib amma mən, nə bir gün də olsun həmin gecəni unuda bilirəm, nə də gözümü yollardan çəkə bilirəm...

NƏZAKƏT SÜRXAY QIZI HÜSEYNOVA
(XOCALI SAKİNİ, SOYQIRIM ŞAHİDİ):

19 ildir ki, Xocalıdan çıxmışam. 26 fevral vahiməli gecə oldu, getsin gəlməsin... Hər bir Xocalı sakini o dəhşətli, təlatümlü gecənin müsibətlərinə tanıq oldu.

Həmin gecə həyat yoldaşım Bakir Hüseynov, qaynanam Minəş Hüseynova, qaynatam Mirsiyab Hüseynov, qaynım Tofiq Hüseynov, baldızım Elza Hüseynova Xocalıda şəhid oldular. İtkinlərimiz, dəfn edə bilmədiyimiz yaxınlarımızın, qohumlarımızın nisgili daha çətindir.

Hadisə günü mən Ağdamda idim. Fevralın 27-də Ağdam xəstəxanasına gəldim. Eşitdiklərim, gördüklərim dəhşət idi!.. Bir anlıq huşumu itirdim. Günlər bir-birini əvəz etdi. Yaxınlarımın hamısını itirdim.

Axı mənim körpə övladlarımın günahı nə idi?! Həmin gecə 11 yaşlı oğlum Samir meşədə yıxılaraq gözünün birini itirdi. Mənim üçün Xocalı faciəsi sanki bu gün olubdur. Müharibənin dəhşətlərini öz gözlərimlə gördüm. İki körpə uşağı tənha böyütməyə başladım.

Xocalı 4 il döyüşdü. Axırda döyüşən oğullar şəhid oldular, əsir düşdülər. Bu günə qədər itirdiyim əzizlərimi dəfn edə bilməmişəm. Yol gözləyirəm. Hər gün yuxuda Xocalımı görürəm.

Biz erməni zülmünün necə dözülməz olduğunu öz gözlərimizlə gördük. Müharibədə bütün ailə üzvlərim vurulmuşdu. İki övladımı böyütdüm. Onlar öz ata, baba, nənə, əmi və bibilərinin yolunu gözləyə-gözləyə yaşa dolurlar. Bu gözləmənin sona çatacağı günü isə ... bilməm, Allah bizə göstərəcək ya yox?.. Biz onsuz da həyatda fiziki olaraq yaşayırıq, ruhumuz, həyat eşqimiz hamısı ölüb. Biz bir də ümidlə yaşayırıq ki, nə vaxtsa Xocalıya qayıdacağıq və günahsız insanları bu günə salanlar öz cəzasını alacaqlar.

ULDUZ SƏTTAR QIZI BƏXTİYAROVA

1965-ci ildə Xocalıda doğulub. Orta məktəbi Xocalıda bitirmişdir. Səmimi, mehriban bir ailədə dünyaya göz açan Ulduz ən xoşbəxt günlərini Xocalıda yaşayıb. Sonrakı taleyi Kərkicahanla bağlı olsa da, mütəmadi olaraq Xocalıda olan ata-anasına da baş çəkmiş, Xocalı ilə bağlarını sıx tutmuşdur.

Onun dediklərindən: Xocalı haqqında danışanda ürəyim titrəyir. Qəhərlənirəm. 19 ildir, itkin düşmüş, məzarsız, şəhid qardaşlarımı axtarıram.

Fevralın 25-dən 26-na keçən gecə mənim atam, anam, bacı və qardaşlarım Xocalıda idilər. Onlar da camaat kimi nisbətən təhlükəsiz məkana - meşəyə üz tuturlar. Həmin gecə atam-anam əsir düşdülər. Hər gün Ağdama gələn meyitləri yoxlayır, doğmalarımı axtarırdım.

...Göz yaşlarım hələ də qurumur. 36 gündən sonra atam Ağayev Səttar əsirlikdən azad oldu. Atamı elə bir dəhşətli vəziyyətdə gördüm ki... bilmirəm, Sizə necə anladım.

Atamın yaraları bu günə qədər də sağalmır. Ağzından qızıl dişlərini çəkmişlər. Ayaq barmaqları çürüyüb tökülürdü. 36 gün ac-susuz, 3 gündən bir 50 qr. çörək yeyən insanın aqibəti necə olar? Atama-anama baxdıqca mənim ermənilərə, erməniliyə nifrətim daha da artır. Valideyinlərimin, yaşlı Xocalı sakinlərinin söylədiklərinə görə II Dünya müharibəsində Xocalı sakinləri çox-çox erməni ailələrini aclıqdan, soyuqdan qoruyub saxlayıblar. Bu idimi yaxşılıqların əvəzi?

...Bu gün də gözlərim yollarda qalıb. Ümid sonda ölür deyiblər. Zahidi, Vüsalı - qardaşlarımı axtarıram. Əzizlərini axtaran, yurduna dönəcəyi günü gözləyən adam rahat ola bilərmi?!.

SƏNAN ABDULLAYEV
(soyqırım şahidi):

"...Vallah, nə deyim. Şaxtalı gecədə meşədə qaldıqdan sonra ermənilər bizi tapıb Əsgərana apardılar. Anam, atam, 16 yaşlı bacım meşədə öldü.

Ermənilər uşaqların gözü qarşısında mənə işgəncələr verirdilər. Sonra bizi içərisinə su doldurulmuş zirzəmiyə saldılar. Suda boğulmamaq üçün uşaqları bir gün boyu əlimdə saxlamışam.

CAMAL ORUCOV
(soyqırım şahidi):

"16 yaşında oğlumu güllələdilər. 23 yaşlı qızımı iki əkiz oğlu ilə, 18 yaşlı hamilə qızımı əlimdən aldılar".

MƏLAHƏT MƏMMƏDOVA

(Xocalıda qətlə yetirilmiş Arif İbad oğlu Məmmədovun həyat yoldaşı, Xocalı soyqırımının şahidi):

Xocalı soyqırımı zamanı qətl edilən Arif Məmmədov

Arif təbiətən çox sakit insan idi, ağız şirinliyi ilə yaşayırdıq. 2 övladımız oldu: Fatima və Fuad. Ancaq Arif onları axıradək böyüdə bilmədi. Biz Ermənistanın Xankəndini işğal etməsindən sonra Xocalıya pənah gətirmişdik. Arif işləməyə başlamışdı. Xocalı Toxuculuq kombinatında sürücü işləyirdi. Gözləyirdik ki, Ermənistanın elan edilməmiş savaşı başa çatacaq, biz də doğmalarımızın, candan əziz sevdiyimiz balalarımızın əlindən tutub bir də ata-baba yurdu Xankəndinə dönəcəyik. Amma, deyir, sən saydığını say, gör fələk nə sayır. 26 fevralda 5-6 saat içərisində bütün şəhər yandırıldı, insanlar vəhşicəsinə qətlə yetirildi. - İlahi, bu nə məşəqqətli gecə idi. Xocalı üzərinə bütün istiqamətdən hücuma keçmişdi ermənilər. Nə qədər qansız, nə qədər vəhşi olasan ki, körpəyə, qocaya rəhm etməyəsən..? O gecə ana baladan, bacı qardaşdan ayrı düşdü. Arif də ailəsindən, anasından və bacılarından ayrı düşdü. O gecə ağır yaralanmış Arif sürünə-sürünə meşəyə çata bilsə də, mühasirədə olduqları üçün orada soyuqdan, qan itkisindən həlak olub. Bunları mənə qaçıb meşədə gizlənə bilmiş və sonra birtəhər Ağdama gəlmiş Xocalılar danışdı. Meyitini çox böyük əziyyətlə alıb, Ağdamda dəfn etdik. Ancaq talesizliyimizə bax ki, bir müddət sonra Ermənistan silahlı qüvvələri oranı da işğal etdilər. Həmin qəbristanlıq indi işğal altındadır. Dəhşət üstünə dəhşət yaşadıq. ...17 ildir ki, Arifin qəbrini ziyarət edə bilmirik. Bundan böyük dəhşət ola bilərmi ki, 17 il boyu öz həyat yoldaşının, öz atanın qəbrini ziyarət edə bilməyəsən..? 19 ildir ki, gözümüz yol çəkir. Qarabağ torpağının azad olunacağı günü gözləyir övladlarımız. Gözləyir ki, atalarının gəzdiyi, yaşadığı yerləri ziyarət etsinlər.

NATİQ ADİL OĞLU RƏŞİDOV

(Xocalıda qətlə yetirilmiş Adil Məhəmməd oğlu Rəşidovun övladı və Nazim Adil oğlu Rəşidovun qardaşı)

Rəşidovlar ailəsinin sevincli günlərindən bir an...

Xocalı soyqırımı zamanı qətl edilən Nazim Rəşidov

Xocalı soyqırımı zamanı qətl edilən Adil Rəşidov

Ermənilər qəfil silahlı hücum edib, hər yeri yandırdılar, insanları qətlə yetirdilər. Atamgil yeraltı zirzəmidə gecələməli olublar. Bunu sonralar bizə, həmin vaxt atamgillə yanaşı o zirzəmidə olan, ardınca ermənilər tərəfindən əsir götürülən Cəlil kişi əsirlikdən qayıtdıqdan sonra danışdı. O, deyir ki, həmin gecə zirzəmidə olan insanlar, o cümlədən atam Adil və qardaşım Nazim səhər açılanadək zirzəmidə qalıblar. Səhər açılanda ehtiyatla zirzəmidən çıxıblar ki, görək vəziyyətdə dəyişiklik varmı; necə xilas ola bilərik. Cəlil dayı deyirdi ki, şəhərdəki dağıntını görüb dəhşətə gəliblər. Yaxınlarını axtarıb tapmaq istəyəndə ermənilərə rast gəlirlər. Heç kəs ermənilərə təslim olmaq istəməyib. Silahsız olsalar da...

Atam şoka düşübmüş. O, ermənilərə qışqırır, özü silahsız olmasına baxmayaraq, onları əsir götürmək istəyən silahlılara hücum çəkir. Erməni silahlıları atamı da, qardaşımı da qətlə yetirirlər. Daş ürəkləri (əgər ürək demək olarsa) soyumaq üçün o qədər güllə vururlar ki... Artıq ölmüş insanların meyitini belə güllələyirlər... Biz onların meyitini ala bilmədik.

Düz 19 ildir... Gedib onları ziyarət edə biləcəyimiz bir məzarları da yoxdur. Bundan böyük nə faciə ola bilər?.. Anam Zahirənin, mənim və bacım Nigarın yaşadıqlarını bir biz bilirik, bir də Allah!

Xocalı soyqırımı başlayan gecə qardaşım Nazimin ad günü idi. 20 yaşı tamam olurdu. Neft Akademiyasının tələbəsi idi. Qiyabi oxuyurdu və Xocalıda işləyərək ailəmizə kömək edirdi. 19 ildir qardaşımın ad günü Xocalı soyqırımının ildönümü ilə yad edilir. Onun nə günahı var idi? O qədər böyük arzuları var idi ki... Amma indi bir qəbri də yoxdur. Bunu törədənlər, insanlıq adına utanc olanlar... cəzasız qalmamalıdırlar.

AİDƏ RZAYEVA

(qızı Nərminə Qasımova Xocalı soyqırımının qurbanı olub)

Xocalı soyqırımı zamanı əsir götürülmüş Aida Rzayeva

Danışdıqca həyəcanlanıram. Qarabağ müharibəsi mənim həyatımda ən ağır izlər buraxdı.

Ayaqqabı fabrikində işləyirdim. Bir neçə il işlədikdən sonra fabrikin yataqxanasında mənzil aldım. Orada bir il yaşamamışdım ki, ermənilər bizi öz torpağımızdan didərgin saldılar. Ermənilər gecə, yəni 18 sentyabr 1988-ci ildə gecə saat 21-də azərbaycanlılara qarşı hücumu birinci Sabir küçəsindən başladı. Evləri qarət edir, yandırır, azərbaycanlıları öldürürdülər. Evdən heç bir şey götürə bilmədik, hətta əynimizin paltarlarını da... Zorla qaçıb Kosalar meşəsinə üz tutduq. Meşənin içərisi ilə bütün gecə qorxu içərisində yol getdik. ...Səhərə yaxın Kosalar kəndinə çatdıq. Gecənin zülməti, həyəcan bizdən əl çəkmirdi. Təlaş içində çabalayan, kömək istəyən insanların səsi... - heç filmlərdə də bu cür dəhşət görə bilməzsiniz. Bu nə zülm idi, İlahi? Nə idi bizim günahımız? - Öz torpağımızı, öz evimizi tərk etmək istəməməyimizdimi günahımız?

Aida Rzayevanın Xocalı soyqırımı zamanı qətl edilən qızı Nərminə Qasımova

Gördüyümüz, yaşadığımız dəhşətlər sağlamlığımızı məhv etmişdi. Biz Xocalıya pənah gətirdik. Necə deyərlər, yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük. Yenicə məskunlaşmışdıq ki, Ermənistan silahlı qüvvələri bu dəfə Xocalıya hücum etməyə

başladılar. Ermənilər hər gün Xocalını top atəşinə tuturdular. Qızım Nərminə Qasımova şəhid oldu, 6 aylıq körpəm Ceyhun Qasımov ağır yaralandı. ...6 aylıq olduğu zaman ağır yaralanmış övladımı 19 ildir, xəstəliklərin cəngindən qurtara bilmirəm. Özüm də sağlamlığımı tamam itirdim. I qrup əliləm. Ancaq bir arzum var. Torpaqlarımız Ermənistan işğalından azad olunsun və evimə qayıdım. Yaxınlarımın məzarları hamısı ordadır, onları ziyarət edə bilim. Elə bilirəm, torpaqlarımız azad olunduğu gün ağrım-acım silinib gedəcək...

ANANIN GÖZ YAŞLARI...

Əhliqa Məhərrəmova Laçında doğulub. Əzəldən taleyi keçməkeşli olan Əhliqanın başına gələnləri eşitdikcə insan sarsılır. Yurdu talan olan bu insanın başı çox müsibətlər çəkib.

Ana varlığı, ana müqəddəsliyi övladlar üçün, övladlar da, övlad yolunu gözləmək də analar üçün əziz və həyəcanverici olub. Qarşımızda yaşı 70-i keçmiş nurani bir qoca əyləşmişdir. Göz yaşını saxlaya bilmir. Dərdi çoxdur bu qadının *(- Dərd və Qadın(lıq)!.. - bunu yaraşdırmaq, qadına, gözəlliyə, ANAya qıymaq Yaradana qarşı çıxmaq kimidir):* **Övlad həsrəti, gəlin itkisi, yurd həsrəti, sarsıntı... O, gördüklərini, eşitdiklərini, başına gələn müsibətləri belə nəql edir:**

1931-ci il idi. Qoca nənəm İrasta Laçında, Zəngilanda gördüklərini, ağrılı-acılı günlərini daim xatırlayır, ermənilərin 1918-1920-ci illərdə Laçında, Zəngilanda törətdikləri qırğından ürək ağrısı ilə danışırdı. Deyirdi ki, *Andranikin ordusunun Zabux dərəsi ilə hücuma keçdiyini və azərbaycanlıları vəhşicəsinə öldürüldüyünü öz gözlərimlə görmüşəm. Gözlərim çox hadisələrin şahidi olub. Ermənilər azərbaycanlıları qırdılar, qız-gəlinləri süngüdən keçirdilər. Qarşılarına çıxan azərbaycanlıların başını kəsir, qız-gəlinləri süngüdən keçirirdilər, gözümlə onlarla qadının döşlərinin kəsildiyinin, qarın nahiyəsinə nizələrin keçirildiyinin şahidi oldum. O illər Laçında döyüşən qadınlar da çox idi. Andranikin quldur, qaniçən dəstəsinə qarşı vuruşan, xilaskar Soltan və onun qardaşları insanları dəhşətli zülmdən qoruyub saxladılar."*

Laçında bir nəfər də olsun erməni yaşamayıb. İrasta nənəmin daha bir xatirəsində deyilir ki, 1918-1920-ci illərin qanlı-qadalı günləri çox uzun çəkdi. Sovetlər gəldikdən sonra ermənilərə qarşı vuruşan, öz haqlarını müdafiə edən azərbaycanlılar sürgünə göndərildilər. Soltan bəy, Xosrov bəy və onun qardaşları Türkiyəyə köçmək məcburiyyətində qaldılar; qalanları isə Qazaxıstanda sürgün həyatı yaşamağa məhkum edildilər. *("Qazaxıstan sürgünü"ndən sonra həmin insanlar yenidən Laçına qayıtdılar.)*

Ermənilərin 1918-1920-ci illərdə baş verən dəhşətli zülmü 1988-1993-cü illərdə bir daha təkrar olundu.

* * *

İndi isə **Əhliqa ananın oğlu Vaqif Məhərrəmov** haqqında:

Ailə qurduqdan sonra Xankəndində yaşayırdı. Zəhmətkeş insan, qayğıkeş ailə başçısı idi. Həyat yoldaşı Bəsirə xanım beş övlad dünyaya gətirmişdi. Lakin bu sakit həyat çox çəkmədi. 1988-ci ildə Ermənistanın elan edilməmiş müharibəsi başlananda bütün azərbaycanlılar yurd yerlərindən didərgin salındı.

Xankəndində evləri yandıqdan sonra Vaqif Xocalı şəhərinə pənah gətirdi. Övladları Vəsilə, Natiq, Vüsalə, Səbinə, Namiq təhsillərini Xocalıda davam etdirməyə başladılar. Hər gün postlarda erməni silahları ilə qarşı-qarşıya döyüşən Vaqif heç inana bilməzdi ki, ayazlı, şaxtalı, boranlı bir gündə Xocalıdan didərgin düşəcəklər və Xocalı yerlə-yeksan olacaq.

Fevralın 25-dən 26-na keçən müsibətli gecəni bütün Xocalılar yaşadılar. Ailələr dağıdıldı. Mərmiləri göydən yağış kimi yağdıran qrad qurğuları, tanklar, toplar, havadan hücum vertalyotları Xocalıları qırıb-çatdılar. Qar üstünə səpələnmiş meyitlər, can verən yaralıların iniltisi dünyanın sonunu nişan verirdi, sanki...

Fevralın 26-da Vaqif və Bəsirə meşədə bir-birindən ayrı düşür. Həmin müdhiş gecədə Vaqif Cəmil oğlu Məhərrəmov, Bəsirə Vəli qızı Məhərrəmova faciəli şəkildə həlak oldular. İndi onların beş övladları gecə-gündüz ana-ata həsrəti ilə yaşayır. Qohum-əqraba himayəsində böyüyüb bu uşaqlar. Erməni qəddarlığını bu uşaqlar öz gözləri ilə görüb, öz talelərində yaşayıblar. Uşaqların həmin 25-dən 26-na keçən şaxtalı fevral gecəsi yaşadığı ağır faciə, bəşəriyyətin üz qarası, təkzib olunmaz insanlıq dramı, canlı bir tarixdir...

* * *

Samirə Bakir qızı Hüseynova:

\- 1979-cu ildə Xocalı şəhərində anadan olmuşam. Xoş anlarımı, qayğısız uşaqlıq illərimi doğma Xocalımda keçirmişəm. O qayğısız, xoş günlərim 1992-ci ilin fevralına qədər davam edib. 1992-ci il, fevralın 25-dən 26-sına keçən o dəhşətli gecə, bütün Xocalı əhalisi kimi mənim də uşaq ürəyimə dağ çəkildi. O müdhiş gecə... canım qədər sevdiyim Xocalımla yanaşı, atamı, nənəmi, babamı, əmimi, bibilərimi və başqa yaxın qohumlarımı da əlimdən aldı. O gecə, günahsız Xocalı sakinləri körpə uşaqdan tutmuş böyüklərə qədər qanlarına qəltan edildilər. O dəhşətli soyqırım gecəsi qardaşımla mən anamla bərabər Xocalıdan qaça bildik. Amma atamgil erməni quldurları tərəfindən vəhşicəsinə qətlə yetirildilər. O gecə ki, ana və bacılarımızın naləsindən həzz alan erməni vəhşiləri onların başına min bir oyun, işgəncələr açdılar. Həmin gecə insan cəsədləri sökülmüş, dağılmış, kitab vərəqləri kimi meşələrə, ətrafdakı dağlara, dərələrə səpələnmişdi. Həmin gecənin açılan səhəri yük maşınlarında insan cəsədləri daşınaraq Ağdam şəhərinə

gətirilirdi. Yetim qalmış uşaqların, dul qalmış ana-bacıların, övlad itirən ata-anaların ah-naləsi ərşə qalxmışdı.

Bu soyqırımda onlarla uşaq vəhşicəsinə qətlə yetirildi, qaçıb meşələrə gizlənə bilənlər isə soyuq, aclıqdan və susuzluqdan orada tələf oldular. Bəlkə də Xocalı sakinləri həmin gecə meşə ilə qaçıb canlarını erməni cəlladlarından qurtararkən qarşılarına vəhşi heyvanlar çıxsaydı, o heyvanlar onlara dəyməzdi, amma vəhşi heyvanlara yox, vəhşi "insan"lara - qaniçən erməni quldurlarına rast gəldilər... Çox az adam qaçıb canını qurtara bildi...

Quduzlaşmış erməni silahlıları meyitlərin də üzərində olmazın vəhşiliklər törətmişlər. Onların başlarının dərisini soymuş, qadınların döşlərini, burunlarını, qulaqlarını kəsmişdilər. İlahi! Dörd yaşlı körpəyə də güllə atarlarmı? Dörd yaşlı körpənin də ayağı kəsilərmi? Mən özüm Xocalıdan çıxarılıb gətirilmiş o meyitləri Ağdamda gördüm və illər keçsə də həmin səhnələr gözümün qabağından getmir ki getmir...

Əmim **Tofiq Mirsiyab oğlu Hüseynov** (Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı) həmin gecə Vətən uğrunda şəhid olan qəhrəmanlardan biridir. Neçə-neçə qız-gəlini, uşaqları düşmən caynağından xilas edib. Ancaq, meşədə ermənilər onu mühasirəyə alaraq ondan təslim olmağı tələb ediblər. Sonuncu silahı olan əl qumbarasını partladaraq intihar etmiş, təslim olmamış, şəhid olmağı üstün tutmuşdu. Üç körpə balası ana-atasız, yetim qalmış, yeganə sağ qalan əmim onlara himayədarlıq etmişdir.

O vaxtdan düz 19 il keçir. O qanlı soyqırım gecəsindən illər ötsə də, heç nə unudulmur. Hər gün, hər saat itirdiklərimi xatırlamaya bilmirəm. Qarşıdan gələn günlərim, bütün həyatım el-obamsız, doğma Qarabağımsız həddindən artıq mənasız, rəngsiz görünür...

Yuxularımda demək olar, hər gecə Xocalımı görürəm. O yerləri gəzirəm, dolanıram. Bəzən elə bilirəm ki, həqiqətən də Xocalıdayam, oyanıb bütün bunların yuxu olduğunu görəndə, sanki bütün dünyam uçub-tökülür, qolum-qanadım yanıma düşür. Mən bunların, yəni, Xocalı ilə bağlı bütün yuxularımın bir gün çin çıxacağına, o günün gələcəyinə inanıram. İnanıram ki, o günlər uzaqda deyil.

Mən bu 19 il ərzində ancaq yurd - Xocalı ağrısı ilə yaşamışam. Əgər nə vaxtsa Xocalı düşmən tapdağından xilas olarsa, doğma şəhərimə ayaqyalın gedərdim. Xocalıda dizi üstə çöküb torpağımın hər qarışını öpərdim.

Azərbaycanın hər qarış torpağı vətənimizdir, ancaq harada doğulub boya-başa çatmısansa, o yer sənə daha əzizdir, doğmadır. İndi mənim 25 yaşım var. Qaçqınlıq həyatını yaşayırıq. Yaşadığımız sanatoriyanın həyətində məktəbimiz üçün də sığınacaq verilib. Bu məktəb 2 saylı Xocalı şəhər məktəbidir. Buradakı şagirdlər, müəllimlər də Xocalı qaçqınlarıdır.

Mən həmin məktəbin kimya müəlliməsiyəm. Demək olar ki, burada uşaqdan böyüyə hamı Xocalı həsrəti, Xocalı nisgili ilə yaşayır. Bir daha Xocalıya dönmək arzusu günbəgün artır. Bu məktəb mənim Xocalıda təhsil aldığım

məktəbdən çox fərqlidir. Ona görə fərqlidir ki, bu məktəb də biz xocalılar kimi qaçqınlıq günlərini yaşayır. Birinci sinfə ilk dəfə qədəm qoyarkən əlimizdən tutub ilk hərfi yazmağı öyrədən Afilə müəllimə gözlərimin qarşısında dayanır; çalışıram onun kimi təmkinli, səbrli olub şagirdlərlə dil tapa bilim. Əziz müəlliməm, indi sən həyatda yoxsan. Erməni cəlladları səni ailən ilə, övladlarınla bərabər qətlə yetiriblər. Qaniçən vəhşilər üçün nə müəllim, nə həkim, nə mühəndis?!. Onlar üçün günahsız qanlar axıtmaq, cənnətməkan şəhərlərə, el-obalara od vurmaq, yandırmaq, dağıtmaq ən adi bir işdir. Onların qanlı, murdar əlləri qarabəxtli Qarabağı Azərbaycanın ərazisindən alıb Ermənistana birləşdirmək idi.

Yaman darıxmışam səninçün, Xocalım! Görəsən, səni bir daha görə biləcəyəmmi; o gözəl torpağında gəzib durna gözlü bulaqlarından doyunca içib, göz dolusu dağlarına, dərələrinə baxıb, o saf havandan ürək dolusu nəfəs ala biləcəyəmmi?! Səndən uzaqda, vətən içində belə, sanki qərib, arxasız, köməksizəm. Yəqin ki, sən də bizim üçün darıxırsan, Xocalım! Axı, ana öz övladlarından ayrı qala bilməz, çünki ürəyində özün boyda dərd yükü daşıyırsan.

İnanıram, inanıram ki, qayıdacağıq sənin doğma qucağına. Gözlərin yollarda qalmayacaq, qovuşacaqsan övladlarına. O gün uzaqda deyil. Hər bir qaranlıq gecənin nurlu, aydın sabahı var, Xocalım mənim, ümidimiz o Sabahadır...

HUMAY MUSEYİB QIZI ABBASOVA –

Xocalı soyqırımı zamanı əsir götürülmüş Humay Abbasova

Xocalıda doğulub. İki övladı soyqırımın qurbanı olub.

Soyqırım haqqında soruşanda bu, yaşı 70-i keçmiş ananın ürəyi qubarlanır, gözləri dolur... Nisgilə qərq olmuş çöhrəsinə baxmaq olur Humay ananın. O, deyir:

"Nankor qonşularımız olan mənfur ermənilər, mənim, mənim Xocalımın başına çox müsibətli faciələr gətirdilər. 5 övladım var idi. Firavan yaşayırdım. 1992-ci ildə baş verən Xocalı soyqırımı mənim damarımda qanımı dondurdu. İki oğlumu həmin gecə itirdim – **Taleh Umudvar oğlu Abbasov** və **Vəliyəddin Abbasov**. Heç birini dəfn edə bilmədim. Körpə uşaqlara atılan güllələri öz gözümlə gördüm. Onların iniltiləri, qışqırtıları ürəkləri dağlayırdı, adamın başının tükünü qabardırdı. Günahsız körpələrə atılan güllələrin hər biri sanki mənim ürəyimi dəlib keçirdi. Mən buna tale, alın yazısı deməzdim, günah olmasın, Allahın bu işdən xəbəri yox idi... Bu, uzun illərdən bəri türk qanına susamış ermənilərin Allahsızlığı idi...

Oğul vətən üçün doğulub. Mənim tökdüyüm göz yaşı talesizliyimiz üçün; Xocalı torpağım və əsir, itkin düşmüş qız-gəlinlərimiz üçündür. Onlar bizdən imdad istəyirlər.

Oğlanlarımı dəfn edə bilməmişəm. Özümə ömür arzulamıram, möhlət arzulayıram ki, qayıdım Xocalı torpağına. Gedim, Şəhid torpağını ziyarət edim."

Soyqırım şahidi Gülalı Mehrəliyev:

"Altı günə kimi meşədə qaldıq. Ac-susuzluq, gecələr meşənin vahiməsi, soyuq, erməni qorxusu yazıq qızımın bağrını yardı nakam balam dözə bilmədi, keçindi. Balamın 20 yaşı vardı, 8 ay idi gəlin köçmüşdü.

Min bir çətinliklə Ağdama gəlib çıxdım. Amma qızımın meyitini nə basdıra bildim, nə də Ağdama gətirə bildim. Bircə onu gətirib basdırsaydım, bəlkə nigarançılığım bir az keçə, bir az rahatlanardım." (6)

Zavallı Xocalılar, arzu etdiyiniz o azca rahatlığı ermənilər o soyuq, müdhiş fevral gecəsində əlinizdən aldılar. Nə qədər ki, haqq, ədalət bərpa olunmayıb, torpaqlarımız alınmayıb, nə dirilərin ürəyi, nə də şəhidlərin ruhu rahatlıq tapmayacaq. Ermənilər belə faciəni yaşamış olsaydılar dünyanı ayağa qaldırardılar; necə ki, "1915-ci il qondarma erməni soyqırımı"nı dünyaya qəbul etdirə-etdirə gedirlər. - Bax, budur "sivil dünya"nın ikili standartı; budur, dünya güclərinin "haqq-ədalət arayışı". Amma, inanırıq ki, "HƏR HALDA DÜNYADA HAQQ VAR VƏ O HAQQ ZORDAN YÜKSƏKDİR!" (M.K.ATATÜRK)

Lalə Cümşüd qızı Ələskərova:

- Ağdamda doğulmuşam. Yaxşı, firavan, xoş keçən günlərimiz var idi. Valideynlərim, xüsusən nənəm mənə Qarabağ haqqında, Xocalı haqqında çox danışmışdılar. Uşaq idim, bəlkə o qədər də başa düşmürdüm. Ancaq nənəm hər dəfə olub-keçənlərdən danışanda ağlayırdı. Çünki onun da yaxınları, doğmaları faciənin qurbanı olmuşdular.

Böyüklərim faciələr haqqında çox danışmışdılar. Ağdamla Xocalı arasında məsafə o qədər də çox deyildi. Mənim də Xocalı ilə qohumluğum olmuşdu. Qızımı Xocalıya gəlin köçürmüşdüm. Yaxşı evləri, həyətləri, yaxşı şəraitləri var idi. Həmişə kürəkənimlə fəxr etmişəm. Qızım Vəsilənin 4 övladı dünyaya gəldi - 3 qız, 1 oğlan. Xocalı faciəsi baş verəndə ən kiçik nəvəm yaş yarımlıq idi. Beləcə bu xoşbəxtlik çox uzun sürmədi. Xocalı sakinlərinin müsibətli günləri başladı. Hamının evi, əmlakı yandırıldı, tar-mar edildi: insanların illərlə yığdığı, qurub-yaratdığı nə vardısa hamısı, qaniçən, cəllad ermənilər tərəfindən məhv edildi.

1992-ci il, fevralın 25-dən 26-na keçən gecə Xocalıda baş verən müdhiş faciəni yada salanda, sanki o vəhşəti bir daha yaşayırsan...

Millətimizə böyük zülm oldu. Mənim kürəkənim həmin müdhiş gecədə faciəli şəkildə həlak oldu. Kətik meşəsində, Naxçıvanik yolunda həlak olan, donan, yaralı, qan itirən insanları Ağdam məscidinə gətirirdilər. Mən meyitlərin necə dəhşətli vəziyyətdə olduğunun şahidi olmuşam. Gözləri çıxarılmış, başının dərisi

soyulmuş, döşləri kəsilmiş qadınları öz gözlərimlə gördüm. Mənim də taleyimə 4 yetim uşağı saxlamaq düşdü. Bu gün onlar böyüyüb. Ancaq ata həsrəti ilə yaşayırlar.

Şəkibə Mustafayeva

Şəkibə Mustafayeva (Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı Əliəskər Novruzovun həyat yoldaşı):

- Yadımdadı, fevralın 25-26-na keçən gecə, saat 11-12 arasında döyüş başladı. Həmin gecə yoldaşım güclü hücumu görüb posta getdi. Mən ailəmlə birlikdə zirzəmidə gizləndik. Təqribən gecə saat 3 olardı, bir nəfər mənə dedi ki, evdən çıxmaq lazımdır. Mən də həyat yoldaşımı gözləyirdim. Zirzəmidə çoxlu qoca, qadın, uşaq var idi. Məsləhət gördülər ki, meşəyə üz tutaq. 62 yaşlı **Bəhram Mustafayev** də yanımızda idi. O çox çətinliklə yeriyirdi. Güclə Qarqar çayından keçdik. Ayaqlarımız, üst başımız hamısı islanmışdı.

Meşə körpələrlə, qadınlarla, yaşlı insanlarla dolu idi. Naxcivanik deyilən yerə çatanda ermənilər bizi güclü atəşə tutdular. Bizim üstümüzə elə silahlarla atəş açırdılar ki, hələ bu günə qədər də onların nə silahlar olduğunu aydınlaşdıra bilmirəm.

Əliəskər Novruzov

Çılpaq meşəlik idi. Səhərə yaxın, saat 5-6 radələrində Şelli deyilən kəndə yaxınlaşdıq. Bizim dəstəmizdə 100-dən çox adam var idi. İnsanlar yol boyu öldürülür; donub meşədə qalırdılar. Ac-susuzluqdan, qorxu hissindən, qanlı yaralardan dəhşətli mənzərə yaranmışdı... Sürünə-sürünə yaralıların yanında gizlənə-gizlənə gəlirdim. Mən Şelliyə bacımın evinə çatanda, bəlkə mənim üstümdən 3 vannaya qədər qan yudular.

Ermənilər körpə uşaqları da güllələdilər. Eh, yanımda nə qədər uşaq acından ağlaya-ağlaya öldü. Mən Xocalı faciəsindən təsadüf nəticəsində sağ çıxmışam. O qanlı günlərdə meşədə böyrəklərindən ağır xəstələnən **atam,** Xocalı faciəsindən az sonra dünyasını dəyişdi. Xalam oğlu **Firdovsi İsa oğlu Əliyev,** həyat yoldaşı **Heyran Əliyeva,** oğlanları **Elçin, Elgiz** həlak oldular. Atamın dayısı oğlu **Vaqif Şükür oğlu Məmmədov,** həyat yoldaşı **Afilə Məmmədova,** oğlanları **Azər, Ceyhun, Niyaməddin...** - Bu ailə büsbütün həlak oldu.

Mən, yoldaşım **Əliəskər Novruzovu** 3 gün axtardım. O, Noraguh kəndi yaxınlığında ermənilərlə səhərə qədər döyüşüb, neçə-neçə insanları azad edib. Sonra onu əsir götürüblər. Yoldaşımın 4 qızıl dişi vardı, onları çəngəllə çıxarmış, qollarını isə bir neçə yerdən qırmışdılar.

Sifətini elə hala salmışdılar az qala tanımaq olmurdu. Avtomatla üzünə o qədər vurmuşdular ki, gözü çıxmış, çənəsi qırılmışdı...

Ürəyim, qəlbim dərdlə doludur. Yazsan qalın-qalın kitab alınar. Yoldaşımı, əsirlikdə olanda Xankəndində saxlayıblar. Əsirlikdə onun yanında həmyerlimiz **Xurməmməd müəllim** olub. Onun da güllə bir budundan dəyib o biri yanından çıxmışdı. O deyirdi ki, Əliəskər döyülmədən və qan itirmədən dünyasını dəyişdi. Yoldaşımın meyitini ancaq 2 ay sonra alıb dəfn edə bildik...

Yasəmən Tofiq qızı Həsənova ***(Milli Qəhrəman Tofiq Hüseynovun qızı)***

- Mən danışanda gözümün önünə odlu-alovlu günlər gəlir.

Xocalı qətliamı baş verəndə mənim 12 yaşım var idi. 4 il Xocalıda gedən dəhşətli günləri heç bir vaxt unuda bilmərəm. Biz ailədə 2 bacı, 1 qardaş idik. Ata-analı, nənə-babalı günlərimiz var idi. Atam, əmilərim və bütün Xocalıda yaşayan kişilər, yaşlı insanlar gecə-gündüz mübarizə aparırdılar ki, Xocalı işğal olunmasın. Amma Xocalının hər tərəfdən yolu bağlı idi. - Hər gün atışma, hər gün müharibə... Günümüz zirzəmidə keçirdi. İl yarım idi ki, uşaqlar məktəbə getmirdilər. Hər gün "qrad" qurğularından atılmış atəş nəticəsində evlər dağılır, qapılar, pəncərələr uçub tökülürdü. Bir dəfə güclü atışma oldu. Əmim bizim yanımızda idi. O, bizi yerə uzandırdı. Biz bərk qoxduq. Elə bildik ki biz artıq öldük.

Mən uşaq olsam da şahidi olmuşam ki, Xocalıda çox qoçaq, cəsarətli oğlanlar var idi. Onları öldürmək asan deyildi. Ancaq nə yazıqlar ki, Xocalının nə tankı, nə topu var idi ki, özünü müdafiə etsin. Xocalı sakinlərinin yaşadığı dəhşətləri heç kimə arzu etməzdim. Nə deyim, əzizlərimi, doğmalarımı, atamı, anamı, əmimi, babamı, nənəmi və çoxlu sayda həmşəhrimi itirmişəm. Onlardan ancaq atamın meyitini dəfn edə bilmişik. Xocalı faciəsindən 16 il keçəndən sonra belə bir xəbər eşitdim ki, hansısa bır rus jurnalisti Xocalıda çəkiliş aparan zaman mənim anam **Məxmər** xanımın həyətdə güllə dəyib öldüyünü çəkmişlər. Anam əlində vedrə arteziana su gətirməyə gedən zaman elə həyətdəcə onu vurublar. Anam ölüb, amma işə bax ki, mən onun ölümünə sevinmişəm... Çox sevindim ki, nə yaxşı, anam əsir düşməyib, erməni cəlladlarının əlinə keçməyib. Yoxsa bütün ailə üçün daha ağır faciə olardı.

1992-ci il, 19 martda anamın ad günündə atamı Şəhidlər Xiyabanında dəfn etdik. Bizi aldatmışdılar ki, dəfn olunan babamdır. Ancaq dəfndə biz bildik ki, atamdır. 8 yaşlı qardaşım Muradı sakitləşdirə bilmirdik.

Deyirəm, kaş ki, anamı da dəfn edə biləydik...

Əfsanə Tofiq qızı Ələkbərova *(Milli Qəhrəman Tofiq Hüseynovun qızı):*

Xocalı faciəsindən 19 il keçir. O zaman Xocalı faciəsi mənim uşaqlıq yaddaşıma əbədi olaraq, bir qətliam; millətimizə, xalqımıza üz vermiş müdhiş faciə və təcavüz günü kimi həkk olub.

Tale bizim üzümüzə gülmədi. Anamı, atamı Xocalı faciəsində itirdim. Bacım **Yasəmən** 12 yaşında, mən 11, qardaşım **Murad** isə 8 yaşında idi... Atamın 4 ildə üzünü çox az-az görürdük. Çünki 4 il idi ki, ermənilər Qarabağda yaşayan

insanlara dinclik vermirdilər. Dağlıq Qarabağ və ətraf bütün Azərbaycan kəndlərinin hamısı ermənilər tərəfindən işğal edilmişdi. Yeganə, hər tərəfdən erməni kəndləri ilə əhatə olunan şəhər Xocalı idi ki, o da mühasirədə idi. Fevralın 25-dən 26-na keçən gecə elə bil dəhşətli faciə nəticəsində bütün Xocalı ağır bir qətliam gününü yaşadı. **Atam, anam, babam, nənəm, əmim, ən yaxın qohumlarım** bu faciənin qurbanı oldular. Hələ ana ətrini duymamış anamı itirdim. İndi mən öz qız övladıma anam Məxmər xanımın adını qoymuşam. Hər dəfə bir başqası onun adını çağıranda diksinirəm. Elə bilirəm anam indicə gələcək...

Əfsanə Ələkbərova

Beləcə, erməni cəlladlarının vəhşiliyi nəticəsində ata, ana nəvazişindən məhrum olduq.

İndi mən nə istəyirəm? - ANCAQ VƏ ANCAQ ATA, ANA QOXUSUNU, ƏTRİNİ...

Mən və qardaş-bacım bilə-bilə ki, valideynlərim qətliamın qurbanı olublar, erməni vəhşiliyi, erməni təcavüzü bizim kimi onlarla uşağı yetim qoyub, yenə gözümüz yol çəkir. Dediyim kimi, ancaq atamı dəfn edə bilmişik. Kətik meşəsində, Naxcivanik yaxınlığında onlarla Xocalı sakinimiz qarın altında, donmuş halda qaldı.

İndi mənim ən böyük istəyim də, sualım da odur ki, dünya ictimaiyyəti niyə susur? Təcavüzkarlar, indiki Ermənistan rəhbərliyi hələ axtarışa verilib layiqli cəzalarını almayıblar. Əli Xocalı qanına batmış cinayətkarlar hələ də öz cəzalarını almayıblar...

Fazilə Əliş qızı Həsənova:

- Həmin məşəqqətli gecə heç vaxt yadımdan çıxmayacaq. Oğlanlarım İlhami və Elzamin xəbər gətirdilər ki, Xocalı hər tərəfdən mühasirəyə alınıb, şəhərə xeyli sayda tank daxil olub. Bilmədim, nə edim, yaxın qonşum olan Ələsgər müəllimgilə getdim, dedim, məsləhətləşək, görək nə edə bilərik? Özü evdə yox idi. Amma ailəsi evdə idi. Biz tələsiklikdən isti üst palları götürməmiş, eləcə ev paltarı ilə çıxmışdıq. Birdən güclü atışma başladı. Bir daha evə qayıda bilmədik. 1-2 saat zirzəmidə daldalandıq, dedik, bəlkə bu dəhşətli atışma dayana. Amma, tam tərsinə, getdikcə şiddətlənirdi. Qonşular gəlib bizə dedilər ki, çıxmaq lazımdır. Xocalıda olanlar bilir, "5 mərtəbə" deyilən yer vardı, yığışdıq ora. Oradan da meşəyə qaçdıq. Meşədə hamımız sürünə-sürünə gedirdik. Ayağa qalxanda gördüm ki, əynimdə olan paltarlarımı kol-kos didim-didim edib. Ölənlərin sayı-hesabı yox idi. Bizdən qabaqda 2 dəstə gedirdi. Yaralıların, can verənlərin, uşaqların cığırtısı qaranlıq meşədə adamı vahiməyə salırdı. Hara baxırdıq qarın üstü qana bürünmüşdü...

Nəysə, bir təhər, ayaqyalın, başıaçıq gəlib Ağdama çatdıq. Hamı bir-birindən ayrı düşmüşdü. Ağır, məşəqqətli bir gün idi. Ağdamda xəbər tutdum ki,

qaynanam **Zeynəb Ələkbərova,** həyat yoldaşımın əmisi oğlu **Şöhrət Həsənov, İmran Həsənov** həlak olublar; yoldaşımın xalası oğlu **Tofiq Hüseynovun** ailəsindən heç kim qalmayıb. Hamısını cəllad ermənilər qırıblar; baldızım **Məhbubə Ələkbərova** 2 uşağı **(7 yaşlı Çingiz, 8 yaşlı Çinarə)** ilə meşədə qətlə yetiriliblər. Həmçinin, dayım **Müseyib** Cəfərov, mamam oğlu **Əlif Hacıyev** də meşədə qətlə yetiriliblər.

Mən şahidi oldum ki, Milli Qəhrəman **Füzuli Rüstəmov** bir neçə dəfə meşədən dəstə-dəstə adamların çıxarılmasında qəhrəmanlıq göstərdi. Axırıncı dəfə isə ermənilər onu Naxcivanik yolunda qətlə yetirdilər.

Mən öz gözlərimlə müsibətli hadisələrə şahid oldum, məşəqqətli günlər yaşadım. Xocalı filmində göstərilənlər heç də Xocalıda olan faciənin hamısını əks etdirmir.

Bənövşə Əli qızı Haqverdiyeva:

- O, ağır qətliam gecəsini, yəni fevralın 25-dən 26-na keçən gecəni heç vaxt unutmayacağam. Ermənilər 4 il idi ki, Xocalını mühasirə vəziyyətində saxlayırdılar. Həmin gecə yoldaşım **Cavanşir** postda dayanmışdı. Həmin gecə saat 11-də tələsik evə gəldi ki, vəziyyət ağırdır. Ermənilər 4 tərəfdən hücuma keçiblər. Cavanşir, **qaynatam Məşdi, qaynanam Havva,** qayınlarım **Şahin, David Haqverdiyevlərlə** bir yerdə bir təhər, zülümlə meşəyə çatdıq. Uşaqların, insanların cığırtısı indi də qulağımdan getmir. Qaynanam meşədə qarın içərisində yeriyə bilmirdi. Biz meşədə 12 nəfərlə gedirdik. Birdən ermənilər bizi meşədə mühasirəyə aldılar. İti açıb üstümüzə buraxdılar. Hərə bir tərəfə qaçdı. Bu zaman "alazan" deyilən qurğudan atəş atıldı. Bizim yanımızda o qədər insanlar yaralandı, baş-bədən, qol-qıç bir-birindən ayrıldı. **Qaynanam meşədə donub öldü. Bundan sonra qaynım David meşədə həlak oldu.** Yoldaşım danışa bilmirdi, səsi batmışdı. Biz xeyli süründük. Yoldaşım işarə etdi ki, əgər bacarırsansa qışqır, bəlkə səsimizə səs verən oldu, bizimkilərdən kimsə köməyə gəldi. Təəssüf ki, eşidən-bilən olmadı. 5 gecə meşədə qaldıq.

Ağır, məşəqqətli günlərimiz getsin, bir daha gəlməsin. 5 gündən sonra birtəhər Dəhraz istiqamətinə yol tapıb Ağdama çata bildik.

Meşədə gördüyüm meyitləri qatil ermənilər tükürpədici şəkilə salmışdılar. Meşədəki insanların çoxu qan itirməkdən həlak oldular. Yaralı, qan itirən, acından ağlayan körpələrin səsi indi də qulağımdan getmir.

Ağdama çatan kimi bizi xəstəxanaya götürdülər. Bütün bədənim qəlpələrlə dolu idi. (İndi 2-ci qrup əliləm.) Qaynanam Havva, qayınlarım Şahin, David şəhid oldular. Xocalı faciəsindən sonra qaynatam Məşdi əmi, çox yaşamadı, gördüklərinə, yaşadıqlarına dözə bilməyib dünyasını dəyişdi.

Sənəm Həsən qızı Allahverdiyeva:

- O dəhşətli hadisə fevralın 25-dən 26-na keçən gecə baş verdi. Bu hadisə ömürlük yaddaşıma qətliam günü kimi həkk olunub. Bayırdakı dəhşət, fəlakət, "qrad" qurğularından yağan mərmilər insanları addımlamağa qoymurdu. Biz də

camaata qoşulub Qarqar çayını keçdik. Mən ailəmlə - 2 azyaşlı qızım **(4 yaşlı Vüsalə, yaşyarımlıq Xəyalə)**, atam **Həsən Həsənov,** anam **Göyçək Həsənova,** bacılarım **Lətafət, Xədicə** və **Təzəgül** ilə birlikdə meşəyə üz tutdum. Orada 2 gün qaldıq. Sonra anama güllə dəydi, o, həlak oldu.

Meşədə azdıq. Yolu tapıb Ağdama çıxa bilmirdik. Sonra meşədə güclü atışma başladı. 16 yaşlı bacım Lətafətə güllə dəydi. O da dünyasını dəyişdi. Aclıq, susuzluq, körpələrin naləsi yeri, göyü lərzəyə salmışdı. Meşədə addımbaşı qətlə yetirilmiş qadına, qocaya, körpə meyitinə rast gəlinirdi. Hələ ölməmiş, can verən nə qədər insanlar gördüm, bunu sözlə çatdıra bilmirəm...

Feralın 28-də atam da həlak oldu. Artıq 4-cü gün idi ki, meşədə idik. Bir az getmişdik ki, ermənilər bizi əsir götürdülər. Ermənilər bizə elə dəhşətli işgəncələr verdi ki, sözlə ifadə etmək olmur. Əlimizdə, üstümüzdə olan qızıllarımızın hamısını alır, bizi döyürdülər. Əsir götürüldükdən sonra bizi Dəhraz kəndinə apardılar.

Bizə əsirlikdə verilən işgəncənin izləri indiyədək bədənimdən çıxmayıb. Baxımsızlıqdan, vaxtında tibbi yardım olmadığından qızlarımın və özümün ayaq barmaqlarım "qanqrena" oldu. Qızlarımın ayaq barmaqları yoxdur. Özüm kimi, övladlarım da 2-ci qrup əlildilər. Bütün həyatım boyu ən böyük ağrım, nisgilim valideynlərimi, bacımı dəfn edə bilməməyimizdir. Hər gecə onları yuxumda görürəm...

Deyirəm, belə ağrı-acını, belə iztirabı necə qıydın bizlərə, İlahi?!.

Faiq Səməndər oğlu İsmayılov:

- 1992-ci il fevralın 25-dən 26-na keçən gecə çox dəhşətli, ağır bir gecə oldu.

Ermənilər tez-tez Xocalıya hücum edirdilər. Xocalı 4 il idi ki, hər tərəfdən mühasirədə idi. Mən də o dəhşətli, məşəqqətli gecənin şahidi oldum. Həyatımda yaşadıqlarımı sözlə deyə bilmirəm. Çox filmlərə baxmışam. Xocalı faciəsinə bənzər dəhşəti heç bir filmdə də görməmişəm.

Yadımdadır, postdan evə gəldim. Gördüm uşaqlar evdə yoxdu. Atamı tapdım, onunla birgə əmim Qaytarangilə getdim. Məsləhətləşdik ki, nə edək, hara çıxaq..? Qərara aldıq ki, Qarqar çayını keçib meşəyə girək, görək neynəyə bilirik.

Elə güclü atışma gedirdi ki, vahimədən, tələskənlikdən, kimin əynində, ayağında nə vardısa onunla yola çıxmışdı. Həmin çayı keçəndən sonra çoxunun ayağını don apardı. Meşədə mən atamdan ayrı düşdüm. Elə zülmət qaranlıq idi, göz gözü görmürdü. Atamı, əmim oğlunu əsir götürmüşdülər. Atam **Səməndər** 2 ay Xankəndində erməni əsirliyində qaldı.

Mən 2 gün meşədə qaldım. Mənim yanımda **Cümşüd, Mərkəz, Müşfiq, İsmayıl, Rasim** var idi. Həmin gecə meşədə qardaşım Rasimin ayaqlarını don vurdu. Həmin qardaşım hazırda Ramanada atamla yaşayır. Atama Xankəndində elə işgcəncələr vermişdilər ki, həmin yaraların izi hələ də qalmaqdadır. Atamın 76 yaşı var. O, Xankəndində azərbaycanlılara verilən icgəncələrdən danışanda deyir ki,

"bizi yararsız, şəraitsiz yerdə, suyun içində saxlayır, hər gün elə döyürdülər ki, heç adamın əli gəlməz heyvanı elə döysün..."

Bu gün ermənilər hər vəchlə çalışırlar Xocalıda, ümumiyyətlə Qarabağ müharibəsində insanların başına açdıqları müsibətləri unutdursunlar. Bu heç zaman mümkün olmayacaq. Biz canlı şahidlərik, faciənin izləri bədənimizdə hələ də qalır...

Tacirə Xəlilova

Xocalı soyqırımı zamanı qətl edilən Rəşid Hüseynov

Tacirə Qaçay qızı Xəlilova ***(şəhid Rəşid Hüseyn oğlu Hüseynovun həyat yoldaşı):***

- Mən də o mühdiş 26 fevral gününü heç bir vaxt unutmayacağam. O gecə itirdiklərimi hər zaman dərdlə-kədərlə xatırlayıram. Hər bir insan öz doğmalarını itirmişdir. Hamımızın ortaq dərdi-kədəri olan o soyqırım günlərindən 19 il ötür. Amma sanki o hadisə, o mühdiş gecə indicə olubmuş kimi xatırlayıram. 26 fevral qətliam günündə atam Qaçay Xəlilov, qardaşım Tahir Xəlilov, həyat yoldaşım Rəşid Hüseynov, qaynatam Hüseyn Hüseynov, qaynanam Zinyət Hüseynova, yaxın qohumlarım Cavan Orucov, Hidayət Eyvazov - hamısı həlak oldu. Həyat yoldaşım Rəşid 1963-cü ildə Kəlbəcərdə doğulsa da, 1980-ci ildən ailəsi ilə birlikdə Xocalıda yaşayırdı. Təhsilini Şuşada bitirmişdi. Xocalıda əmək fəaliyyətinə milis kimi başlamışdı. 4 il Xocalının müdafiə edilməsində iştirak etdi. Həmin müdhiş gecədə Rəşid öz ata-anası ilə birgə, erməni cəlladlarının cəngindən qurtula bilmədi.

Rəşid atası və anası ilə yanaşı Bərdə rayonunun Yeni Daşkənd kəndində dəfn olunub. Ağrımız, məşəqqətimiz meyitləri alıb dəfn edərkən yenidən şiddətləndi. Mən Ağdamda gözlərimlə gördüm ki, ermənilər meyitlərə necə işgəncə veriblər.

Mənim 2 övladım - Rəşiddən sonra – hələ körpə yaşlarından yetim qaldılar...

Yaşar Qaçay oğlu Xəlilov ***(şəhid Tahir Xəlilovun qardaşı):***

Həm Xocalı itkisi, həm də əzizlərimizin itkisindən danışmaq, yazmaq olduqca ağırdır. Xocalı soyqırımına qədər nə kitablardan, nə də böyüklərdən ermənilərin qaniçən cəllad olması haqqında məlumat almamışdıq. Ancaq Qarabağ hadisələri başlayandan sonra, Qarabağın bütün Azərbaycan kəndlərinin işğal edilməsini, yandırılmasını, insanların vəhşicəsinə qətlə yetirilməsini gözlərimlə

gördüm. Qəhrəman Xocalı 4 mühasirə şəraitində yaşadı. O illərdə bir nəfər də olsun doğma Xocalımızı tək etmədi.

Xocalı soyqırımı zamanı əsir götürülmüş Yaşar Xəlilov

Köməksiz, silahsız Xocalı işğal edildi. Mən Xocalıda çox doğmalarımı itirdim. **Atam, qardaşım, qardaşımın həyat yoldaşı, qardaşım qızı və onlarla başqa doğmalarımı itirdim.** Hər gün yuxumda Xocalını, itirdiklərimizi görürəm. Xocalıda Xocalı sakinlərinə olan zülmü heç ikinci dünya müharibəsində faşistlər etməmişdilər. Yaşlı qocalar, uşaqlar, qadınlar vəhşiliklə qətlə yetirildilər. Bu insanların günahı azərbaycanlı olmaqları idi. Ataya hər zaman ehtiyacımız var. Şəhidlərimizə olan zülmü heç zaman unutmayacağıq. - Hər şey bir yana, meyitlərin günahı nə idi ki, ermənilər onları tanınmaz vəziyyətə salmışdılar.

Şəhid Hidayət Əli oğlu Ayvazovun qohumu Tacirə Qaçay qızı Xəlilovanın dedikləri:

Mən Şəhid Hidayət Ayvazovun haqqında danışmaq istəyirəm. Hidayət Xocalıda doğulmuş, orada böyümüşdü. O, qorxunc, qara 26 fevral gününü Ayvazovlar ailəsi də yaşadı.

Xocalı soyqırımı zamanı qətl edilən Hidayət Ayvazov

Hidayət orta məktəbi Xocalıda bitirdikdən sonra sevdiyi ixtisası seçmiş, baytar həkimi olmuşdu. Sovxozda baytar həkimi olaraq çalışırdı. Xocalının müdafiəsində digər həmyerliləri kimi Hidayət də fəal bir şəkildə iştirak edirdi.

Şəhərin işğal edildiyi gecə hər kəs kimi Hidayət də atası ilə bərabər meşəyə doğru hərəkət etmişdi. Kətik meşəsində, Naxçivanik civarında gerçəkləşən qorxunc olaylar sırasında Hidayət, atası Əli ilə bərabər ermənilərin əlinə keçir. Ata ilə oğlu başqa-başqa yerlərə aparırlar. Əlini Xankəndinə aparırlar. Zavallı qocanın əlinə dəmir kəlbətin verərək öz ağzındakı qızıl dişləri çıxarmağı əmr edirlər. Qoca çox ağır bir vəziyyətdə dişlərini çıxardaraq qaniçən erməni canilərinə verir. Xankəndində ermənilər ona o qədər işgəncə vermişdilər ki, əsarətdən qurtulduqdan sonra çox yaşamadı. Xocalı torpağı qana boyandı. Yaşlılar, uşaqlar, qadınlar donaraq, işgəncəyə məruz qalaraq öldülər. Hidayət də şəhid oldu. Onu Ağdam qəbirstanlığında torpağa tapşırdılar.

XOCALI SOYQIRIMI ZAMANI ŞƏHİD OLAN UŞAQLAR

Adı, soyadı, atasının adı	*Təvəllüdü*
1. Ağayev Allahverdi Səttar oğlu	1982
2. Ağayarova Sevinc İsaq qızı	1985
3. Ağayev Nəbi İsaq oğlu	1981
4. Ağayarov Raman İsaq oğlu	1986
5. Abışov Çingiz Nazim oğlu	1985
6. Abışova Çinarə Nazim qızı	1982
7. Allahverdiyev Bəhram Hidayət oğlu	1976
8. Allahverdiyev Mahir Novruz oğlu	1974
9. Aslanova Elnarə Tofiq qızı	1978
10. Cəfərov Nüsrət Fazil oğlu	1975
11. Cəfərov Samir Tacir oğlu	1987
12. Çobanova Nəzakət Tapdıq qızı	1984
13. Əliyev Elçin Fidovsi oğlu	1982
14. Əliyev Elgiz Firdovsi oğlu	1984
15. Əliyev Səbuhi Cahangir oğlu	1978
16. Əliyev Səlim Cahangir oğlu	1985
17. Əzimov Natiq Abbasqulu oğlu	1986
18. Əmirova Yeganə Təvəkkül qızı	1986
19. Həsənov Elgün Nazim oğlu	1988
20. Həsənova Aygün Nazim qızı	1991
21. Hüseynov Rəcəb Elxan oğlu	1984
22. Hüseynova Şəbnəm Elxan qızı	1986
23. Hüseynov Məhsər Elxan oğlu	1991
24. Həsənova Lətafət Həsən qızı	1976
25. Hümbətova Simuzər Cəlil qızı	1976
26. Hümbətova Anahid Eldar qızı	1979

27. Hüseynov Emin Aleksandır oğlu	1975
28. Hüseynova Nəsibə Hüseyn qızı	1982
29. Hüseynova Maral Kamil qızı	1985
30. Hüseynova Səadət Qədim qızı	1974
31. Xəlilova Lalə Tahir qızı	1988
32. Quliyeva Pərvanə Qaryağdı qızı	1979
33. Quliyev Şakir Qaryağdı oğlu	1985
34. Quliyeva Nuranə Qaryağdı qızı	1981
35. Qənbərova Esmira Səfər qızı	1985
36. Qənbərov Emin Səfər oğlu	1986
37. Quliyev Vüqar Zahid oğlu	1975
38. Quliyev Samir Taleh oğlu	1990
39. Quliyeva Sevinc Əkbər qızı	1985
40. Məmmədov Ceyhun Vaqif oğlu	1975
41. Məmmədov Niyaməddin Vaqif oğlu	1978
42. Məmmədov Azər Vaqif oğlu	1974
43. Məmmədov Zahir Ramiz oğlu	1975
44. Mehdiyeva Gülmirə Murad qızı	1989
45. Mehdiyeva Aysel Murad qızı	1987
46. Muradova Ayşən Zöhrab qızı	1991
47. Orucova Mətanət Əli qızı	1975
48. Orucov Cavan Canan oğlu	1976
49. Orucova Xəyalə Telman qızı	1986
50. Orucova Natavan Nəbi qızı	1989
51. Səlimov Xəzər Səyavuş oğlu	1974
52. Səfiyev Sərvan Elxan oğlu	1991
53. Usubov Elşad Kamran oğlu	1974
54. Vəliyev Ağasif Bakir oğlu	1988

55. Zeynalova Aynurə Tofiq qızı	1986
56. Yusifova Natavan Pənah qızı	1988

XOCALI SOYQIRIMI ZAMANI HƏR İKİ VALİDEYNİNİ İTİRMİŞ UŞAQLARIN SİYAHISI

1. Xəlilova Həmayıl Tahir qızı	1987
2. Xəlilova Xəyalə Tahir qızı	1992
3. Qəhrəmanova Nigar Təvəkkül qızı	1987
4. Qəhrəmanova Xəzangül Təvəkkül qızı	1984
5. Qəhrəmanov Vüsal Təvəkkül oğlu	1991
6. Əliyev Mehdi Firdovsi oğlu	1990
7. Hüseynova Əfsanə Tofiq qızı	1981
8. Hüseynova Yasəmən Tofiq qızı	1980
9. Hüseynov Murad Tofiq oğlu	1983
10. Orucova Xatirə Telman qızı	1983
11. Orucova Kübra Telman qızı	1989
12. Orucov Anar Telman oğlu	1990
13. Məhərrəmova Vüsalə Vaqif qızı	1982
14. Məhərrəmova Səbinə Vaqif qızı	1978
15. Məhərrəmov Vüsal Vaqif oğlu	1985
16. Məhərrəmov Natiq Vaqif oğlu	1980
17. Məhərrəmov Namiq Vaqif oğlu	1986
18. İbrahimov Sabir Əlixan oğlu	1981
19. İbrahimov Samir Əlixan oğlu	1984
20. Həmidova Nigar Sabir qızı	1980
21. Həmidov Mübariz Sabir oğlu	1978
22. Həmidov Müşviq Sabir oğlu	1976
23. Həmidov Eldəniz Sabir oğlu	1980

24. Hüseynov Yaşar Hüseyn oğlu	1978
25. Hüseynov Ədalət Hüseyn oğlu	1983

XOCALI SOYQIRIMI ZAMANI TAMAMİLƏ MƏHV OLAN AİLƏLƏR

1.1. Məmmədov Vaqif Şükür oğlu 2. Məmmədova Afilə İbrahim qızı 3. Məmmədov Ceyhun Vaqif oğlu 4. Məmmədov Azər Vaqif oğlu 5. Məmmədov Niyaməddin Vaqif oğlu	- ata - ana - oğul - oğul - oğul	1940 1949 1972 1975 1978
2.1. Kərimov Samran Soltan oğlu 2. Kərimova Firəngül Məmməd qızı 3. Kərimov Firuz Samran oğlu 4. Kərimov Soltan Samran oğlu	- ata - ana - oğul - oğul	1924 1935 1960 1969
3.1. Əliyev Firdovsi İsa oğlu 2. Əliyeva Heyran Mürşüd qızı 3. Əliyev Elçin Firdovsi oğlu 4. Əliyev Elgiz Firdovsi oğlu	- ata - ana - oğul - oğul	1956 1962 1982 1984
4.1. Hüseynov Mirsiyab Həzrətqulu oğlu 2. Hüseynova Minəş Cümşüd qızı	- ər - arvad	1922 1934
5.1. Həsənova Günəş Əbdül qızı 2. Həsənova Qətibə Mirsiyab qızı	- ana - qız	1910 1951
6.1. Hüseynov Hüseyn İsmayıl oğlu 2. Hüseynova Əziz Alış qızı 3. Hüseynov Xoşbəxt Hüseyn oğlu 4. Hüseynova Nəsibə Hüseyn qızı 5. Hüseynov Tacir Hüseyn oğlu	- ata - ana - oğul - qız - oğul	1934 1956 1963 1982 1972
7.1. Qənbərov Qarsalan Gəray oğlu 2. Qənbərova Validə Boran qızı 3. Qənbərov Nadir Qarsalan oğlu	- ata - ana - oğul	1939 1941 1971
8.1. Qənbərov Səfər Qarsalan oğlu 2. Qənbərova Mətanət Hacı qızı	- ata - ana	1961 1967

3. Qənbərov Emin Səfər oğlu 4. Qənbərova Esmira Səfər qızı	- oğul - qız	1986 1985

Xankəndindən məcburi köçkün düşmüş Nüsrət Bəhram oğlu Rzayev
qonşuları olmuş Qənbərovlar ailəsini belə xatırlayır:

Qənbərovlar ailəsi ilə Xankəndində qonşu yaşayırdıq. Çox insancıl ailə idi. Hər tərəfdən qonşularımız ermənilər idi. Ailənin qonşular arasında böyük hörməti var idi. Öz halal zəhməti ilə dolanan bu ailə Qarabağ müharibəsi nəticəsində bir neçə dəfə köçkün düşmüşdü. 1988-ci ilin məlum 18 sentyabr hadisəsi, o təlatümlü gecə Xankəndində yaşayan azərbaycanlıların hamısını heyrətə, təəccübə salmışdı. Xatirimdədir, həyəcanlı səslərdən eyvana çıxdım. Qarsalangil tərəfdən güclü yanğın gördüm. Qadınlar, uşaqlar qışqıra-qışqıra ağlayır, haray çəkirdilər. Çox keçmədi ki, bir neçə azərbaycanlı ailəsinin evi yandırıldı. Qorxudan hər tərəfi, evi, qapını açıq qoyaraq hamımız meşəyə və Kərkicahan qəsəbəsinə üz tutduq. Xankəndinin işğalından sonra Qənbərovlar ailəsi Xocalıya pənah gətirdilər. Xocalıya gələn bir çox köçkünlər kimi onlar da yenidən ev-eşik tikib, yeni həyat qurdular. Amma fevralın 25-dən 26-nə keçən gecə Ermənistan silahlı qüvvələri məşum Xocalı soyqırımını törətdilər və Qənbərovlar ailəsinin əksər üzvləri amansızlıqla qətlə yetirildi. Qənbərovlar ailəsindən Səfər, Mətanət, Emin, Esmira, Validə və Nadir Qənbərovlar soyqırımın qurbanı oldular. Ailədən sağ qalan sadəcə iki uşaq oldu: Rauf və bacısı...

BİR NƏSLİN İTKİSİ

Xocalı soyqırımı zamanı qətl edilən Bakir Məmmədov

Xocalı torpağının əsilli-nəsilli yerli əhalisindən sayılan ailələrdən biri də Şükür kişinin ailəsi idi. Xocalıda firavan, xoşbəxt günlər yaşayırdılar. Oğul-uşaq sahibi idilər. Bu nəslin ömrün ixtiyar çağlarını yaşayanlar Qarabağda baş verən bir çox hadisələrin şahidi olmuşdular. Ermənilərin həmişə imkan tapan kimi arxadan zərbə vurduqlarını, onların zaman-zaman müsibətlər törətdiklərini ata-babalarından eşitmişdilər.

XX yüzilin sonlarında yenidən Qarabağ probleminin ortaya atılması və hadisələrin getdikcə uzanmasının mahiyyəti yaşlı xocalılara aydın idi. Lakin onlar belə olacağını, doğulduqları doğma torpağından (məhz gəlmələr tərəfindən) qovulacaqlarını ağıllarına gətirmirdilər...

Xocalı soyqırımı zamanı yox edilən ailələrdən biri - Məmmədovlar ailəsi

O faciəli günlərdə doğmalarını, yaxınlarını, elini-obasını itirən insanlardan təkcə Xocalının yox, bütün Qarabağın sayılıb-seçilən ziyalılarından olan **Bakir Məmmədovun** dediklərindən:

"Bəli, bu faciədə mən öz qardaşlarımı, qohumlarımı itirdim. Qardaşım Vaqifin ailəsi tamamilə məhv edildi. Həmin müdhiş gecə, digər xocalılar kimi Vaqif, onun həyat yoldaşı Afilə müəllimə, oğlanları Ceyhun, Azər və Niyaməddin də meşəyə üz tuturlar.

Bilirsiz, bir gün də olsun Xocalını tərk etməyən insanlar həmin gün güclü hərbi texnikanın, raket qurğularının dəhşətli hücumuna məruz qaldıqlarından və köməksiz qaldıqlarından Xocalını tərk etməyə məcbur oldular.

Qardaşımın ailə üzvlərinin hamısı meşədə qətlə yetirilib. İkinci qardaşım da öz ailəsi ilə əlində olan təklülə silahı ilə düşmənlə axırıncı gülləsinə kimi döyüşüb. Şahidlər deyir ki, o, üzərinə hücum edən bir neçə ermənini məhv edib. Ancaq taqətdən düşdükdən, gülləsi qurtardıqdan sonra düşmən onu əsir götürə bilib. Xocalıdan olan Oqtayın qətlə yetirildiyini, ümumiyyətcə orada baş vermiş hadisələri, sonradan mənə, Xankəndində saxlanılan Xocalı əsirləri söyləyirdilər."

XOCALI SOYQIRIMI ZAMANI BİR VALİDEYNİNİ İTİRMİŞ UŞAQLARIN SİYAHISI

1. Əliməmmədov Pərviz Namiq oğlu	1992
2. Qarayeva Lamiyə Yusifəli qızı	1988
3. Qarayev Ramil Yusifəli oğlu	1990
4. Quliyev Zahir Tahir oğlu	1987
5. Quliyev Şəmkir Tahir oğlu	1988
6. Həsənova Natəvan Rövşən qızı	1981
7. Həsənov Rəvan Rövşən oğlu	1985
8. Həsənova Nigar Rövşən qızı	1990
9. Paşayeva Gülanə Elşad qızı	1989
10. Paşayeva İlahə Elşad qızı	1991
11. Şahmuradova Xatirə Nemət qızı	1982
12. Şahmuradova Könül Nemət qızı	1990
13. Şahmuradov Elçin Nemət oğlu	1992
İ4. İsmayılov İntiqam İnqilab oğlu	1986
15. İsmayılova Tünzalə İnqilab qızı	1988
16. İsmayılov Ələkbər İnqilab oğlu	1990
17. Nəsibov Fazil Ramiz oğlu	1990

18. Nəsibova Cəmilə Ramiz qızı	1988
19. Quliyev Emin Əkbər oğlu	1988
20. Quliyev Əkbər Əkbər oğlu	1992
21. Haqverdiyev Bəxtiyar Davud oğlu	1978
22. Haqverdiyeva Ceyhunə Davud qızı	1979
23. Haqverdiyeva Mehri Davud qızı	1981
24. Haqverdiyeva Solmaz Davud qızı	1984
25. Haqverdiyev Yaşar Davud oğlu	1986
26. Hüseynova Azadə Rəşid qızı	1987
27. Hüseynov Samir Rəşid oğlu	1990
28. Əliyev Tariyel Əbülfət oğlu	1986
29. Əliyeva Gülnar Əbülfət qızı	1988
30. Cabbarlı Nicat Azad oğlu	1991
31. Cabbarlı Fuad Azad oğlu	1990
32. Məmmədov Ruslan Məhəmməd oğlu	1987
33. Məmmədov Həsən Məhəmməd oğlu	1983
34. Səmədov İlkin Tariyel oğlu	1987
35. Səmədova Sevinc Tariyel qızı	1988
36. Kərimov Samran Sultan oğlu	1994
37. Salmanova Nahidə Bəhmən qızı	1987
38. Səmədov Elçin Həmid oğlu	1981
39. Bəhmənov Səxavət Vaqif oğlu	1980
40. Hüseynova Vüsalə Şakir qızı	1983
41. Hüseynov Alqayıt Şakir oğlu	1992
42. Ələsgərova Ayşən Vahid qızı	1988
43. Ələsgərova Şahrun Vahid qızı	1990
44. İmani Fəziyə Ağababa qızı	1981
45. İmani Nasir Ağababa oğlu	1987
46. Məmmədov Əli Əli oğlu	1992
47. Mahmudov Nicat Akif oğlu	1989

48. Mahmudov Elçin Akif oğlu	1991
49. Qasımov Tofiq Yaşar oğlu	1980
50. Qasımova Gülüstan Yaşar qızı	1991
51. Əzimov Ceyhun Abbasqulu oğlu	1981
52. Kazımov Tural Asif oğlu	1990
53. Kazımova Pəri Asif qızı	1992
54. İsmayılova Yeganə İsmayıl qızı	1981
55. İsmayılov Amil İsmayıl oğlu	1983
56. İsmayılova Günel İsmayıl qızı	1987
57. Mehralıyev Nəsimi Əli oğlu	1980
58. Mehralıyev İlqar Əli oğlu	1986
59. Abbasova Səadət Taleh qızı	1983
60. Abbasov Zaur Taleh oğlu	1986
61. Abbasov Ziya Taleh oğlu	1981
62. Hüseynov Samir Bakir oğlu	1981
63. Cəfərova Samirə Tacir qızı	1990
64. Behbudov Vaqif Vaqif oğlu	1992
65. Əhmədova Vüsalə Yelmar qızı	1986
66. Əhmədova Əfsanə Yelmar qızı	1987
67. Əhmədova Salatın Yelmar qızı	1991
68. Ağayev Nicat Vidadi oğlu	1989
69. Hacıyeva Zarina Əlif qızı	1982
70. Hacıyeva İradə Əlif qızı	1990
71. Məmmədov İsmayıl Vaqif oğlu	1988
72. Məmmədova Maya Vaqif qızı	1985
73. Məmmədova Vüsalə Vaqif qızı	1981
74. Məmmədova Sürəyya Vaqif qızı	1990
75. Həsənzadə Babək Şöhrət oğlu	1980
76. Hüseynova Yasəmən Tofiq qızı	1980
77. Hüseynova Əfsanə Tofiq qızı	1982

78. Hüseynov Murad Tofiq oğlu	1985
79. Orucova Lamiyə Nəbi qızı	1988
80. Abbasov Ələddin Kamran oğlu	1981
81. Abbasova Bənövşə Kamran qızı	1983
82. Abbasov Nəriman Kamran oğlu	1986
83. Abbasov Əkbər Kamran oğlu	1987
84. Qocayeva Samirə Loğman qızı	1981
85. Qocayev Arif Loğman oğlu	1985
86. Qocayev Qüdrət Loğman oğlu	1990
87. Sadıqova Çinarə Hüseyn qızı	1989
88. Sadıqova Zülfiyyə Hüseyn qızı	1991
89. Sadıqov Elməddin Vaqif oğlu	1985
90. Sadıqov Tapdıq Vaqif oğlu	1988
91. Salahov Vüsal Namiq oğlu	1990
92. Salahova Ülviyyə Namiq qızı	1991
93. Mehdiyeva Sevinc Cavanşir qızı	1991
94. Mehdiyeva İlahə Cavanşir qızı	1993
95. Zeynalova Maya Məmməd qızı	1982
96. Cavadov Vətən Vaqif oğlu	1992
97. Hacıyeva Ayşən Allahverdi qızı	1994
98. Cavadov Sədrəddin Xıdır oğlu	1991
99. Cavadov Xıdır Xıdır oğlu	1992
100. Abbasova Xəyalə Yunis qızı	1982
101. Abbasova Elnarə Yunis qızı	1984
102. Abbasova Vəfa Yunis qızı	1987
103. Cavadova Göyçək Əmir qızı	1983
104. Mirzəyeva Kəmalə Kamal qızı	1986
105. Mirzəyev Tural Kamal oğlu	1987
106. Həsənov Kəmaləddin Vahid oğlu	1986
107. Həsənov Elməddin Vahid oğlu	1988

108. Həsənova Aygün Vahid qızı	1990
109. Zeynallı Zabit Tahir oğlu	1990
110. Zeynallı Tahirə Tahir qızı	1991
111. Şükürova Nazlı Vəkil qızı	1985
112. Şükürov Bəzirgan Vəkil oğlu	1988
113. Şükürova Şahnaz Vəkil qızı	1989
114. Şükürov Cavidan Vəkil oğlu	1990
115. Əhmədov Valeh Vaqif oğlu	1986
116. Əhmədov Tağı Valeh oğlu	1990
117. Əhmədov Vahid Vaqif oğlu	1991
118. Zeynalova Sevda Osman qızı	1986
119. Zeynalova Elza Osman qızı	1988
120. Zeynalov Seymur Osman oğlu	1990
121. Zeynalova Aybəniz Osman qızı	1991
122. Əliyeva Xatirə İlham qızı	1985
123. Şahmuradov Fərid Natiq oğlu	1985
124. Əmirxanlı Günel Natiq qızı	1989
125. Səmədov Səbuhi Gündüz oğlu	1986
126. Səmədov Pərviz Gündüz oğlu	1988
127. Səfərova Vüsalə Orduxan qızı	1986
128. Səfərova Vəfa Orduxan qızı	1987
129. Səfərov Kənan Şahverdi oğlu	1990
130. Həsənov Rəhman Telman oğlu	1985
131. Həsənov Mehman Telman oğlu	1987
132. Həsənova Hicran Telman qızı	1988
133. Həsənov Felmar Telman oğlu	1989
134. Həsənova Tofiqə Telman qızı	1991
135. Quliyev İdris İslam oğlu	1989
136. Quliyeva Mətanət İslam qızı	1990

137. Rzayeva Aynur Tapdıq qızı	1990
138. Rzayev Kənan Tapdıq oğlu	1991
139. Salahov Elşad Əsgər oğlu	1983
140. Salahov Elşən Əsgər oğlu	1985
141. Salahov Hacı Əsgər oğlu	1988
142. Salahova Mətanət Əsgər qızı	1990
143. Salahov Vüsal Natiq oğlu	1986
144. Salahova Ülviyyə Natiq qızı	1988
145. Hüseynov Qalib Hüseyn oğlu	1983
146. Hüseynov Seyhun Hüseyn oğlu	1985
147. Hüseynov Maqsud Hüseyn oğlu	1987
148. Hüseynova Könül Hüseyn oğlu	1989
149. Qarayeva Raifə Asif qızı	1989
150. Qarayev Maarif Asif oğlu	1991
151. Babayev Səyyad Bəbir oğlu	1986
152. Babayeva İltima Bəbir qızı	1987
153. Babayeva Minurə Bəbir qızı	1990
154. Şükürova Zəminə Vəkil qızı	1991
155. Quliyev Anar Mətləb oğlu	1986
156. Quliyeva Lalə Mətləb qızı	1988
157. Quliyev Alim Mətləb oğlu	1990
158. Mehralıyev Əli Əli oğlu	1990
159. Hümbətov Əvəz Bəhlul oğlu	1986
160. Quliyev Xəzani Şükür oğlu	1979
161. Əsgərov Kənan Xəzani oğlu	1985
162. Əsgərov Xəyyam Xəzani oğlu	1988
163. Əsgərov Sənan Xəzani oğlu	1990
164. Əsgərov Ağakişi Xəzani oğlu	1993

165. Həsənov Nəsir Tabil oğlu	1987
166. Həsənova Dürdanə Tabil qızı	1989
167. Həsənova Qəndab Tabil qızı	1991
168. Bayramov Kamal Cəllad oğlu	1984
169. Bayramova Zərifə Cəllad qızı	1985
170. Bayramova Sveta Cəllad qızı	1980
171. Məmmədova Sara Qasım qızı	1980
172. Zeynalov Elnur Eldar oğlu	1986
173. Zeynalov Eyvaz Eldar oğlu	1989
174. Həsənov Murad Əli oğlu	1982
175. Həsənova Bahar Əli qızı	1987
176. Həsənova Gözəl Əli qızı	1990
177. Səlimova Aygün Araz qızı	1987
178. Səlimova Aytəkin Araz qızı	1986
179. Səlimov İlqar Araz oğlu	1989
180. Ələkbərov Amid Təvəkkül oğlu	1982
181. Zeynalov Elşad Tofiq oğlu	1981
182. Usubov Elmir Zakir oğlu	1991
183. Usubova Nərmin Zakir qızı	1992
184. Quliyeva Zərifə Taleh qızı	1992
185. İmani Həbib Malik oğlu	1980
186. İsmayılova Ülviyyə Vidadi qızı	1992
187. Səfiyeva Süsən Elxan qızı	1988
188. Məmmədov Ramil Yaşa oğlu	1980
189. Məmmədova Elnarə Yaşa qızı	1981
190. Məmmədova Samirə Yaşa qızı	1987
191. Məmmədov Amil Yaşa oğlu	1992
192. Allahverdiyeva Günel Ziyadxan qızı	1988

193. Allahverdiyev Anar Ziyadxan oğlu	1990
194. Allahverdiyev Qalib Ziyadxan oğlu	1992
195. Allahverdiyev Elgiz Novruz oğlu	1979
196. Əmirli Vüsal Kamil oğlu	1988
197. Əmirli Aytac Kamil qızı	1991
198. Əmirli Amil Kamil oğlu	1992
199. Muradov Zahid Zahid oğlu	1992
200. Çobanov Teymur Tapdıq oğlu	1979
201. Çobanov Seymur Tapdıq oğlu	1980
202. Həşimova Nişanə Səlim qızı	1992
203. Əzizov Qalib Hüseyn oğlu	1980
204. Əzizov Vüqar Hüseyn oğlu	1984
205. Əzizova Rahidə İbrahim qızı	1981
206. Abbasova Zenfira Vəliyəddin qızı	1987
207. Abbasova Reyhan Vəliyəddin qızı	1990
208. Nəbiyeva Tutu Məhiyəddin qızı	1980
209. Həsənov İbrahim Ramil oğlu	1981
210. Kərimova Firəngül Məmməd qızı	1986
211. Məmmədova Xatirə Vasif qızı	1992
212. Kərimov İntiqam İntiqam oğlu	1992
213. Həmdiyeva Gülnarə Usdab qızı	1986
214. Həmdiyev İslam Usdab qızı	1987
215. Həmdiyeva Gülarə Usdab qızı	1988
216. Həmdiyeva Xalidə Usdab qızı	1991
217. Əzizov Elzamin Əzim oğlu	1980
218. Əliyeva Xatirə İlham qızı	1992
219. Əliyeva Ülviyyə Rasim qızı	1990
220. Quliyev Şaiq Şəmsi oğlu	1984

221. Quliyeva İlahə Şəmsi qızı	1986
222. Quliyeva Şahnaz Şəmsi qızı	1988
223. Novruzova Piyalə Ələsgər qızı	1981
224. Novruzov Ülvi Ələsgər oğlu	1983

XOCALI SOYQIRIMI ZAMANI VALİDEYNLƏRİ ERMƏNİSTAN SİLAHLI QÜVVƏLƏRİ TƏRƏFİNDƏN QƏTLƏ YETİRİLMİŞ VƏ HƏMİN QƏTLİAMIN ŞAHİDİ OLMUŞ UŞAQLARIN XATİRƏLƏRİ

"ATAMI, ANAMI GÖZLƏYİRƏM...»

İndi Xocalıdan olan uşaqların hansı birindən soruşsan, ağlı kəsənlər o müdhiş gecənin dəhşətlərindən danışacaqlar. Onlardan biri də **Həmayil Tahir qızı Xəlilovadır.**

Xocalı hadisəsindən sonra, Bakı şəhərinə gəldiyim zaman bu uşaqla görüşdüm. Həmin vaxt onun 6-7 yaşı olardı. Ancaq düşüncəsi, danışığı... sözlə deyiləsi deyildi. Bu uşaq bir an olsun belə o faciəli gecəni unuda bilmir. Xatırladıqca göz yaşı durmadan axır, axır və atası ilə vidalaşma səhnəsini danışanda bir körpənin yaşadığı iztirablar adamı dəhşətə gətirir, göz yaşlarımızı boğa bilmirik...

Həmayilin dediklərindən: *"Biz üç bacı idik. Həmin günlər mənim yaddaşıma əbədi həkk olunub. Biz ailəmizlə birlikdə meşəyə qaçdıq. Atam mənim əlimdən tutmuşdu. Bacımın birini anam, birini isə nənəm götürmüşdü. Bir az keçmişdi, uşaqlar ağlamağa başladılar. Atılan mərmilərdən gecə olmasına baxmayaraq hər tərəf aydın görünürdü. Qrad mərmiləri göydən yağış kimi yağırdı. Xeyli getmişdik ki, anamdan, nənəmdən ayrı düşdük. Mən atamın əlindən tutmuşdum. O gecə elə bir təbiət qan ağlayırdı. Çoxlu qar yağmışdı, şaxta adamı kəsirdi. Atam gah mənim əlimdən tutur, gah da döyüşürdü. Biz səhər açılana qədər qaçdıq. Hündür bir təpənin üstündə ermənilər atamı güllə ilə vurdular. Atam yıxıldı. Halı get-gedə pisləşirdi, heç sürünə də bilmirdi. Ermənistan silahlıları çox yaxında idi. Mən atamın yanında oturdum, soruşdum ki, ağrıyan yerin varmı, dedi yox, heç bir yerim ağrımır. Atam uzanıqlı halda qalmışdı. Bizə yaxın olan Kamal dayı ona kömək*

etmək istədi. Ancaq o, ayağa dura bilmədi. Atam ondan xahiş etdi ki, mənim qızımı da Ağdama doğru apar özünlə, aman günüdü, qoyma burda qalsın, ələ keçər, öldürərlər... Mən bir az aralanmışdım ki, atam "bəs sən atanı öpmədin?" deyə məni geri çağırdı. Aman Allah... Qayıdıb atamın boynunu qucaqladım, üzündən öpdüm. O da mənim üzümdən öpdü, dedi, get, qızım, mən də gələcəm. O, mənim üzümdən sonuncu dəfə öpdü. Bu mənim atamla son vida görüşüm, son atalı anlarım idi. O səhnə heç vaxt gözlərimin önündən getmir..."

Həmayil hıçqırıqlarını boğaraq sözünə davam edir:

"...Ermənistan silahlıları gecə evlərimizə hücum edəndə, atəş altında, güllə yağışı altında o qaçhaqaçda anam Zərifədən və körpə bacım Lalədən, babam Qaçaydan ayrı düşmüşdük. Sonradan məlum oldu ki, onların hamısını vəhşicəsinə qətlə yetiriblər. Uşaq yaşlarımdan həm anamı həm də atamı özü də belə dəhşətli şəkildə itirməyim mənim üçün çox ağırdır. Hərdən Xocalı soyqırımının videolentləri göstəriləndə əziyyətlə qətlə yetirilmiş anamın, atamın, bacımın, babamın meyitlərini görürəm. Ancaq məni ən çox incidən dünya ictimaiyyətinin bizim kimi uşaqların yaşadıqları bu dəhşətli faciələrə, bizim əzablarımıza laqeyidliyidir.

Bizim nə günahımız var idi? Biz atasız-anasız böyüməyə məcbur olduq. Bunu törədənlər isə neçə illər keçib amma hələ də cəzasını almayıblar. Bəs ədalət hardadır?

Atamın-anamın başqa cür qoxusu var idi. Mən o qoxunu heç kəsdən ala bilmirəm. Həmişə o qoxu üçün darıxıram. "

Həmayil danışır, həyəcanımızı boğa bilmirik. Axı onu necə ovundurmaq olar?!. - Kimin nəvazişi ata-ana nəvazişini əvəz edə bilər?!.

XOCALI SOYQIRIMI ZAMANI ERMƏNİSTAN TƏRƏFİNDƏN ƏSİR VƏ GİROV GÖTÜRÜLMÜŞ, İTKİN DÜŞMÜŞ VƏ BU GÜNƏDƏK TALEYİ MƏLUM OLMAYAN XOCALI SAKİNLƏRİNİN SİYAHISI

Soyadı, adı, atasının adı	*Təvəllüdü*
1. Aslanova Elnarə Tofiq qızı	1978
2. Əsədov Yalçın Asif oğlu	1957
3. Əliyev Firdovsi İsa oğlu	1956
4. Əliyeva Heyran Mürşüd qızı	1962
5. Əliyev Elçin Firdovsi oğlu	1982
6. Əliyev Elgiz Firdovsi oğlu	1984
7. Paşayev Ələddin Bəhlul oğlu	1961

8. Kərimov İntiqam Şahmalı oğlu	1960
9. Əzizov Əzim Məşədi oğlu	1911
10. Məmmədov Zahir Ramiz oğlu	1975
11. Məmmədov Razmik Suren oğlu	1965
12. Həsənova Günəş Əbdül qızı	1910
13. Həsənova Məxmər Ələkbər qızı	1942
14. Həsənova Qətibə Mirsiyab qızı	1951
15. Quliyeva Sara Hüseyn qızı	1955
16. Quliyeva Rəvanə Qaryağdı qızı	1979
17. Quliyeva Nuranə Qaryağdı qızı	1981
18. Quliyev Şükür Qaryağdı oğlu	1985
19. Hüseynov Çingiz Usub oğlu	1955
20. Allahyarov Etibar Baloğlan oğlu	1968
21. Ağayarov Nəbi İsaq oğlu	1981
22. Ağayarova Sevinc İsaq qızı	1985
23. Ağayarov Roman İsaq oğlu	1986
24. Mehdiyeva Gülmirə Murad qızı	1989
25. Şahverdiyev Vüqar Mamed oğlu	1973
26. Quliyev Zakir Lətif oğlu	1965
27. Məmmədov Saday Süleyman oğlu	1936
28. Qəmbərova Mətanət Hacı qızı	1967
29. Qəmbərov Səfər Qarsalan oğlu	1961
30. Qəmbərov Nadir Qarsalan oğlu	1971
31. Qəmbərova Validə Boran qızı	1941
32. Qəmbərov Qarsalan Boran oğlu	1939
33. Qəmbərova Esmira Səfər qızı	1985
34. Qəmbərov Emin Səfər oğlu	1986
35. Allahverdiyev Ziyadxan Salah oğlu	1957
36. Allahverdiyev Novruz Salah oğlu	1947

37. Allahverdiyev Mahir Novruz oğlu	1974
38. Usubov Əlyar Kamran oğlu	1967
39. Usubov Elşad Kamran oğlu	1974
40. Usubov Zakir Kamran oğlu	1965
41. Usubov Səyavuş Ramiz oğlu	1971
42. Zeynalov Tofiq Aslan oğlu	1959
43. Zeynalov Eldar Aslan oğlu	1963
44. Səfiyev Elxan Nəsib oğlu	1961
45. Həmidova Kifayət Çıraq qızı	1956
46. Bağırov Elşən Həsən oğlu	1965
47. Hüseynova Mehriban Allahverdi qızı	1965
48. Hüseynov Rəcəb Elxan oğlu	1984
49. Hüseynova Şəbnəm Elxan qızı	1986
50. Hüseynov Məshər Elxan oğlu	1991
51. Məmmədov Kamil Əmir oğlu	1958
52. Mustafayeva Yaxşı Mehdiqulu qızı	1900
53. Əliyev Ülfət İman oğlu	1974
54. Hüseynova Rəsmiyyə Aleksandr qızı	1968
55. Hüseynov Emin Aleksandr oğlu	1975
56. Ağalarov Sadiq Şirxan oğlu	1932
57. Ağalarova Güllü Surxay qızı	1934
58. Səmədov Taryel Bəylər oğlu	1964
59. Abbasov Vəlyəddin Umudvar oğlu	1963
60. Cəfərov Məhəmmədəli Vəlikişi oğlu	1895
61. Cəfərova Bağdad Həsən qızı	1910
62. Səlimova Adilə Allahverdi qızı	1930
63. Əliyeva Xavər Yusif qızı	1928
64. Əliyeva Svetlana Cavanşir qızı	1957
65. Orucov Fazil Ənvər oğlu	1981

66. Səlimov Seydi Mikayıl oğlu	1934
67. Hüseynova Məxmər Qurban qızı	1949
68. Mikayılov Mirsiyab Həsrət oğlu	1922
69. Hüseynova Minəş Cümşüd qızı	1934
70. Hüseynov Bakir Mirsiyab oğlu	1956
71. Behbudova Sürəyya İbrahim qızı	1930
72. Behbudova Gülnaz Yusif qızı	1962
73. Behbudova Gülbahar Yusif qızı	1968
74. Abışova Məhbubə Qurban qızı	1960
75. Abışova Çinarə Nazim qızı	1982
76. Abışov Çingiz Nazim oğlu	1985
77. Abışova Mədinə Bədirxan qızı	1908
78. Kərimov Sultan Samran oğlu	1969
79. Abışova Minarə Rəhim qızı	1910
80. Abışov Mobil Mövsüm oğlu	1968
81. İsmayılov İbiş Kərim oğlu	1938
82. Məhərrəmov Vaqif Cəmil oğlu	1951
83. Məhərrəmova Bəsirə Əli qızı	1956
84. İsmayılova Mənzər Məşdi qızı	1908
85. Həsənov Rövşən Qaçay oğlu	1958
86. İbrahimov Əlixan Xəlil oğlu	1955
87. İbrahimova Fatma Məşədi qızı	1959
88. Əbdülov Yelmar İsgəndər oğlu	1949
89. Əbdülov Zahid Yelmar oğlu	1973
90. Ələkbərov Əsgər Qurban oğlu	1930
91. Ağayev Allahverdi Səttar oğlu	1982
92. Aslanova Gülsabah Qəyyum qızı	1972
93. Hacıyev Süleyman Lətif oğlu	1949
94. Məmmədov Vaqif Şükür oğlu	1940

95. Məmmədova Afilə İbrahim qızı	1949
96. Məmmədov Azər Vaqif oğlu	1972
97. Məmmədov Ceyhun Vaqif oğlu	1975
98. Məmmədov Niyaməddin Vaqif oğlu	1978
99. Əliməmmədov Namiq Şahmalı oğlu	1962
100. Haqverdiyev Şahin Məşid oğlu	1962
101. Şahmuradov Nemət Musa oğlu	1962
102. Məmmədova Səltənət Zülal qızı	1931
103. Məmmədova Lətifə İbad qızı	1958
104. Əliyev Səbuhi Cahangir oğlu	1978
105. Əliyev Səlim Cahangir oğlu	1985
106. Orucov Cavan Canan oğlu	1976
107. Quliyev Natiq Vəlyəddin oğlu	1972
108. Qarayev Usubəli Süleyman oğlu	1961
109. Əbdülov Məzahir Yaqub oğlu	1960
110. Səlimova Tamilə Ağamalı qızı	1936
111. Səlimov Xəzər Səyavuş oğlu	1974
112. Məmmədov Şövkət İbad qızı	1964
113. Cəfərov Samir Tacir oğlu	1987
114. Behbudov Zeynal Məmməd oğlu	1926
115. Boranov Maqsud Alı oğlu	1928
116. Abbasova Həmayıl Canış qızı	1940
117. Abbasova Suqra Əliş qızı	1917
118. Vəliyeva Nazilə Kamil qızı	1966
119. Vəliyev Ağasəf Zakir oğlu	1986
120. Vəliyeva Güldan Zakir qızı	1989
121. Hüseynov Vüqar Hilal oğlu	1971
122. İlyasov Məhəmməd İlyas oğlu	1940

123. Əhmədova Sərfinaz Muxtar qızı	1900
124. İlyasov Əhməd Məmməd qızı	1968
125. Əhmədov Natiq İlyas oğlu	1968
126. Əliməmmədov Faiq Şahmala oğlu	1969
127. Məmmədov Məmməd Rəhim oğlu	1935
128. Məmmədov Söhbət Məmməd oğlu	1976
129. Binəliyev Əlili Gülalı oğlu	1967
130. Binəliyev Cabbar Gülalı oğlu	1969
131. Bədirov Əli Rəis oğlu	1968
132. Məmmədov Aydın Qurban oğlu	1964
133. Şahverənov Məhərrəm Çodar oğlu	1930
134. Nəsirova Tatyana Dimitriyevna	1952
135. Boris Dimitri Nikolayev	1930
136. Hümbətova Simuzər Cənnət qızı	1976
137. Hümbətov Muğan Cəlil oğlu	1973
138. Hüseynov Hüseyn İsmayıl oğlu	1934
139. Hüseynov Əziz Alış oğlu	1956
140. Hüseynova Xoşbəxt Hüseyn qızı	1963
141. Hüseynova Süsən Hüseyn qızı	1971
142. Hüseynova Emma Hüseyn qızı	1969
143. Hüseynov Zöhrab Hüseyn oğlu	1971
144. Əzizov Mehman Qüdrət oğlu	1959
145. Cəfərov Nüsrət Fazil oğlu	1975
146. Həşimov Şövkət Şükür oğlu	1943
147. Ağayev Vidadi Səmcadin oğlu	1960
148. Şahmuradov Namiq Əmirxan oğlu	1965
149. Ələsgərov Məzahir Məhərrəm oğlu	1969
150. Əliyev Ayaz Elman oğlu	1971

151. Zeynalov Osman Bahadur oğlu	1959
152. Rzayev İldırım Barat oğlu	1970
153. Quliyev Şükür Bərxudar oğlu	1949
154. Quliyeva Məxmər Xanlar qızı	1930
155. Hüseynova Qızbəs Mərdan qızı	1934

ERMƏNİSTAN SİLAHLI QÜVVƏLƏRİNİN ƏSİR VƏ GİROV GÖTÜRDÜYÜ, İŞGƏNCƏLƏR VERDİYİ VƏ AZƏRBAYCANIN, BEYNƏLXALQ TƏŞKİLATLARIN DƏSTƏYİ İLƏ XEYLİ MÜDDƏT SONRA ÇOX ÇƏTİNLİKLƏ GERİ ALA BİLDİYİ XOCALI SAKİNLƏRİNİN DƏHŞƏT SAÇAN ƏSİRLİK XATİRƏLƏRİ:

Səttar Muxtar oğlu Ağayev:

- Həmin gecəni çox ağır düşüncələrlə xatırlayıram. 1992-ci il fevralın 25-dən 26-na keçən gecə idi. Postdan yenicə qayıtmışdım ki, güclü partlayış səsi eşidildi. Eyvana çıxanda dəhşətli çığırtı gəldi. Ailəmlə birlikdə evdən çıxdıq. Hamı kimi mən də ailəni dərə-təpə ilə meşəyə - nisbətən təhlükəsiz yerə apardım. 10 yaşlı oğlum Vüsalı mən götürmüşdüm. Səhərə qədər yol getdik. Lakin meşədə oğlum Vüsalın ayağı donmuşdu. Onu belimdə xeyli gətirdim. Lakin səhər açılmışdı ki, meşədə ölüb-qalanlar, soyuqdan donanları görəndə yeriməyə taqətim qalmadı. Ayaqlarım həm yaralanmış, həm də donmuşdu. Uşaq acından ağlayırdı, heç nə yox idi, heç nə ona verməyə... Beləcə uşağım acından, şaxtadan donaraq öldü. Vüsalın meyitini tək qoyub gedə bilmirdim. Bu vaxt ermənilər məni əsir götürdülər. Mən 36-gün əsirlik həyatının ən dəhşətli günlərini yaşadım. Fevralın 28-də ermənilərin ölüm düşərgəsində (bura həqiqətən də ölüm düşərgəsi idi) 250-yə qədər Xocalı sakini var idi. Bir gün ermənilər gəlib bizdən 13 nəfəri seçib apardılar və güllələdilər. 10 sutkadan sonra bizə 50 qr. çörək verdilər. Nə qədər çeynədimsə uda bilmədim. 2 nəfərə 1 stəkan su verirdilər. Artıq ayaqlarımda çürümə gedirdi.

Mənə o qədər ağır işgəncələr verdilər ki... Ağzımdan dişlərimin hamısını çəkib çıxartdılar. Sonra ermənilər məni başqa otağa apardılar. Burada, milli orduda xidmət edən döyüşçülərimizin meyitlərini üst-üstə yığmışdılar. Birdən meyitin birinin üzünü açdılar. Mən milli orduda xidmət edən ikinci oğlum Zahidin meyitini

gördüm. Özümü itirdim. Ayılanda mənə ağır işgəncə verməyə başladılar. Məni və oğlumun meyitini təpikləyirdilər.

Biz əsirləri hər gün döyür, incidirdilər. Ayaq dırnaqlarımızı çıxarırdılar, kimin ağzında dişi qalmışdısa onların dişlərini çəkirdilər.

Təpiklə, avtomatın qundağı ilə bizə olmazın əzablar verirdilər. Yanımda olan əsir yoldaşlarımın çoxu qan itirməkdən faciəli şəkildə həlak oldu. Heç mən də sağ qalmağıma şad deyiləm. İki oğlumu öldürdülər, meyitlərini də vermədilər...

Mən, iki məzarsız şəhid atası olaraq, bütün dünya ictimaiyyətini, nüfuzlu ölkələrin parlamentlərini bizə qarşı törədilən bu soyqırıma, insanlıqdan kənar cinayətlərə biganə qalmamağa çağırıram. Bunu törədənlər, insanlıq adına utanc gətirən vəhşiliklər törədənlər öz cəzalarını çəkməlidirlər.

Mənim vaxtilə yaratdığım, ağsaqqallardan ibarət Müdafiə Şurasında çiyin-çiyinə vuruşduğum yoldaşlarım artıq bu gün həyatda yoxdurlar. O şəhidlərimizin adlarını xatırlatmaq istərdim: Beyvələnd, Qaçay, Mürşüd, Zəkəra, Fəxrəddin, Rəşid, Əvəz, Məhəmməd, Seyidi, Tahir, Tofiq, Vaqif, Bahadur, Novruz, Əli, Allahverdi, Əsgər, Abbas, Əkbər, Tahid, Hüseyn, Məhərrəm, Səfəralı, Əli, İdayət, Elman, Tofiq. Bəli bu insanlar o, dəhşətli, faciəvi gecənin qırğınından qurtula bilmədilər. İllər ötür, mənimsə gözüm həmişə bu vətənpərvər, günahları öz doğma yurdlarında haqq-ədaləti, qocaları, körpələri müharibə alovundan qorumaq olmuş insanları axtarır. Allah onların ruhlarının şad edəcəyimiz günü - Xocalını qaytaracağımız günü, bu qanı yerdə qoymadığımız günü görməyi mənə çox görməsin, inşallah!

Gecə-gündüz doğma ata-baba yurdumuzun azad olunacağı günü gözləyirəm. Övlad nisgili ağır olur. 36 günlük əsirlik günümdə Allah günaha yazmasın, ölüm mənə qismət olmadı. İstəyirəm, dünya ictimaiyyəti ermənilərin mənə, digər əsir və girovlara verdikləri müsibətlərlə, dəhşətlərlə tanış olsunlar, bizimlə görüşsünlər. Bizim, şəxsən mənim onlara deməyə çox sözüm var.

***(Qeyd-1. Səttar Ağayev** 1988-ci ildə Xocalıda ağsaqqallardan ibarət 19 nəfərlik dəstə yaratmışdı. Dəstəyə də bilavasitə özü başçılıq edirdi. Bu ağsaqqallar, vəhşiləşmiş nankor qonşulardan - ermənilərdən qorunmaq üçün gecəli-gündüzlü postlarda qalır, əhalini hücumlardan müdafiə edirdilər.*

***Qeyd-2.** Xocalı 1988-ci ildən 1992-ci ilə kimi yerli özünümüdafiə batalyonu hesabına müdafiə olunub. Çünki SSRİ dövründə Azərbaycanın müstəqil ordusu yox idi. İnsanlara silah saxlamaq qadağan idi. Azərbaycanlılardan ov tüvəngini belə zorla yığdıran o zamanki SSRİ rəhbərliyi, digər tərəfdən Ermənistanın silahlanmasına dəstək göstərirdi, SSRİ-nin dağılmasından sonra onun varisi kimi Rusiya da bu siyasəti davam etdirdi. Qarşılıqsız olaraq Ermənistana çoxlu sayda silah-sursat verdilər. Azərbaycan torpaqlarını işğala başlayan tamamilə silahlanmış ermənilərin qarşısında dayanmaq silahsız, çox az sayda yüngül silahlara malik olan azərbaycanlılar üçün çətindən çətin idi. Ordu olmadığına görə sadə insanlar könüllü qruplar, batalyonlar yaradaraq torpaqlarını, insanları*

bacardıqları kimi qoruyurdular. Səttar kişinin övladları Zahid və Zahir də atalarının yanında Xocalını müdafiə edirdilər.

***Səttar Ağayev** zəhmətkeş bir insandır, adi fəhlə olub, sovxozda briqadir işləyib. Bu insan ağlına belə gətirə bilməzdi ki, bir gün gələcək, qurub-yaratdığı halal həyatı alt-üst olacaq...*

...Xocalı 4 il gecə-gündüz döyüşdü, müdafiə olundu. Amma o imkanlarla, daha doğrusu, o imkansızlıqla ancaq 4 il olurdu...)

ZABİLƏ ALLAHVERDİ QIZI AĞAYEVA

Xocalı soyqırımı şahidi Zabilə Ağayeva

1941-ci ildə Xocalıda doğulub. 5 qız, 5 oğul anasıdır. Xocalıda Qala dərəsi adlanan kənddə yaşayırdılar. Çox zəhmətkeş olan bu qadının əzablı, müsibətli günləri haqqında özü danışır:

Fevralın 26-sı günü güclü atışma səsi eşitdim. Bir az keçməmiş Xankəndindən atılan qrad mərmisi gəlib bizim evin üstünə düşdü. Evin bir tərəfi uçdu. Uşaqlarım Zahid, Sərdar, Sərvər və Vüsalla birlikdə tələsik meşəyə üz tutduq. Qışqırtı və ağlaşmadan qulaq tutulurdu. Gecədən səhərə qədər meşədə yol getdik. Lakin meşədə azdıq. Xanbağına, yəni Xankəndinə tərəf gəldiyimizi bildikdən sonra özümü itirdim. Meşədə hamımız bir-birimizdən ayrı düşdük. 10 yaşlı Vüsalı əlimdən buraxmışdım. Uşaq yorulub taqətdən düşmüşdü. Xeyli vaxt kürəyimə bağlayıb gətirirdim. Həm ac, həm də soyuqdan donmuş uşağın taqəti yox idi. Tez-tez mənə deyirdi ki, ana, məni qoy get. Bir az getmişdim ki, oğlum Zahidə rast gəldim. O, əlində avtomat döyüşürdü. Mənə dedi ki, ana, bacarırsan qaç, get. Mən də qız-gəlinlərə kömək edib gələcəm. Elə bu zaman taqətdən düşüb yeriyə bilmədiyimə görə uşağı, 10 yaşlı Vüsalımı atasına verdim. O biri uşaqlarımdan xəbərim olmadı. Meşədə donmuş insanların, güllə yarasından can verən, huşunu itirən, ayaqlarını don vuran, qaçarkən ayaqqabıları ayağından çıxmış insanları gördükcə az qalırdı huşumu itirəm.

Zabilə Ağayevanın Xocalı soyqırımı zamanı qətl edilən oğlu Zahid Ağayev

Mən anayam. Ana kimi, qadın kimi gözlərim ən ağır qanlı cinayətlərin şahidi oldu. Yolda Qədim kişiyə rast gəldim. Mənə dedi ki, biz azmışıq. - Doğru

deyirdi. - Xeyli qız-gəlinlə, yaşlı qadınlarla birlikdə əsir düşdük. Bir tərəfdən aclıq, bir tərəfdən donmuş ayaqlarımız sözümüzə baxmırdı. Qorxudan, həyəcandan dəli olmaq dərəcəsinə çatırdım. Ermənilər hər ağacın, hər kolun budağını güllələyirdilər.

Zabilə Ağayevanın Xocalı soyqırımı zamanı qətl edilən oğlu Vüsal Ağayev

Yadımdadır, bir erməni qadınlara əmr etdi ki, kimin üstündə nə qızılı varsa hamısını təhvil versin. Qadınlar barmaqlarındakı nişan üzüyünü, qulaqlarından sırğalarını çıxarıb verdilər.

Sonra kimin ağzında nə qədər qızıl dişi var idisə hamısını çəkdilər. Özü də diş kəlbətini ilə deyil, adi məişətdə işlədiyimiz kəlbətinlə. İnsanların qışqırtısı göyə qalxmışdı.

Biz səhərə qədər meşədə qaldıq. Səhər ermənilər əsir düşənlərin hamısını Dəhraza apardılar. Əsirləri elə döyürdülər ki, qışqırıq, haray, fəryad, nalə göyün ərşinə qalxmışdı. Biz vəhşi, barbar, qaniçən adamlardan canımızı qurtarmaq üçün yeri, göyü özümüzə köməyə çağırırdıq. Qorxurduq. Bir erməni mənə yaxınlaşıb dedi ki, Xocalıda bizim əlimizdən hara qaçıb canınızı qurtarmaq istəyirdiniz? Mən də dedim ki, siz qovurdunuz, biz də qaçırdıq.

Hər kəs öz balasını haraylayırdı. Özümüz yaddan çıxmışıq. Övladlarımın dərdi məni öldürürdü. Yanımda çox əsir qız-gəlinlərimiz var idi. Ancaq bir hadisəni xüsusilə qeyd etmək istərdim. Özbəkistanın Fərqanə vadisindən Azərbaycana pənah gətirmiş Ahıska türklərinin taleyinə Xocalıda yaşamaq qismət oldu. Yanımda həmin türklərdən Bəxtiyar, həyat yoldaşı Firuzə və onun da qucağında körpə uşağı var idi. Bəxtiyarı, Firuzəni ermənilər vəhşicəsinə döyürdülər. Ermənilər qadının qucağındakı körpəni güclə alıb elə yerə çırpdılar ki, anası huşunu itirdi.

Mən II dünya müharibəsi illərində doğulsam da müharibənin dəhşətlərini ata-anamdan eşitmişdim. Ermənistanın Azərbaycana 1988-ci ildən başlayan elan edilməmiş müharibəsinin ağır nəticələrini isə öz gözlərimlə gördüm. İndi mən ömrümün elə bir dövrünü yaşayıram ki, əsirlikdə aldığım iztirablardan, xəstəliklərdən əzab çəkirəm. Üstəlik də iki oğul itkisi... Gecə-gündüz balalarımı çağırıram. Ana üçün ən ağır dərd Vətən və övlad itkisidir. Bu yazıq canım hər ikisini gördü... Ata-baba ocağının azad olunacağı günü həsrətlə gözləyirəm. Bəlkə, övladlarımın qoxusunu ordan alam.

Roza İbrahim qızı Məmmədova:

Mən də o gecə meşəyə üz tutmuşdum. - Canımızı qurtarmaq üçün qaçıb gizlənə biləcəyimiz yer Kətik meşəsi idi. Amma ermənilər meşəni də mühasirəyə aldılar. Meşədə uşaqlar, qadınlar çox idi. Burada olanların hamısı erməni silahlılarının əsirinə çevrildilər. Onlar hamıya əziyyət verirdilər. Cavan qız-gəlinləri döyür, təhqir edir, əlindəki üzüyünü, qulağındakı sırğasını dartıb alırdılar. Həmin meşədə mən üç günlük əsir həyatı yaşamışam. Ermənilər bizi elə vəhşiliklə döyürdülər ki, saatlarla huşumuzu itirirdik. Huşunu itirmiş insanların üstünə vedrələrlə su töküb ayıldır, bir də döyürdülər.

Fevral ayı, qarlı-şaxtalı qış günü... Onsuz da qorxudan evdən tələsik çıxan insanların çoxunun paltosu, ayaqqabısı yox idi. Bəzi insanlar da şumluq yerlərdən keçərkən yeriməkdə çətinlik çəkdiklərindən üst paltarlarını soyunub atmışdılar. Meşədə, biz olduğumuz yerdə təqribən 300-dən artıq Xocalı sakini vardı. Ermənilər adamların başına elə müsibətlər gətirdilər ki, tarix boyu onları unutmaq, yaddan çıxarmaq mümkün deyil..! Çünki gözümün qarşısında bizləri, qadınları, qızları, uşaqları döyə-döyə, o yana-bu yana sürüyürdülər. Təpiklə, avtomatın qundağı ilə döyürdülər. Səsini çıxaran hər hansı bir insan olduqda ona daha çox əziyyət verirdilər. Adamlıq cildindən çıxmış saqqallı ermənilər insanları döyə-döyə bağırırdılar: *"Qarabağ bundan sonra heç vaxt Azərbaycanın ərazisi olmayacaq. Sizi isə daha ağır faciələr gözləyir. "*

Görüm, arzuları gözlərində qalsın, inşallah!

Nanə İbrahim qızı Məmmədova:

- Üç körpə uşağım, həyat yoldaşım Mehdiyev Murad, qaynatam Mehdiyev Şəfa ilə birlikdə fevralın 26-da çətinliklə də olsa meşəyə qaça bildik. Ermənilər hər yeri yandırır, bizim insanlarımızı güllələyirdilər. Kətik meşəsinə çatanda gördük ki, orada çoxlu insan var. Erməni silahlıları çılpaq, ayaqyalın qaçıb meşəyə sığınan insanların arxasınca gələrək meşəni mühasirəyə aldılar. Yoldaşım Murad gördü ki, atasını və onun kürəyinə bağlanmış qızı ermənilər güllələdilər, ermənilərə atəş açdı. Bundan sonra ermənilər həm Muradı, həm də ikinci qızımı güllələdilər. Həmin an mən özümdən getmişəm. Gözümü açanda gördüm başımın üstündə ermənilər dayanıb. Qışqırdılar ki, üzüyünü, sırğanı, nə qızılın varsa, hamısını çıxar. Mən qucağımdakı körpə uşağımı yerə qoydum. Qulağımda və əlimdə nə qızılım vardısa çıxardım. Ermənilərin güllələdiyi ərimin meyiti bir neçə addımlıqda idi. Qızılları onun üstünə qoydum. Erməni soruşdu ki, qızılları nə üçün ora qoydun?

Dedim o almışdı, ona da verdim. Get, götür. Erməni mənə baxdı, baxdı, birdən gəlib məni vurdu. Ayılanda gördüm ki, körpəmlə bizi başqa bir yerə gətiriblər. Bütün ailəmi, uşaqlarımı itirmişdim, yaşadığım stresslərdən danışa da bilmirdim. O, stressin izləri 19 ildir, hələ də davam edir. Hətta bir müddət mənimlə əsir düşən körpəmi də tanımırdım.

Ermənilərin vəhşiliyinin hər üzünü görmüşəm. O əsirlikdə yaşadığımız dəhşətləri danışmaqla bitməz. Dünya ictimaiyyəti bizim səsimizi eşitməlidir. Çünki bizə qarşı törədilənlər insanlığa qarşı cinayət idi. Cinayətkarlar cəzalarını almalıdırlar. Kim zəmanət verə bilər ki, ermənilər bizə qarşı törətdikləri bu soyqırımı sabah başqasına qarşı tətbiq etməyəcəklər.?!

* * *

Ən ağır ölüm düşərgəsi sayılan (ermənilər tərəfindən tətbiq olunan) əsirlik həyatı Xocalı sakinlərinin qan yaddaşından silinməyən bir faciədir. Əsirlik həyatının faciəsini yaşamış insanlardan biri də **Aydın Bəhlul oğlu** Əliyevdir. Xocalı faciəsindən bir gün sonra, fevralın 27-də meşədə əsir düşüb.

Kətik meşəsində əsir götürülən insanların az bir qismi sağ-salamatdır. Həmin meşədə **Aydın Əliyevin** özü ilə birlikdə, həyat yoldaşı **Mahirə Əliyeva,** qızı **İradə Əliyeva** və onun uşaqları **Lamiyə, Ramin,** yaxın qohumlardan **Yusif Əli oğlu Qarayev, Mehman Əliyev, Solmaz Əliyeva, Kəmalə Əliyeva** əsir düşüblər.

Aydın Bəhlul oğlu Əliyevin dediklərindən:

- Əvvəlcə bizim hamımızı bir yerə yığdılar. - O günləri sakit və həyəcansız danışa bilmirəm. - Bizi ölüm düşərgəsi adlandırdıqları Dəhraz kəndinə apardılar. Gördük ki, onlar Xocalının işğalından və soyqırımdan öncə burada ölüm düşərgəsi hazırlayıblarmış. Özü də donuz fermalarında... Bu elə bizim üçün ən böyük həqarət idi. Hər gün bizi səhərdən axşama qədər döyürdülər. Dəyənəklə, avtomatın qundağı ilə elə döyürdülər ki, insanlar huşsuz qalırdılar. Belə ağır işgəncələrə məruz qalanlar arasında qadınlar, qızlar da var idi. Qadınlarımızı, qızlarımızı ağır sözlərlə təhqir edirdilər, döyürdülər. İnsanları necə döyürdülərsə, sizdən nə gizlədim, həmin səhnəni gözümün qabağına gətirəndə indi də huşumu itirirəm. Bütün bəşəriyyət bu soyqırımı planlaşdıraraq həyata keçirən erməni quldurlarına nifrət etməli və onların cəzalandırılması üçün çalışmalıdırlar.

Görün, bir nələr edirdilər, - bunu heç yerdə nə eşidə, nə də oxuya bilərsiniz. Günlərlə ac-susuz qalırdıq. Arada bir bizə çox az miqdarda quru çörək verirdilər. Onda da gözümüzün qabağında çörəyin üstünə tüpürüb sonra verirdilər. Və bizdən onu yeməyi tələb edirdilər.

Bu cür vəhşilikləri törədənlər bu dünyada yaşamalıdırlarmı?!.

48 GÜN ÖLÜMLƏ ÜZ-ÜZƏ...

Tale ona - **Məhəmməd Salman oğlu Qasımov**a ömründə bir neçə dəfə qaçqınlıq və məcburi köçkünlük həyatı yaşatmışdır. O, "Ermənistan" adlanan "dövlət"in ərazisi sayılan tarixi türk-oğuz (Azərbaycan) torpağı olan Dərələyəz mahalının Kədikvənd kəndində dünyaya göz açıb. Məhəmməd Qasımov hələ yetkinlik yaşına çatmamış bir çox qanlı faciələrin (eləcə də Azərbaycanın əzəli torpaqlarının zaman-zaman ermənilər tərəfindən necə qoparılmasının; 1948-1953-cü il deportasiyalarının) canlı şahidi olub. Onu çox məcbur ediblər ki, Dərələyəz mahalını tərk etsin. 1965-ci ilə qədər dözən Məhəmməd Qasımov vəziyyətin getdikcə dözülməz olduğunu gördükdə, körpə övladlarının taleyindən ehtiyat edərək, yurd yerini tərk edib.

Xocalıya pənah gətirən Məhəmməd Qasımov o zamandan Xocalıda yaşayırdı. Ermənistan silahlı qüvvələri Xocalıda soyqırım törətdiyi zaman onu da əsir götürmüş və o, dəhşətli faciələr yaşamışdır. Xocalı faciəsini 48 gün əsirlikdə keçirən Məhəmməd Qasımov çox ağır işgəncələrə məruz qaldığından, əsirlikdən sonra da çox yaşaya bilməmişdir.

Onun başına gələn faciələr haqqında oğlu ***Bayram Qasımov***un dediklərindən:

- Xocalının mühasirəsi başlayandan gecəmiz-gündüzümüz postlarda qaravul çəkmək, şəhəri müdafiə etmək idi. Dörd il hər günümüz ölümlə üz-üzə keçdi. Fevral ayının 26-a keçən gecə postdan evə qayıtdım. Elə yenicə gözümü yummuşdum ki, qrad qurğularından açılan atəş məni yuxudan oyatdı. Anaların fəryadı, uşaqların çığırtısı bu gün də qulaqlarımdan getmir. Atamı, anamı, ailəmi, bacı-qardaşlarımı tələsik yuxudan oyadıb küçəyə çıxdıq. Şəhər dörd istiqamətdən atəşə tutulmuşdu. Ayağı yer tutan insanlar meşəyə üz tuturdular. Bizim ailəmiz də meşəyə üz tutdu. Yaşlı atam, anam çox yavaş hərəkət edirdilər. Bərk qar yağmışdı. Qarda irəliləmək çox çətin idi. Kətik meşəsinə qədər ailəmiz, xalam, xalamın yoldaşı Malik bir yerdə idik. Meşədə duman olduğuna görə, çoxumuz bir-birimizdən ayrı düşdük. Malik meşədə ağır yaralandı. Duman, sıx meşəlik, 80 sm.-

dən artıq yağmış qar, kəskin şaxta, aclıq taqətimizi kəsmişdi. Ağdamın Gülablı kəndinə yön almışdıq. Lakin, dumana düşüb yolu azdıq. Meşədə qadınların və uşaqların harayı, ağlaması hər tərəfə yayılmışdı. Ermənilər səs gələn tərəfləri gülləbaran edirdilər. Naxçıvanik kəndinə çatanda atamdan, qardaşımdan ayrı düşdüm. Atam Qasımov Məhəmməd orada əsir götürülüb. Artıq dördüncü gün idi ki, gecəni meşədə qalırdıq. Qar, itburnu bitkisi yeyirdik. Hansı tərəfdən səs gəlirdisə ermənilər oranı atəşə tuturdular. 4 gün meşədə qarın üstündə anamın, xalamın titrəməsini gördüyüm anlar yadıma düşəndə... indi də ürəyim az qalır dayana. - Yaramın qaysağı qopur elə bil. - Duman, çiskin getdikcə vəziyyətimizi ağırlaşdırırdı. Qaçıb canımızı qurtarmağa yol axtarırdıq. Hər tərəf ermənilərlə dolu idi. Üçüncü dəfə azıb Pircamal kəndinə gedib çıxdıq. 13 saat oturub yolları fikirləşdik. Yolda canını götürüb qaçan insanlar arasında Naxçıvandan Xocalıya qonaq gəlmiş insanlarla görüşdük. Onlar da çıxış yolu axtarırdılar. Meşədə gecələyən insanlarla görüşəndə gözlərimlə gördüklərimi indi də unuda bilmirəm. Meşə donmuş, yaralı can verən, əl-ayağı şaxtadan donmuş insanlarla dolu idi. Gördüyüm insanların acı taleyi qəlbimi həmişə didib-parçalayır. Bəzən günlərlə özümə gələ bilmirəm.

Nə başınızı ağrıdım, duman bir az çəkilmişdi ki, Ağdama getmək üçün yol axtarmağa başladım. Geriyə qayıdıb anamı, atamı, bizimlə gələn insanları axtardım, görüm harda qaldılar. Anamı, Sona xalamı, ağır yaralı olan Malik dayımı qoyub gələ bilmirdilər. Artıq ailəmizin hamısı bir-birindən ayrı düşmüşdü. Nəhayət, Ağdama gəlib çıxa bildik. Malik dayı və onlarla insan ölüb meşədə qaldı. Fevralın 26-dan meşədən Ağdama keçə bilmək üçün yol axtarırdıq. Martın 8-də birtəhər Ağdama çatdıq. Anamın, Sona xalamın qardaşlarının əl-ayağı tamam donmuş, dilləri tamam tutulmuşdu. Kətik meşəsində atam Məhəmməd Qasımov əsir düşdü. Bir tərəfdən yaralıların vəziyyəti, digər tərəfdən əsirlik həyatı bizi çox sarsıtdı.

Dediyim kimi, atamla Kətik meşəsinə qədər bir yerdə idik. Lakin, ondan sonra havanın dumanlı olması bizi bir-birimizdən ayırdı. Sən demə, atam azıb ermənilərin yaşadığı Pircamal kəndinə gedib çıxır. Oradan da atamı Dəhraz kəndinə aparırlar. Ölüm düşərgəsi adlanırdı o yerlər. - Atam deyirdi ki, meşədə onlarla yaralı Xocalı sakininə, uşaqlara rast gəldim. İnsanlar ac-susuz donub ölürdülər.

Atam ayağı yer tutan insanların bir neçəsini götürüb yollar axtarmağa başlayır. Lakin onlar bir neçə həmyerlimizlə yanaşı əsir düşürlər. Atam 48 gün ölüm düşərgəsində ölümlə üz-üzə qalır.

15 gün atama bir tikə də olsun çörək verməmişdilər. Ermənilər onun eynəyini və üstündə olan bütün sənədlərini almışdılar. Atam danışırdı ki, bizi elə döyürdülər ki, çoxları huşunu itirirdi, ayılmırdılar. 48 gün dayanmadan döyülən atamın sinə sümüyü qırılmışdı. Deyirdi, "Əbülfət kişini elə döydülər ki, ömürlük şikəst oldu. Suyun içinə neft töküb əsirlərin qabağına qoyurdular. Məcbur olub

insanlar həmin suyu içirdilər. Döyülə-döyülə ağır yaralar alan insanların da vəziyyəti getdikcə ağırlaşırdı."

Erməni zülmkarlarından aldığı yaralara dözə bilməyən atam əsirlik həyatından sonra yaşaya bilmədi. Beləcə ötən XX əsrdə bir neçə dəfə belə zülmlərlə rastlaşsaq da sonda əsirlik həyatı ailəmizi ağır hadisələrlə üzləşdirdi. Atam bu dünyadan aldığı ağır yaralardan o dünyaya vaxtsız və nisgilli köçdü.

İbrahim Adil oğlu Məmmədov

- Həmin gecə, yəni müdhiş 26 fevral gecəsində mən də ailəmlə birlikdə gülləbaran altında evimizdən-eşiyimizdən, canımızdan olduq. Səsdən qulaq tutulurdu. Ağlayan anaların səsi insanı elə bil ki, üşüdürdü. Biz artıq 4 il idi, atışmaya, güllə səsinə alışmışdıq. Amma bu gecə həmişəki kimi qısamüddətli bir atışma deyildi. Aydın oldu ki, ermənilər bu döyüşə çoxdan hazırlaşıblar.

Ermənilər həmin gecə Xocalının üzərinə ağır zirehli texnika ilə, iriçaplı silahlarla, o cümlədən artilleriyanın dəstəyi ilə hücuma keçmişdilər. O gündən salamat çıxmağı təsadüfi hadisə hesab etmək olar.

Həmin gecə həyat yoldaşım Məmmədova Gülayə, qızım Hafizə, oğlum Zülfü ilə birlikdə idik. Ailə üzvlərimlə birlikdə Kətik meşəsinə üz tutduq. Soyqırımın səhəri günü ailə üzvlərimlə birlikdə əsir düşdük. Evdən çıxanda ayaqyalın, paltosuz-filan çıxmışdıq. Aclıq, soyuq bir tərəfdən, digər tərəfdən də ailə üzvlərinin gözü qarşısında ağır işgəncələr, təhqirlər... Yanımızda çoxlu insanlar var idi. Əvvəlcə gəlib cavan qız-gəlinləri seçib apardılar. Nə qədər ağır olsa da, heç bir müqavimət imkanımız olmadı. Sonra ən çox Adili və oğlunu döyürdülər. Onu o qədər döymüşdülər ki, bədəninin hər yerində gömgöy şişlər əmələ gəlmişdi.

<u>Qeyd.</u> İbrahim Məmmədov əsirlikdən qaytarılsa da, ona verilmiş ağır işgəncələrin nəticələrini aradan qaldırmaq, onu sağaltmaq mümkün olmamış və azad olunmasından bir müddət sonra o, vəfat etmişdir. Müşahidələr göstərir ki, erməni əsirliyində olmuş insanların hamısında əsəb pozğunluğu, yuxusuzluq, stres, qorxu və daha müxtəlif xəstəliklərin sindromları vardır.

Bənövşə İbrahim qızı Mustafayeva:

- Qəflətən, haray-qışqırığın, Xocalının yandığını görüb yaşyarımlıq körpəm Aliməni də qucağıma alıb küçəyə çıxdım. Hər tərəf tüstü-dumana qarışmışdı. Anaların, uşaqların harayından qulaq tutulurdu. Bu zaman həyat yoldaşım Rza həyəcanla postdan geri gəldi. Dedi, hələlik başqa əlac yoxdu, gərək uşaqları

götürüb meşəyə aparaq. Dəhşət idi. Geri qayıdıb isti paltarlarımızı belə götürə bilmədik. Böyük insan axınına qarışıb, Qarqar çayından keçərək şumlanmış əkin sahəsi ilə gedirdik. Bir xeyli getdikdən sonra Kətik meşəsinə çıxdıq. Birdən uşaq qucağımdan kolun üstünə düşdü. Uşağın üz-gözünü tikan didik-didik etdi. Belə bir gecədə uşaqların səsini kəsmək mümkün deyildi. Ermənilər də səs gələn kimi meşəni gülləbarana tuturdular.

Kişilərdən kimin əlində silah var idisə insanları qorumaq üçün ermənilərlə atışırdı. Amma düşmən çox və həddindən artıq silahlı idilər. İnsanların əsir düşməməsi üçün uşaqların ağlaşmasını kəsmək lazım idi - bu isə çox çətin idi. Ermənilər isə səs gələn hər tərəfi dayanmadan gülləbaran edirdilər. Səhərə yaxın gəlib meşənin yaxınlığında bir yola çıxdıq. Elə oradaca oğlum Vaqifi, sonra isə həyat yoldaşım Rzanı güllələdilər. Qaçan insanlar mənə qucağımdakı körpəmi xilas etmək üçün dayanmamağımı, irəli qaçmağımı məsləhət bilirdilər. İnsan axınına qarışıb irəliləyirdik. Bir xeyli getmişdik ki, meşəyə çatdıq. Amma ermənilər meşəni də mühasirəyə aldılar və biz əsir düşdük. 250-300 nəfər olardıq. Ermənilər ilk əvvəl Milli Ordunun əsgərlərini - öz torpağını, körpələri, qadınları, qocaları müdafiə etmiş insanları seçib, camaatın gözü qarşısında hündür bir dağın üstündə güllələdilər. Kim başını qaldırıb güllələnmiş ərinə, oğluna baxırdısa bilirdilər ki, onun ailə üzvüdür. Ona dəhşətli işgəncə verirdilər. Elə bu zaman ağacın arxasından bu hadisəni görən Milli Ordunun əsgəri **Araz Səlimov** əlindəki avtomatla ermənilərə atəş açdı. Lakin ermənilər Arazı ələ keçirdilər. Əsir düşmüş insanların arasında Arazın anası və bacısı da var idi. Ermənilər bütün insanları bir yerə yığıb onların ortasına qranat atdılar. Başı, bədəni kəsilmiş insan əzaları göydə oynayırdı. Mən gördüklərimdən huşumu itirdim və bir xeyli vaxtdan sonra ayıldım ki, körpə uşağım qucağımdan 10 metr aralı düşüb qalıb. Bir döşümü, uşağın ayağının altını qranat aparmışdı. Dəhşətli ağrılara dözmək məcburiyyətində idim. Körpəm üçün dözməliydim, o da yaralanmışdı.

Qadmları təpiklə, avtomatın qundağı ilə elə döyürdülər ki, hıçqırtıdan, iniltidən qulaq tutulurdu. Bizi bu vəziyyətə salan erməni bandasının başçısının adı Sanvel idi. Bizə deyirdi ki, mən sizə elə bir işgəncə verməliyəm ki, nə qədər yaşasanız bu işgəncəni unutmayasınız.

Yaşı 70-dən artıq olan bir kişi qucağında körpə uşaqla dayanmışdı. Onu gözümüzün önündə qabağa çıxarıb körpə uşaqla birgə avtomatın qabağına verib güllələdilər. Bir qadın ərini ölmüş görəndə onun üzünü örtmək istədi. Elə bu zaman ermənilər onun saçından tutub sürüməyə başladılar. Sonra ermənilər həmin insanların üst-başını gəzərək kimin əlində, qolunda, boynunda nə qızıl-süs vardısa hamısını aldılar.

Qadınlara, uşaqlara elə işgəncə verirdilər ki, tam olaraq çatdırmaq mümkün deyil. Hətta **Xumar Səlimova** yalvarıb ağlayırdı ki, qardaşlarımı öldürmüsünüz, məni də öldürün. Erməni isə deyirdi: sizi hələ öldürməyəcəm, əzab verəcəm, iniltinizi eşitməkdən ləzzət alıram. Mənim adım Sanveldir. Mən sizlərin yadında

ancaq bu cür işgəncə verən bir insan kimi qalmalıyam. Sanvel qadınlarımızı döyə-döyə deyirdi: siz indiyə qədər niyə Xocalıda qalmısınız? Sizə dörd ildir deyirik ki, çıxın rədd olun gedin, bu torpaqlar bizim olmalıdır...

Yanımızda yaşlı qocalar da çox idi. Bir qocanın üstünü gəzərkən onun çəkməsindən bıçaq çıxdı. Qocanın körpə nəvəsi də yanında idi. Bu zaman qoca kişini uşaqla birlikdə insanların gözü qarşısında güllələdilər. Sonra isə üstünə qranat ataraq ölmüş insanın meyitini parçalayıb düzlərə səpələdilər. Bundan sonra qalanları Əsgərana, əsir düşərgəsinə apardılar. Əsirlikdə yaşadığımız dəhşətləri isə saymaqla bitməz. Bədənimdə 75 siqaretin izi var. Onlar siqareti yandırıb bizim bədənimizə basırdılar. Onlar sanki adam deyildilər, vəhşi idilər. Çünki etdikləri vəhşilikdən ləzzət alırdılar, sanki qəhrəmanlıq ediblərmiş kimi sevinib, gülürdülər...

Mən əsirlikdən azad edilsəm də, bütün sağlamlığımı itirdim, bədənimiz yaşasa da ruhumuz artıq ölüb. Sanvel kimilər, yəni bu soyqırımı, bu cinayəti törədənlər isə rahat gəzirlər.

Bəs, hanı ədalət!?.

Xədicə Abdullayeva:

"Bir sutka meşədə qaldıqdan sonra atam, anam və 16 yaşlı bacım şaxtaya tab gətirməyib, öldülər. Sağ qalan Xocalı sakmləri ilə birgə məni də girov götürdülər. Bizi, döşəməsinə su doldurulmuş bir zirzəmidə, ac-susuz saxladılar. Əsirlikdən azad olunduq, amma indi iki ayağımdan da məhrumam."

Mirzə Allahverdiyev:

"Ermənilərin hücumu şiddətlənəndə meşəyə çəkildik. 3 gün ac-susuz qaldıqdan sonra bizi tutub Əsgəranda ölüm kamerasına saldılar. Hər gün bir neçə adamı işgəncə ilə öldürürdülər.

Qızıl dişlərimi kəlbətinlə çıxardılar, iki qabırğamı sındırdılar. Atamı, qardaşımı, qardaşım oğlunu öldürdülər.

Bizi, 18 gündən sonra dəyişdirdilər. Dəyişilən gün əynimizdə bir alt paltarından başqa heç nə yox idi..."

Salman Məşədi oğlu Abbasov

(1940-cı ildə doğulub. Hazırda Oğuz rayonunda, "Azərbaycan prospekti-60" ünvanında məcburi köçkün statusu ilə yaşayır):

"Pircamal kəndində ermənilər bizi girov götürdülər. Dinc adamları - bacım Məryəm Məşədi qızı Abbasovanı, gəlinim Gülzar Gülalı qızı Abbasovanı (8 aylıq hamilə idi) və digər 25 adamı avtomatla güllələdilər. Qalanlarını isə həmin kəndin mal tövləsinə apardılar. Həmin şəxslər içərisində olan 7 nəfər cavan oğlanı qarşıya çıxararaq gözümüzün qarşısında güllələdilər. Onlardan dördü Xocalıda məskunlaşmış Axıska türkü, üç nəfəri yerli sakinlər idi.

Bizi gündə iki dəfə ağacla, avtomatın qundağı ilə döyürdülər. İki nəfər yaralı növbəti dəfə döyülərkən öldülər.

Əsgəran rayon həbsxanasında erməni əsgəri avtomatın qundağı ilə vuraraq dörd sağ qabırğamı sındırdı. Adını bilmədiyim başqa bir erməni avtomatın qundağı ilə donub qaralmış ayaq barmağıma elə güclü zərbə endirdi ki, iki barmağım ayağımdan qoparaq ayrıldı. Həmin anda huşumu itirdim".

Məhəmməd Adışirin oğlu Salmanov

(-1952-ci ildə doğulub. Bərdə rayonunda, "Pioner düşərgəsi"ndə məcburi köçkün kimi yaşayır):

"Fevralın 25-dən 26-nə keçən gecə Ermənistan silahlı qüvvələri Xocalını işğal edib, adamları qətlə yetirən zaman bəzi adamlar qaçıb meşəyə sığına bilmişdi. Amma meşəni də mühasirəyə almışdılar. Çox soyuq idi, ac-susuz idik. Sağ qalmaq üçün Ağdama doğru yol tapıb qaçmaq lazım idi. Amma hər yer ermənilərlə dolu idi. Qaça bilmək imkanı çox çətin idi. Meşədə Ağdam istiqamətində gedərkən 27 fevral 1992-ci il tarixdə ermənilər məni tutdular. Tutduqdan sonra avtomat silahın qundağı ilə, təpiklə, yumruqla yıxılana qədər döydülər... Ermənilərdən biri soruşdu ki, yoldaşın necə oldu? Mənimlə birlikdə qaçan Xocalı sakini Tahirlə meşədə bir-birimizi itirmişdik. Dedim ki, onu məndən qabaq tutdunuz, siz bilərsiniz. Erməni silahlılarından biri "Bax, gör, budur?" deyib kolluqdakı meyiti mənə göstərdilər. Mən göstərilən yerə baxanda Tahirin başı kəsilmiş meyitini gördüm. Onun meyitini eybəcər hala salmışdılar, qulaqlarını, sünnətini kəsmişdilər."

Cəlil Hümbətəli oğlu Hümbətov

(-1934-cü ildə doğulmuşdur. Göyçay rayonundakı Litseyin yataqxanasında məcburi köçkün kimi məskunlaşıb):

"Xocalı soyqırımı zamanı, oğlum **Muğan** və gəlinim **Südabə Rəşid qızını,** eləcə də həyat yoldaşım **Firuzə** və qızım **Simuzəri** ermənilər gözlərimin qarşısında güllələyib öldürdülər."

BİR DAHA ƏSİRLƏR VƏ ƏSİRLİKDƏ YAŞANANLAR HAQQINDA:

Qədim Məmmədvəli oğlu Abbasov -

1942-ci ildə doğulub. Bakı şəhəri Suraxanı rayonu Hövsan qəsəbəsində məcburi köçkün kimi məskunlaşıb.

1992-ci il fevralın 26-da 150 nəfərə yaxın Xocalı sakini ilə bərabər Əsgəran rayonunun Dəhzar kəndində ermənilər tərəfindən girov götürülüb. Əsirlikdə qaldığı 46 gün ərzində (digər Xocalı sakinləri kimi) mütəmadi işgəncələrə məruz qaldığından ayağının biri iflic olmuş, hərəkətdən qalmışdır.

Q.Abbasovun qeyd etdiyinə görə hər gün saat 21.00 radələrində beş-altı erməni hərbçisi kameraya girib avtomat və tapanca qundağı, ağac və rezin dəyənəklə gecə saat 04.00 radələrinə qədər girovları amansızcasına döyüb incidirmişlər.

Əbülfət Rəşid oğlu Kərimov –

1960-cı ildə doğulub. Bakı şəhəri, Sabunçu rayonunun, Pirşağı qəsəbəsindəki Qızılqum sanatoriyasında yaşayır.

Abbasov Qədimlə bir kamerada qalıb və onun işgəncələrlə bağlı dediklərini təsdiq edir.

İşgəncələr zamanı əl barmaqları və qabırğalarının çoxu sındırılıb. Ermənilər ona 10 iynə vurublar ki, onların təsirindən Kərimov da hal-hazırda ürəkgetmə və əsəbilikdən əziyyət çəkir.

Vüqar Əli oğlu Nəcəfov –

1960-cı ildə anadan olub. Bakı şəhəri Sabunçu rayonu Pirşağı qəsəbəsində məskunlaşıb.

Bizimlə birlikdə girov götürülən qadınlara, uşaqlara, ağsaqqallara işgəncələr verdilər, yanımızda Xocalı sakini olan Əhməd adlı Axıska türkünün başını kəsdilər. Sonra məni Xankəndinə aparıb bir tövlədə zəncirlə bağladılar. Tez-tez məni lomla döyürdülər. Bədənimin bir neçə yerindən bıçaq zərbəsi vurdular.

Züleyxa Şahmalı qızı Sadıqova –

1947-ci ildə anadan olub. Naftalan şəhəri "Qarabağ" sanatoriyasında məskunlaşıb. Əsgəran rayon Polis şöbəsinin təcridxanasında saxlanarkən ermənilər bizə işgəncələr verirdilər. Onlar bizi döyür, təpikləyir, təhqir edirdilər. Yanımızda olan cavan qızları zorla aparırdılar. Əsirlərə tanımadığımız zəhərləyici dərmanlar verirdilər.

Ramiz Hüseyn oğlu Usubov –

1943-cü ildə anadan olub. Naftalan şəhəri "Şirvan" sanatoriyasında yaşayır. Xankəndi təcridxanasında bizi ac-susuz saxlayır, hər gün bizi döyürdülər. Mənimlə birlikdə saxlanılan **Aslanov Qəyyumun** qızıl dişlərini çıxardılar. Boyu uzun adamları diz çökməyə məcbur edirdilər ki, təpik ağız-burnuna yaxşı çatmır. Əsirlikdə saxlanılan bir nəfər böyründən güllə yarası almışdı. Yazığın yarası soyuqladı, baxımsızlıqdan vəfat etdi.

SÖZ YENƏ ŞAHİDLƏRİNDİR...

Yunis Behbud oğlu Ağayarov

(-1930-cu ildə doğulub. Naftalan şəhərindəki "Qarabağ" sanatoriyasında məskunlaşıb):

- "Əsgəran Rayon Polis Şöbəsində saxlanarkən məni paltarsız, ac-susuz tutur; bir tikə çörək verəndə də çörəyin üstünə tüpürüb verirdilər. Hər gün bizi taxta və rezin dəyənəklə döyürdülər. Orada saxlanılan girovlara, guya soyuqdəyməyə qarşı iynələr vururdular. Sonra onların hamısı vəfat etdi. Mənim və **Mirzə Allahverdiyevin** qızıl dişlərini adi çəngəllə çıxartdılar, çıxara bilmədiklərini da yumruqla vurub qırdılar.

Xocalıda yaşayan **Cabbar** kişinin oğlu və qızı da girov idi. Oğlan namus üstündə erməniyə cavab qaytardığına görə yerə yıxıb başını kəsdilər. Gözlərimlə gördüm."

Qənahət Məhəmmədəli oğlu Hacıyev

(1937-ci ildə doğulub. Naftalan şəhəri, "Qarabağ" sanatoriyasında məskunlaşıb):

- Bizim yanımızdan 13 nəfər oğlanı seçib apardılar. Xankəndi Polis Şöbəsində ermənilər bizi ac-susuz, şüşəsi olmayan otaqlarda, pal-paltarsız saxlayırdılar. Demək olar ki, hər gün, müsəlman olduğumu bəhanə edərək, rezin dəyənəklə, çəkmələrin dabanı ilə başıma döyür, mısmarlı taxta ilə bədənimə, əllərimə vururdular. Mənimlə saxlanılan Qədim Abbasovu, Elbrus Abbasovu, Ramiz Yusifovu da eyni qaydada döyüb işgəncə verirdilər. Xankəndindəki beşmərtəbəli bir binanın zirzəmisində saxlanarkən mənim yanımda içki içmiş ermənilər təxminən 15-16 yaşlarında bir oğlanın diri-diri qolunu kəsdilər, sonra isə bıçaqla öldürdülər. Bir qadının da qarnını kəsib qarnına diri pişik saldıqlarını gördüm. Balaca bir qız uşağının əlindən tutmuşdular, o da "Ana" deyib qışqırırdı.

Nə deyim? Mənim özümün ayaqlarımda işgəncənin izləri bu gün də qalmaqdadır.

Məhəmməd Ağalar oğlu Nağıyev

(1953-cü ildə doğulub);

- "Mənimlə birlikdə saxlanılan 13 nəfəri çıxarıb biz saxlanılan binadan bir az aralıda avtomatdan atəş açdılar. Hal-hazıra qədər də onların öldürülüb-öldürülmədiyi məlum deyil."

Kubra Adil qızı Paşayeva

(1938-ci ildə anadan olub. Tərtər rayonu, Söylən kəndində məskunlaşıb):

"...Kətik meşəsinə girəndə sol qolum və sol qıçımdan güllə yarası aldım. Ermənilər bizi tam mühasirəyə almışdılar. Mən kolluqda gizləndim və öz gözlərimlə həyat yoldaşım **Şura Tofiq oğlu Paşayev,** oğlum **Elşad Şura oğlu Paşayev** ermənilər tərəfindən avtomat silahla öldürüldülər. Sonra bizi girov götürərək Əsgəran polis şöbəsinin zirzəmisində yerləşdirdilər. Həmin gecə 30-40

nəfərə yaxın əsir düşmüş insanın kəsilmiş başları gözümüzün qabağında qalaqlanmışdı.

Zirzəmidə olduğum müddətdə ermənilər cavan qızları və gəlinləri yaxın qohumlarından ayırdılar və başlarını divara vurub huşsuz vəziyyətdə apardılar.

Susuz qalan uşuqlara su əvəzinə sidik verirdilər. Hamını ac saxlayaraq sidik ilə qarışdırılmış cımıq verirdilər."

İntizam Niyaz oğlu Abışov

(-1970-ci ildə doğulub. Naftalan şəhərindəki "Qarabağ sanatoriyasında məskunlaşıb):

"Əsgəran Rayon Polis Şöbəsində girov saxlandığım vaxt ermənilər tərəfindən dəfələrlə işgəncələrə məruz qalmışam. Belə ki, ermənilər sərxoş vəziyyətdə kameraya girib heç bir səbəb olmadan bütün girovları, o cümlədən məni rezin dəyənəklə huşumu itirənədək döyürdülər. Sonra şaxtada üstümüzə soyuq su töküb ayıldır, təzədən döyürdülər. Bizi soyuq otaqlarda ac-susuz saxlayırdılar. Mənimlə birlikdə olan Xocalı sakinləri, qardaşlarım **İlham və İlqarı,** eləcə də **Səadəti və İbrahim** kişini də eyni qaydada döyüb işgəncələr verirdilər."

İlqar Niyaz oğlu Abışov

(-1964-cü ildə doğulub. Naftalan şəhərindəki "Qarabağ" sanatoriyasında məskunlaşıb):

"Bizi Əsgəran Rayon Polis Şöbəsinə gətirdilər. Gələndə bizdən əvvəl gətirilmiş Natiqin orada olduğunu gördük. Ermənilər onu döyərək bədən xəsarətləri yetirmişdilər. Səkkizinci gün erməni nəzarətçisi nəfəslikdən qardaşım **İlhama** dedi ki, sən xoşuma gəlmirsən, başını bəri çıxart. Sonra vurub qardaşımın başını yardı."

Elgiz Çingiz oğlu Hüseynov

(-1978-ci ildə doğulub. Naftalan şəhərindəki "Qarabağ " sanatoriyasında məskunlaşıb):

"Həsən yaralı idi. Ancaq onun yaralı olmasına baxmayaraq Maksim adlı erməni yaman döyürdü. Xankəndindəki xüsusi məktəbin binasında əsir olarkən Əsgəranın hərbi komissarı, kapitan rütbəli erməni bizi çox tez-tez döyürdü.

Vidadi adlı girovu erməni qəbirstanlığına apardılar, sonra gəlib bizə onun başını kəsdiklərini dedilər."

Mirzə Saleh oğlu Allahverdiyev

(-1952-ci ildə doğulub. Naftalan şəhərindəki "Qarabağ " sanatoriyasında məskunlaşıb):

"Girov düşən kimi ermənilər məni avtomatın qundağı ilə, təpiklə möhkəm döydülər. Bir erməni daşla başımdan elə vurdu ki, huşumu itirdim. Ayılarkən özümü tualetdə, suyun içində gördüm. Oradan məni bayıra çıxarıb yenidən dubinka, təpik və ağacla bərk döydülər, sonra da təxminən 12 nəfərə qədər Xocalı girovunun saxlandığı kameraya saldılar. Orada mən Əsgəran Polis İdarəsində olduğumuzu bildim. Əsgəran Polis İdarəsində məni döyərək qabırğalarımı qırdılar, qızıl dişlərimi yumruqla yerə töküb qalanlarını bıçaqla çıxardılar. Bizi Əsgəranda

bir neçə gün ac-susuz saxladıqdan sonra Əsgəran rayonunun Noraguh kəndindəki birmərtəbəli evin zirzəmisinə apardılar. Həmin zirzəmidə bizdən başqa girov yox idi. Bir gün qaranlıq, soyuq zirzəmidə ac-susuz qaldıqdan sonra bizə döşək əvəzinə saman verdilər. Hər gün günortadan sonra iki-üç erməni gəlib bizi bir-bir çölə çıxarıb vəhşicəsinə döyürdülər. Həmin işgəncələrin izləri mənim döş qəfəsimdə, əlimdə və başımda qalıb.

Suren Heydər oğlu Məmmədov

(-1942-ci ildə doğulub. Naftalan şəhərindəki "Qarabağ sanatoriyasında məskunlaşıb):

"Əsirlikdə olduğum müddətdə çoxlu sayda Azərbaycanlının ermənilər tərəfindən öldürülməsinin şahidi olmuşam."

Arif Qüdrət oğlu Əzizov

(-1956-cı ildə doğulub. Şirvan şəhəri, "RTİ-28"-də məskunlaşıb):

"Ermənilər əsirlikdə atamı döyüb gözlərini kor etmiş, kürək nahiyəsindən güllə vurmuşdular. Atam həmin işgəncələrin nəticəsində 1995-ci ildə vəfat etdi."

Qəyyum Bəhram oğlu Aslanov

(-1939-cu ildə doğulub. Bakı, Xəzər rayonu, Mərdəkan qəsəbəsində məskunlaşıb):

"Xankəndi Polis Şöbəsinin təcridxanasında əsir saxlandığım müddətdə erməni hərbçiləri tərəfindən hər gün vəhşicəsinə döyülərək təhqirlərə məruz qalmışam. Erməni hərbçiləri tərəfindən çəngəllə ağzımdan 4 dişim çıxarılmış, 8 qabırğam qırılmış, baş sümüyümdə çat əmələ gəlmişdir.

Çox pis şəraitdə saxlanırdıq. Əsirlərin bəzilərini yara basmışdı. Ermənilər hərbi çəkmələrini əllərinə geyib onunla əsirləri döyürdülər. O dərəcədə döyürdülər ki, sağ qalmağımıza inanmağımız gəlmirdi."

Nənəş Səməd qızı Səlimova

(-1930-cu ildə doğulub. Naftalan şəhərindəki "Şirvan" sanatoriyasında məskunlaşıb):

"Xocalının işğalı zamanı üç oğlum - **Fəxrəddin Bahadur oğlu Səlimov, Araz Bahadur oğlu Səlimov, Mikayıl Bahadur oğlu Səlimov; qızlarım - Şəhla Bahadur qızı Səlimova, Xumar Bahadur qızı Səlimova** və həyat yoldaşım **Bahadur Mikayıl oğlu Səlimov** faciədən qurtara bilməmişlər.

Bahadurla Mikayılı meşədə qətlə yetirdilər. Məni, Arazı, Fəxrəddini, Şəhlanı (3 uşağı ilə birgə) və bir də, Xumarı Əsgəran rayonu yaxınlığında ermənilər girov götürdülər. Ermənilər gözlərim qarşısında Arazı tikə-tikə doğradılar, məni onun ətindən yeməyə məcbur etdilər.

Üç gün fermada girov saxlanıldıqdan sonra bizi dəyişdirdilər."

Xəzəngül Təvəkkül qızı Əmirova

(-1983-cü ildə doğulub. Sabunçu rayonu, Pirşağı qəsəbəsindəki "Qızılqum" sanatoriyasında məskunlaşıb):

"Xocalının işğalı zamanı ermənilər ailəmi girov götürüblər. Soyqırım zamanı anam Rayanı, 7 yaşlı bacım Göyçəni güllələdilər.

Atam **Təvəkkül Əmirovu** ağaca bağlayıb armaturla döydükdən sonra biz uşaqlarının gözü qarşısında benzin töküb yandırdılar."

Ağca Alxan qızı Talıbova

(- 1910-cu ildə doğulub):

"Xocalının işğalı zamanı qaçarkən Xankəndinə gedən yolda on nəfərin başının kəsilməsinin şahidi oldum."

XOCALI SOYQIRIMI:
ŞAHİDLƏR DANIŞIR!..

Murad Cəmil oğlu Məhərrəmov:

- Naxçivanik kəndinə yaxınlaşanda hava işıqlaşdı və ermənilər camaatın çıxdığını gördülər. Naxçivanik yolunu BTR-lə kəsdilər. Demək olar ki, oradakı camaatın çoxu qadın və uşaqlar, qocalar idi. Buna baxmayaraq ermənilər vəhşicəsinə bizi dörd tərəfdən güllə yağışına tutmuşdular.

Ölənlərin sayı-hesabı yox idi... Faciədən sonra biz vertalyotla meyitləri götürməyə gedəndə qadınların qucağında körpə uşaqlar güllələnmiş, qadınların müəyyən əzaları kəsilmişdi. Kişilərin bir çoxunun sifətləri işgəncəyə məruz qalmış, onların qulaqları, burunları və barmaqları kəsilmişdi. Hətta Təvvəkkül adlı bir nəfərin ayaq və əllərini məftillə bağlayaraq yandırmışdılar.

Nazilə Hilal qızı Hətəmova:

- Mən Xankəndində gözümü açıb yaşayandan ermənilərin hiyləgər siyasətlərini görmüşəm. Çünki az bir müddətdə ermənilər Xankəndində çoxalmağa başladılar. 1988-ci ildə Dağlıq Qarabağ müharibəsi nəticəsində öz evim, ata evim, bacı-qardaşlarımın evi yandırıldı.

Mən Xocalı şəhərinə getdim. Yeganə övladım Ramini atasız böyütmüşəm. Xocalıda yenidən ev-eşik qurduq. 4 il Xocalıda müharibə şəraitində yaşadıq. Gecələr zirzəmidə gecələyirdik. 1992-ci il fevralın 26-sı gecəsi mən də 10 yaşlı Ramini götürüb, hamı kimi meşəyə üz tutdum. Soyuq, şaxta məni elə sarsıtmışdı ki, həyatımın yadigarı olan yeganə övladımı itirməkdən qorxurdum. Meşədə çoxlu insanlarla rastlaşdıq. Minə qədər qız, gəlin, uşaq, qoca var idi. Uşaqlar acından, soyuqdan ağlayırdılar. Nə qədər uşaqlar acından, soyuqdan öldülər. Həftə ilə meşədə qalan insanların hamısının ayağını don vurmuşdu.

Meşədən çıxıb Naxçivanik kəndinə gəlib çatanda azdığımızı bildik. Həmin gecə meşədə ac-susuz qaldıq. Soyuqdan titrəyirdik. Səhər açılanda Xocalı tərəfdən sarı bir tank meşədə azmış insanları gülləbaran etməyə başladı.

Faciənin II günü meşədə xeyli insan qırıldı. Sarı tank insanları güllələməyə başladı. Gözümün qabağında onlarla insan öldü. Güllələnmiş insanların naləsi, qışqırtısı indi də qulağımdadır.

Yaralıların səsi, naləsi indi də qəlbimi sızıldadır.

Yaxın qonşularım, qohumlarım yanımda həlak oldular. Tankdan açılan atəşdən mən də ağır yaralandım. 10 yaşlı Raminim də yanımda idi. Mənim ağır yaralandığımı görəndə uşaq, "anam öldü" deyib elə qışqırdı ki, indi də yadıma salanda məni dəhşət bürüyür. Ağrıdan huşumu itirdim. Birtəhər özümü sıxıb uşağı sakitləşdirdim. Çox yalvardım ki, sən, get qohumlara de, gəlib mənə kömək etsinlər. Birtəhər uşağı tək yola saldım. Mənim yanımda **Teybə xala, Xatirə, onun bacısı Sevinc, Astan dayı, Əvəz dayı, Cahan xala, Validə, İradə, Arif, Şöhrət, Həsənbala, Pərvanə, Sevil, bacısı İradə** - bunlar hamısı mənim yanımda ağır yaralanmışdılar. Çoxusu qan itirməkdən məhv oldu.

Hər birinin yardıma, köməyə ehtiyacı olan insanların iniltisi qulağımdan hələ də getmir. İki sutka idi ki, meşədə yaralı halda qalmışdım. Adlarını çəkdiyim insanların çoxu faciəli şəkildə həlak oldular. Ermənilər tez-tez meşəni atəşə tuturdular. Sonra yaralı insanların dişlərini sökür, üst-başlarında olan qızılları götürürdülər. Ermənilər qan içərisində olan, qanlı barmaqlardan qızılları çıxardır, çıxara bilmədikdə barmaqla bir yerdə kəsirdilər. Meşədə, qarın içərisinə səpələnmiş meyitləri ermənilər elə təhqir edib söyürdülər ki, indi də yadıma düşəndə az qala huşumu itirim.

Bir neçə gün sonra bir neçə azərbaycanlı məni min bir əziyyətlə yaralı halda ermənilərin mühasirəsindən çıxara bildilər və Ağdama doğru yönəldik. Amma bu dəfə də minaya düşdük. Huşumu itirmişdim.

Nəhayət ordan sağ qalanlar birtəhər bizi Ağdama gətirib çıxara bilmişdilər.

Biz Xocalılar hər cür faciəyə, soyqırıma məruz qalmışıq. İndi sağ qalan Xocalı sakinlərinin hamısı xəstədir. Beyinlərində psixi dəyişikliklər baş qaldırır; ifliclər, daxili xəstəliklər indi də davam edir.

Doğma Xocalımızın, Qarabağımızın həsrəti ilə yaşayırıq. Həsrət isə bitmir...

Elza Surxay qızı İsmayılova:

- Mən məcburi köçkünəm. Heç vaxt ağlıma gətirə bilməzdim ki, gün gələcək ermənilər bizi halal ata-baba torpaqlarımızdan qovacaqlar.

Mən Ağdamda yaşamışam. Bacım Xocalı şəhərinə gəlin köçmüşdü. Onun ailəsinin çox xoş, firavan günləri var idi. Mən də tez-tez Xocalıya gedərdim. Ermənistanın müharibəyə başlaması, müharibənin kəskinləşməsi bizim firavan həyatımızı alt-üst etdi.

Xocalı 1988-ci ildən 1992-ci ilə kimi döyüşə-döyüşə yaşadı. 1992-ci ilin 26 fevralını xatırlayıb göz önünə gətirəndə, özümdən asılı olmayaraq qəhərlənirəm, yaş məni boğur. Mən çoxlu günahsız insanın ölümünün şahidi oldum. Xocalıdan çıxarılmış meyitlər, yaralılar Ağdama gətirilirdi. Meyitlər üzərində edilmiş işgəncələri öz gözlərimlə gördüm. Başının dərisi soyulmuş, qarnı yarılmış, qolu kəsilmiş, bədəni avtomat

güllәsindәn deşik-deşik olmuş insanları, bәdәninin müxtәlif әzaları kәsilmiş insanları öz gözlәrimlә gördüm. Bacımın ailәsinin itkisi bizi çox sarsıtdı.

XOCALI SOYQIRIMININ ŞAHİDİ OLMUŞ UŞAQLARIN DӘHŞӘT SAÇAN XATİRӘLӘRİ

Ramin Hәsәnov
(Xocalı sakini, soyqırım zamanı 10 yaşı olub):

MӘNİM UŞAQLIQ TALEYİM

Vәtәn mәnim yaddaşımda qalıb, amma necә.?! Mәn 1979-cu ildә Xankәndindә anadan olmuşam. Uşaqlıq illәrim Xankәndindә keçib. Üç yaşından Xankәndindә yerlәşәn uşaq bağçasına getmişәm. Bu illәr mәnim *uşaqlıq illәrimin* әn maraqlı dövrlәri olubdur. Biz bağçada ermәni vә rus uşaqları ilә tәmasda olur, onlarla birlikdә yeyir, yatır vә şәnlәnirdik. Heç vaxt ağlımıza da gәtirmәzdik ki, cәmi bir neçә il sonra ermәnilәr bizi vәhşicәsinә qәtlә yetirә bilәr, evlәrimizә od vura bilәrlәr...

1986-ci ildә 3 saylı rus mәktәbinin birinci sinfinә daxil oldum. Burada da mәnim sinif yoldaşlarım arasında ermәni uşaqları da var idi. 1988-ci ilin fevralında gözlәmәdiyimiz hadisә baş verdi. Küçәlәrdә nümayişlәr, izdihamlar baş qaldırdı. Onlar *"Qarabağ bizimdir"* sözlәri yazılmış plakatlarla nümayişә çıxırdılar. Artıq mәktәbdә bizi sıxışdırmağa başlamışdılar. Sinif yoldaşlarımız ermәnilәr dә bizdәn üz döndәrirdilәr. Heç biri mәni öz yaxınlıqlarına qoymurdular. Mәktәbә gedәndә dә qorxu hisslәri keçirirdik. Hәtta çörәk almağa gedәndә bizdәn ermәni pasportu istәyirdilәr. Bizi tәhqir edirdilәr. Bu hadisәlәr bir-iki ay davam etdikdәn sonra bizi mәcburi köçürmәk istәdilәr, ancaq biz öz doğma yurdumuzdan, Vәtәnimizdәn ayrıla bilmirdik. Çünki burada doğulub boya-başa çatmış, uşaqlıq illәrimi burada keçirmişdim...

Bir gün gecә ikәn qonşumuz Әkbәr müәllimin evinә od vurdular. Ancaq yenә dә Vәtәn sevgisi, Vәtәn mәhәbbәti bütün qorxu hisslәrinә üstün gәldi. Yenә dә doğma yurddan ayrıla bilmirdik. Düşünürdük ki, nә vaxtsa bu hadisәlәrin sonu olacaq.

1988-ci ilin sentyabr ayının 18-dә partlayış, güllә, siqnal sәslәri eşidildi. Evimizin qapılarını, pәncәrәlәrini qırdılar. Bizi tamamilә mühasirәyә almışdılar. Mәhәllәmiz bazarın arxasında yerlәşirdi. Biz üç-dörd gün evdә ac-susuz qaldıq. Sonra ermәni silahlıları bizi evdәn zorla çıxartdılar. Onlar imkan vermәdilәr ki, heç olmasa әynimizә geyinmәyә paltar götürәk. Onlar bizi ağlaya-ağlaya maşına otuzdurdular. Hansı küçәdә azәrbaycanlılar yaşayırdı onları da bir-bir maşına doldurdular. Sonra bizi әli silahlı ermәni hәrbçilәrinin olduğu avtobusa mindirdilәr.

Avtobus Ağdam şəhərinə tərəf yola düşdü. Yol boyu avtobus ermənilər tərəfindən daşa basılırdı. Bizi evimizdən, yurdumuzdan, Vətənimizdən beləcə didərgin saldılar...

Bizi evimizdən, Vətənimizdən didərgin saldıqdan sonra evlərimizə od vurdular.

Xocalıya pənah apardıq. Bir az keçmiş ermənilər Xocalıya hücum etməyə başladılar. Gecələr beton evlərin zirzəmisində gecələyirdik. Xocalı şəhəri dörd tərəfdən erməni kəndi ilə əhatə olunmuşdu. İşığı və qazı tez-tez kəsirdilər. Meşədən odun daşıyırdıq ki, soyuqdan ölməyək. Ağdam və Şuşa ilə Xocalı şəhərinin əlaqəsi demək olar ki, tamamilə kəsilmişdi. Bizim - Xocalı sakinlərinin əzablı günləri başlamışdı. Get-gedə vəziyyət gərginləşirdi. Axır vaxtlar çörəyi Azərbaycandan vertalyotla gətirirdilər.

1992-ci ilin yanvar ayında ermənilər yolları tamam bağladı. Artıq vertalyot da gələ bilmirdi. Gələndə isə onu gülləyə tuturdular. Qrad yağış kimi yağırdı. İki ay idi ki, gecələr üst paltarlarımızı çıxarmadan yatırdıq.

1992-ci ilin fevral ayının 25-dən 26-na keçən gecə saat 11 radələrində erməni və rus silahlıları Xocalını dörd bir tərəfdən mühasirəyə aldılar. Mən də həmin vaxt paltarlı yatmışdım. Anam məni oyatdı ki, ermənilər hücuma keçib. Camaatla birlikdə beton evlərin zirzəmisinə qaçdıq. Bir-iki saat orada qaldıq. Bir azdan kimsə qışqırdı ki, şəhər od tutub yanır, ermənilər şəhəri dağıdırlar. Biz zirzəmidən çıxıb çaya tərəf qaçdıq. Arxaya baxanda gördük ki, ermənilər silahsız əhalini güllələyir. Çayı keçib meşələrə, dağlara sarı üz tutduq. Güclü qar yağmışdı və camaatın irəliləməsinə maneçilik törədirdi. Mən və anam qarın içi ilə sürünə-sürünə gedirdik. Haraya getdiyimizi özümüz də bilmirdik. Birdən atəş səsləri gəldi və biz yolumuzu dəyişib başqa tərəfə üz tutduq. Səhər saat 06 radələrində biz artıq Ağdamın Şelli kəndinə yaxınlaşdıq. Bu zaman ermənilər bizi gülləbarana tutdular. Bu zaman yıxılan kim, yaralanan kim, ölən kim... Ölən və yaralananların sayı-hesabı yox idi. Uşaqların və böyüklərin çığırtıları indi də qulaqlarımda cingildəyir.

O vaxt mənim 13 yaşım var idi. Həmin gecə 13 yaşlı bir uşağın nələr çəkdiyini, hansı hisslər keçirdiyini danışmağa dil, yazmağa qələm acizlik çəkir. Onu bir Allah bilir ki, həmin gecə mən nələr çəkmiş, hansı hissləri keçirmişəm.

Anam artıq yorulmuşdu, gedə bilmirdi. Mən anama kömək etdim, bir dərəni üzüaşağı endik. Anam dedi ki, artıq sürünə bilmirəm, qalxmaq istəyirəm. Qalxmaq isə qorxulu idi. Hər an ermənilər bizi vura bilərdi. Hara baxırdım hər tərəf meyitlə dolu idi. Qocaların iniltisi, uşaqların çığırtısı məni dəhşətə gətirirdi.

Anam ayağa qalxanda birdən yıxıldı. Ancaq səsi çıxmadı, bircə onu dedi ki, Ramin, mənə güllə dəyib. Mən qışqırdım. Anamın güllə dəyən yerini rezinlə sıxdım ki, çox qan itirməsin. Anam mənə dedi ki, sən dayanma, qaç, xilas ol, yoxsa səni öldürəcəklər. Mən isə getmək istəmirdim. Axı, mən anamı necə qoyub gedə bilərdim?..

Mən həm atamı, həm də Vətənimi itirmişdim. 13 yaşlı bir uşaq üçün bunlar bəs deyildimi? Bütün bunlardan sonra mən anamı qarın içində, necə güllə yağışının altında qoyub gedə bilərdim?

Anam məni dilə tutdu ki, *"heç olmasa sən get Ağdamda yaşayan xalangilə xəbər ver ki, anam yaralanıb, gəlib mənə kömək etsinlər."* O, vaxt uşaq idim buna inandım. Sonra başa düşdüm ki, anam bütün bunları mənim sağ qalmağım üçün edirmiş. Çünki biz yaşamaq ümidimizi itirmişdik. İstəmirmiş ki, nə mən onun, nə də anam mənim ölümümü gözləri ilə görsün. Anam məni çox dilə tutduqdan sonra mən Ağdama doğru sürünməyə davam etdim. Ağdama çatanda orada camaat corablarımı soyundurub ayağımı isti suya qoydular. Xalama xəbər verdilər və o gəlib məni götürdü. Axşamçağı anamı meşədən çıxartdılar. Onu xəstəxanada yerləşdirdilər. Anam sağalandan sonra biz Naftalanda məskunlaşdıq.

Artıq 23 yaşım var. Mən bu yaşımda həyatın bütün çətinliklərini görmüşəm, hər bir əzab-əziyyətə dözmüşəm. Bu illər ərzində mənim həyatımda olan xoş günlərim Xankəndində yaşadığım atalı, Vətənli günlərim olub.

Mən indi də Vətən arzusu, Vətən həsrəti ilə yaşayıram və ümid edirəm ki, nə vaxtsa öz arzularıma çatacağam.

10 yaşlı Ramil Həsənov: "Ermənilər gələndə meşəyə qaçdım. 3 gün ac-susuz orada qalmışam. Susuzluqdan ölürdüm. Məcbur olub çoxlu qar yemişəm."

4 yaşlı Fuad Gülməmmədov: "Ermənilər məni tapança ilə ayağımdan vurdular."

8 yaşlı Xatirə Orucova: "Gözümün qabağında atamı, anamı və 6 yaşlı bacımı öldürdülər. Mənim özümə də güllə dəyib. Ancaq öz bədənimdəki güllə yarası çoxdan sağalsa da göz dağım - gözlərimlə gördüklərimin təsiri sağalan deyil...

İKİNCİ HƏYAT...

Xocalı..! 1991-ci il yeni başlayıb... Bu illər hamı səksəkəli yaşasa da, həyat davam edir, hər şeydən xəbərsiz məsum körpələr dünyaya gəlirdi. Həmin il, yanvarın əvvəllərində Azərbaycanın ünlü jurnalisti **Salatın Əsgərova** Xocalıya gəldi. Xocalı Hava Limanında onu çox hərarətlə qarşıladılar. Gənc jurnalist Hava Limanının rəisi **Əlif Hacıyev** və onun işçiləri ilə səmimi görüşdü. Söhbət zamanı Salatın gənc polis Yelmardan övladı olub-olmadığını soruşdu. O cavab verdi ki, "iki qızım var, biri də namizəddir." Salatın gülə-gülə dedi: "Əgər oğlun olsa mənim oğlum Ceyhunun adını, qız olsa öz adımı qoyarsan."

1991-ci il, iyunun 12-də Yelmarın 3-cü qızı dünyaya gəldi. Əhdə vəfa edib, adını Salatın qoydular. Ancaq Salatın bu uşağı - körpə adaşını görmədi. 1991-ci ilin yanvarın ilk günlərindəki gəliş onun Xocalıya axırıncı gəlişiymiş...

İstedadlı, cəsarətli jurnalist Dağlıq Qarabağda və onun ətrafında baş verənləri obyektiv işıqlandırmaq üçün gecəli-gündüzlü bölgələrdə olur, obyektiv reportajlar hazırlayırdı. Salatın **1991-ci il yanvarın 9-da** Şuşanın **Qala dərəsi** kəndi yaxınlığında, iş başında erməni quldurları tərəfindən vəhşicəsinə qətlə yetirildi. Xalqımız, dövlətimiz bu igid qızının, alovlu vətənpərvər jurnalistinin şücaətini yüksək qiymətləndirdi. Ona **Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı** adı verildi.

Balaca Salatın isə o vaxt hər şeydən xəbərsiz, sakitcə böyüyürdü. Ata-anası onun qayğısını çəkirdi. Ancaq nə Xocalının, nə Xocalı sakinlərinin o müdhiş, faciəli gecələrdən xəbəri yox idi. 1992-ci ilin fevral ayı çox sərt, qarlı-boranlı, şaxtalı başlamışdı. Tez-tez işıqların söndürülməsi, Xocalı üzərinə edilən hücumlar ağır günlərdən xəbər verirdi. Qəhrəman jurnalistin adını daşıyan balaca Salatını arzuolunmaz günlər gözləyirdi...

Arxasını körpə Salatının anası Müşgünaz Əhmədova danışacaq:

- Gecədən xeyli keçmiş güclü atışma başladı. Biz qadınlar uşaqlarımızı götürüb evlərin zirzəmisinə girdik. Lakin çox çəkmədi ki, vəziyyətin ağırlaşdığını görüb çaylaq deyilən yerə, Qarqar çayı səmtinə, oradan da meşəyə üz tutduq. Biz, çoxu qadınlar, uşaqlar, qocalar olmaqla, 200-dən artıq adam idik. Qorxudan səsimizi çıxara bilmirdik. Ancaq südəmər körpələrin səsini kəsmək olmurdu. Uşaqların səsi gələn tərəfi ermənilər güllələbaran edirdilər. İnsanlar yaralanır, ölür, meyitlər qarın üstünə səpələnmiş halda qalırdı. Həmin gecə həyat yoldaşım **Yelmar** da faciənin qurbanı oldu.

Gecənin qaranlığında, meşənin içərisində hara getdiyimizi bilmirdik. Ac körpələrin çığırtısını eşidən ermənilər dəstəmizi snayperlərdən, atıcı silahlardan atəşə tutdular. Mənim balaca körpəmsə ovunmaq bilmirdi. Səs isə olmazdı. Körpənin səsini kəsə bilmədiyim üçün bir yolum qaldı. Allah kəssin o yolu. Mən, bizimlə gedən insanların həyatını xilas etmək üçün, Salatın adı verdiyim körpəmi belimdən açıb öz əllərimlə boğmaq məcburiyyətində qaldım. Əllərim də soyuqdan keyimişdi... Bələkdə boğduğum uşağımı ağacın dibinə qoymağa əlim gəlmədi. Yenidən kürəyimə bağladım, yolumuza davam etdik.

İkinci gün idi ki, ac-susuz meşədə qar yeyir, hara getdiyimizi bilmədən irəliləyirdik. Yolumuzu azmış halda qalmışdıq. Üçüncü gün girov düşdük. 200-dən artıq Xocalı sakinini Dəhrav kəndinə apardılar. Əli silahlı döyüşçülərdən 12 nəfəri və bir də qocaları saxladılar. Bir hissəsini isə danışıqlardan sonra buraxdılar. Həmin gün yanımda olan **Mahirə xala** mənə dedi ki, kürəyinə şəllədiyin uşaq tərpənir. Çox çətinliklə, donmuş halda körpəni açdım. Körpə Salatını qaralmış və göyərmiş halda bələkdən açıb əmizdirməyə başladım. Taqətsiz, üç gün ac ananın

südü hardaydı..? Körpə Salatınımın sağ olduğunu gördükdə bir az bədənim isindi. Ancaq qorxu, həyəcan içərisində nələr olacağını bilmirdik.

Əsirliyin 3-cü günü əsirlərin bəzilərini Azərbaycan dövləti geri almağa nail ola bildi. Qalanlarını ermənilər harasa apardılar. Zalım düşmənlər ananı-baladan, qardaşı-bacıdan ayırıb apardılar.

Dördüncü gün Ağdamm Gülablı kəndinə çatdıq. Bizi Ağdam xəstəxanasına gətirdilər. O gün ermənilər xəstəxananı Alazan silahlarından güclü atəşə tutdular. O, gecə bizi evlərdə yerləşdirdilər. Mənim iki ayağımı don vurmuşdu. Həkimlər dedilər ki, əgər belə xəstələr Bakıya çatdırılmasa ayaqları kəsiləcək. 4 gün boyunca həm ac qalan, həm də öz əllərimləcə boğduğum körpə Salatınımın vəziyyəti də çox ağır idi. Bizi Bakıya xəstəxanaya götürdülər. Mən və körpə Salatınım 3 ay müalicə olunduq. Təcili yardım xəstəxanasının həkimləri ayağımı müalicə etdilər, körpə Salatınıma isə 2-ci həyat verdilər.

O vaxtdan illər keçib. Bu gün ikinci həyat yaşayan Salatın artıq məktəbi bitirib. O, müdhiş gecənin bütün faciələrini bilir. Və... unutmur.

MƏHKƏMƏ-TİBB EKSPERTİNİN "RƏYİ"NDƏN BİR NEÇƏ SÖZ...

1992-ci il, fevral ayının 25-dən 26-na keçən gecə Xocalı şəhərində erməni quldurları tərəfindən qətlə yetirilən şəxslərin xəsarətlərinin təhlili:

"Xocalı hadisəsi zamanı bizim birliyin ekspertləri tərəfindən məhkəmə tibbi müayinədən 181 meyit keçirilmişdir. Həmin meyitlərdən 130 nəfəri kişi, 51 nəfəri isə qadındır. Müayinə olunan meyitlərdən 13 nəfəri azyaşlı olmuşdur. Xəsarətlərin əmələ gəlmə mexanizminə görə bölünməsi aşağıdakı qaydada olmuşdur:

a) qəlpə təsirindən - 20
b) güllə təsirindən - 151
c) küt alət təsirindən - 10

Xəsarətlər, yetirildiyi nahiyələrə görə aşağıdakı kimi olmuşdur:

a) baş nahiyəsi - 40
b) döş qəfəsi - 74
c) qarın nahiyəsi - 17
d) ətrafları - 11

Bununla yanaşı, müayinə olunmuş meyitlərdən 3 nəfərində ətrafların donması, 33 nəfərində işgəncə əlamətləri, yəni başın dərisinin soyulması, qadınlarda döşlərin kəsilməsi, burun və qulaq qığırdaqlarının kəsilməsi, qadınların cinsiyyət üzvlərinə odlu silahdan atəş açılması əlamətləri aşkar edilmişdir. Eyni zamanda göz almalarının çıxarılması, dişlərin sındırılması, kişilərin cinsiyyət üzvlərinin kəsilməsi müşahidə olunmuşdur. Müayinə olunmuş 31 meyitdə isə kombinə olunmuş, yəni bədənin müxtəlif nahiyələrinin güllə yarası və küt alətlə kəsici-deşici alətlə yetirilmiş xəsarətlər olmuşdur. Müayinə olunmuş meyitlərdən 13 nəfərində bədənin bütün səthini əhatə edən yanıq kömürləşmə aşkar edilmişdir.

Eyni zamanda müayinədən keçən meyitlərdən 10 nəfərində güllə yarası ilə birlikdə onların üzərindən hərbi texnikanın keçməsi əlamətləri olmuşdur.

366-CI ALAY

Xocalı soyqırımında 366-cı alayın rolunu xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Bu alay Şuşa və Xocalının, Azərbaycanın kəndlərinin atəşə tutulmasında dəfələrlə iştirak etmişdir. Alaydan qaçmış hərbçilərin ifadələri bu faktları sübut edir və hərbi hissənin şəxsi heyətinin mənəvi durumu və münasibətləri haqqında təsəvvür yaradır. 366-cı alayın təcili surətdə Xankəndidən çıxarılması da bu alayın Xocalı hadisələrində iştirakını sübut edir.

Hərbi hissənin komanda heyətinin mənəviyyatsızlığı o həddə çatmışdır ki, guya əhalinin müqaviməti ilə rastlaşdıqlarına görə alayın sərbəst çıxarılmasını təmin edə bilmədilər. Bu məqsədlə Gəncədə yerləşən desant diviziyasının qüvvələri cəlb edilməli oldu. Ancaq bu qüvvələr gələnədək alayın 103 nəfəri, əsasən ermənilərdən ibarət olan və qırğında iştirak etmiş hərbçi əmrə tabe olmaqdan boyun qaçıraraq Qarabağda qaldılar. Alayın komandanlığının cinayət sövdələşməsi və alayın çıxarılmasına məsul olan digər şəxslərin məsuliyyətsizliyi nəticəsində hərbi texnikanın bir hissəsi, o cümlədən zirehli texnika ermənilərə təhvil verildi. Beləliklə də gələcəkdə Azərbaycana qarşı cinayətlərin törədilməsi, separatçılıq hərəkətlərinin davam etdirilməsinə rəvac verildi. Bunun özü də Xocalı soyqırımında birbaşa iştirakın sübutudur!

Erməni silahlı dəstələri və 366-cı motoatıcı alayın şəxsi heyəti Azərbaycanın yaşayış məntəqələrinin atəşə tutulmasında iştirak etmiş üzvləri Xocalı şəhərində törədilmiş vandalizmin əsas cinayətkarlarıdır.

Xocalı soyqırımında iştirak etmiş ermənilərin və onların köməkçilərinin hərəkətləri insan haqlarının kobud pozulması, beynəlxalq hüquqi aktlara - **Cenevrə Konvensiyası, Ümumdünya İnsan Haqları Bəyannaməsi, Vətəndaş və siyasi hüquqlar barədə Beynəlxaq Saziş, Fövqəladə vəziyyətlərdə və hərbi münaqişələr zamanı qadınların və uşaqların müdafiəsi Bəyannaməsinə** həyasızcasına məhəl qoyulmamasıdır.

XOCALI DÖYÜŞÜNÜN MİLLİ QƏHRƏMANLARI

ELİN ZİYALI OĞLU

Əlif Lətif oğlu Hacıyev –

1953-cü ildə iyun ayının 24-də Xocalı şəhərində doğulub. 1960-1970-ci illərdə Xocalı orta məktəbini, 1970-1971-ci illərdə Stepanakert şəhərində OADKYC nəzdində avto-məktəbi bitirmişdir. 1971-1973-cü illərdə Minsk şəhərində hərbi xidmətdə olmuşdur. 1974-1984-cü illərdə Belorusiya Daxili İşlər Nazirliyi sistemində və ardından Azərbaycanın keçmiş Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Daxili İşlər İdarəsində müxtəlif vəzifələrdə işləmişdir.

1976-1979-cu illərdə M.V.Frunze adına SSRİ DİN-nin Xüsusi Orta Milis Məktəbində təhsil almışdır. 1981-ci ildə təhsilini SSRİ DİN-nin Akademiyasının Leninqrad fakültəsində davam etdirmişdir. 1982-ci ildə xidmət yerini Azərbaycan Respublikasına dəyişməsi ilə əlaqədar təhsilini Hərbi Akademiyanın Rostov vilayətindəki strukturunda davam etdirmişdir.

Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Daxili İşlər Şöbəsində işləyərkən millətçi ermənilər tərəfindən ona qarşı dəfələrlə xəyanətkarlıq edilmişdi. Hətta Əlifə cinayət işi açmışdılar. Lakin 1988-ci il Dağlıq Qarabağ hadisələrinin başlanması ilə Əlif Hacıyevə qarşı ermənilər tərəfindən edilən qatı cinayətin üstü açılmış, o bəraət qazanmış və öz işinə bərpa edilmişdir.

Əlif 1990-cı ildə Xocalıya qayıdır. Dağlıq Qarabağda yaradılmış Təşkilat Komitəsində fəaliyyət göstərir. Əlif Hacıyevlə ilk görüşüm 1990-cı ildə Xankəndində Təşkilat Komitəsində olmuşdur. Əlifi təbrik etmək istəyənlər o qədər çox idi ki, Əlif onların hamısı ilə mehribanlıqla görüşür, öz razılığını bildirirdi. O, Xankəndində işlədiyi müddət boyunca, ermənilər ondan çəkinir və onu Xankəndindən uzaqlaşdırmağa çalışırdılar. Ancaq Qarabağ azərbaycanlıları sevinirdilər ki, Əlif Hacıyev onların arasındadır.

O vaxt Əlif Hacıyevə çox məsuliyyətli bir iş tapşırıldı. O, Xocalı şəhərində yerləşən Hava Limanına rəhbər işə təyin edildi. Həmin vaxtlar Əlif Hacıyevin fəaliyyəti bütün Azərbaycana səs salmışdı. Ermənilərə göz verir, işıq vermirdi. Ermənistandan gələn təyyarələrə nəzarət edir, onların uçuşlarını məhdudlaşdırırdı. Digər tərəfdən isə gecə-gündüz Xocalının müdafiəsi üçün var qüvvə ilə çalışırdı.

Əlif Xocalı camaatı üçün çox iş gördü. Gecəli-gündüzlü, erməni daşnakları ilə vuruşdu və xalq, Vətən uğrunda qəhrəmanlıqla həlak oldu. O müdhiş gecədə Əlifin qardaşı Süleyman da həlak oldu.

Əlifin göstərdiyi qəhrəmanlıq, qorxmazlıq Xocalıların xatirəsində əbədi yaşayacaqdır.

Tofiq Mirsiyab oğlu Hüseynov

1954-cü ildə Xocalıda dünyaya göz açıb. Xocalı orta məktəbini bitirdikdən sonra Ağdamdakı Kənd təsərrüfatı Texnikumunu bitirmişdir. 1974-1976-cı illərdə hərbi xidmətini Qazaxıstanın Ayanquz şəhərində keçirmiş, hərbi xidmətini bitirdikdən sonra doğma Xocalısına qayıtmışdır.

Tofiq ailənin birinci övladı olub. Atası Mirsiyab, anası Minəş övladlarını Vətənə, torpağa məhəbbət hissi ilə tərbiyə etmişdilər. Tofiq hərbi xidmətdən qayıtdıqdan sonra Xocalı məktəbində hərbi müəllim işləyir. 1981-ci ildə Xocalı Xalq Təhsil şöbəsinin hərbi işlər üzrə inspektoru təyin edilir.

Bəlli olduğu kimi, 1988-ci ildən etibarən Qarabağın bütün Azərbaycan kəndləri, o cümlədən Xocalı şəhəri üçün də ağır günlər başlamışdı. 1991-ci ildə Tofiq Hüseynovun təşəbbüsü və komandirliyi ilə *"Xocalı Özünümüdafiə batalyonu"* yaradılır. O, artıq bir gün də olsa öz evində rahat yatmır. Hər gün Xocalı üzərinə hücum, hər gün döyüş vardı. Ancaq bütün bunlar Xocalı sakinlərinin döyüş ruhunu sındıra bilmədi. Düz 4 il Xocalı "özünümüdafiə batalyonu"nun köməyi ilə müdafiə olundu. - 1992-ci il fevralın 25-dən 26-na keçən gecəyə qədər... "Xocalı özünümüdafiə batalyonu", onun komandiri Tofiq Hüseynov son nəfəsinədək qəhrəmancasına vuruşdu.

İgid Tofiqin həlak olması onun sağ qalan döyüş dostlarını sarsıtdı.

O, cəmi 38 il yaşadı. O, bu qısa, lakin mənalı həyat yolu qəhrəmanlıqla başa çatdı. O, sanki anadan qəhrəman doğulmuşdu. O müdhiş gecədə, təkcə Tofiq Hüseynov yox, onun ailəsi də - həyat yoldaşı **Məxmər,** atası **Mirsiyab,** anası **Minəş,** qardaşı **Bakir** faciəli şəkildə həlak oldular.

3 övladı yadigar qalıb Tofiqin: **Yasəmən, Əfsanə** və **Murad.** Hər üçü əmisi Akif Hüseynovun himayəsi altında böyüyürlər.

Xocalının bu igid oğlunun məzarı Bakıda, Şəhidlər Xiyabanındadır.

Azərbaycan Prezidentinin Sərəncamı ilə Tofiq Hüseynov Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı adına layiq görülüb.

İnqilab Ələkbər oğlu İsmayılov –

1962-ci ildə Xocalıda doğulub.

Orta məktəbi Xocalıda bitirib.

1981-ci ildə orduya çağırılır. Hərbi xidməti bitirdikdən sonra doğma şəhəri Xocalıya qayıdır. Çox çalışsa da Xankəndində polis sıralarına daxil ola bilməyən İnqilab, bundan sonra südçülük-tərəvəzçilik sovxozunda fəhlə kimi işə düzəlir. Eyni zamanda texniki peşə məktəbində mexanizatorluq ixtisasına yiyələnir.

1988-ci ildə Ermənistanın Azərbaycana elan edilməmiş müharibəsi, Qarabağda başlanan mitinqlər vəziyyətin getdikcə ağırlaşdığından xəbər verirdi. 1990-cı ildə rayon statusu alan Xocalıda güclü tikinti işləri gedirdi. O vaxtlar Xocalılar həm də əhalinin müdafiəsini təşkil etmək üçün gecə-gündüz iş aparırdılar. Bu məqsədlə 1990-cı ildə **İnqilab İsmayılov** Xocalı polis şöbəsində işə düzəlir. Bu elə vaxt idi ki, hər gün Xocalıya ermənilər tərəfindən hücum edilir, günahsız insanlar qətlə yetirilirdi. İnqilab o vaxt Xocalı şəhərinin hərbiləşdirilmiş mühafizə dəstəsində fəaliyyət göstərirdi. O, evə gec-gec gəlir, döyüş postunu bir an belə nəzarətsiz buraxmırdı. 1992-ci il, fevralın 25-dən 26-na keçən gecə rusların 366-cı motoatıcı alayı və erməni-rus hərbçiləri birlikdə Xocalıya divan tutdular. Meşələr, düzlər insan meyitləri ilə dolmuşdu. Sağ qalan Xocalı sakinləri, o cümlədən İnqilab İsmayılov yaralıların və meyitlərin daşınmasında fədakarlıq göstərir, ermənilərdən qisas almağa çalışır, bunun üçün məqam axtarırdı.

...Xocalı şəhid şəhər olmaqla əhalisi də şəhid oldu. Bundan sonra İnqilab günahsız insanların qısasını almaq üçün Ağdam ətrafındakı döyüşlərdə qəhrəmancasına döyüşməyə başladı. Onun son döyüşü Daşbaşı yüksəkliyində oldu. O yüksəkliyi götürmək üçün İnqilab 25-dək erməni əsgərini məhv etdi, ancaq özü də qəhrəmancasına həmin döyüşdə həlak oldu.

Xocalı soyqırımı zamanı şəhid olmuş Milli Qəhrəman Füzuli Salah oğlu Rüstəmovun bacısı, Xocalı soyqırımı şahidi Fiqurə Rüstəmovanın qardaşı haqqında yazdıqlarından:

- Qardaşım Füzuli 1966-ci ildə Xocalıda doğulub. Ata-anamızı erkən itirmişdik. Qardaşım mənimlə birlikdə yaşayırdı. Orta məktəbi Xocalıda oxuyub qurtardıqdan sonra Hərbi xidmətə getdi. Hərbi xidməti başa vurduqdan sonra Xocalıya qayıtdı və sovxozda işə düzəldi. Hamı onu mehriban, qayğıkeş bir oğlan kimi tanıyırdı.

1988-ci ildə Ermənistan Silahlı Qüvvələrinin Azərbaycana elan olunmamış müharibəsi başladı. Həmin vaxt camaatımızı Ermənistan Silahlı Qüvvələrinin

hücumlarından qorumaq üçün Xocalıda özünümüdafiə batalyonu yaradıldı. O, da batalyonun bir üzvü kimi ömrünün sonuna qədər Xocalı camaatını düşmənlərdən müdafiə etdi. 1992-ci il 26 fevral gecəsi Ermənistan Silahlı Qüvvələri Xocalıya hücum edib, insanları vəhşicəsinə qətlə yetirən zaman canını qurtarmağa imkan tapanlar canını qurtarmaq üçün yaxınlıqdakı meşəyə doğru qaçırdılar. Ermənistan silahlıları da onları təqib edərək atəş açır, yaraladıqlarını və ələ keçirə bildiklərini əsir götürürdülər. Bizim insanlarımızda silah çox az idi, ona görə də həddindən artıq silahlanmış erməni hərbçilərinə qarşı müqavimət göstərmək çox çətin idi. Füzuli əlində avtomat silahla qız-gəlinlərin ermənilərə əsir düşməməsi üçün Kətik meşəsində, Naxçivanik kəndi yaxınlığında döyüşürdü. O, iki dəfə qadınları, uşaqları, qocaları erməni hərbçilərinin mühasirəsindən çıxararaq Ağdama doğru göndərə bilmişdi.

Füzuli Rüstəmov

Fiqurə Salah qızı Rüstəmova deyir ki, qardaşı üçüncü dəfə insanları mühasirədən çrxarmaq istəyəndə sayca çox olan erməni hərbçiləri onu ağır yaralayıblar. Yoldaşları yaralanmış insanları, o cümlədən Füzulini çox çətinliklə Ağdam hərbi qospitalına çatdırsalar da, onun həyatını qurtarmaq mümkün olmur. Xocalının sağ qalan hər bir vətəndaşı Füzulinin qəhrəmanlığından danışır. Füzulinin mühasirədən çıxara bildiyi və Ağdama doğru qaçmağa imkan tapmış həmin insanlar bu gün də şəhid qəhrəmanı hörmətlə yad edirlər.

Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı Füzuli Rüstəmovun qəbri Tərtər rayonunun Həsənli qəbirstanlığındadır.

Şöhrət Həsənov

Xocalının müdafiəsi zamanı şəhid olmuş (və ölümündən sonra Azərbaycan prezidenti tərəfindən «İgidliyə görə» nıedalı ilə təltif olunmuş) Şöhrət Usub oğlu Həsənovun həyat yoldaşı, Xocalı soyqırımının şahidi Mehriban Həsənova həmin hadisələri dəhşət və ağrı ilə xatırlayır:

- O, çox qısa ömür sürdü. Cəmi 48 yaş. Amma mənalı və şərəfli həyat yolu keçdi. Bilirsiniz ki, ermənilər Xocalını məhv etmək üçün həmişə fürsət axtarırdılar. Yadımdadı, ermənilər 1986-cı ildə Xocalıda olan daş kurqan qəbirləri söküb yerində qaraj tikmək istəyirdilər. O vaxt Şöhrət bunun reallaşmasına imkan vermədi. Ölkənin rəsmi dairələrinə onların bu niyyəti barədə məlumatlar verdi və qarşısını ala bildi. O, «Xocalının səsi» qəzetinin nəşr edilməsinə də böyük dəstək göstərirdi. Hətta qəzetin adını da Şöhrət seçmişdi. Dağlıq Qarabağda yaşayan ermənilər bu bölgənin Azərbaycandan alınaraq Ermənistana verilməsi, birləşdirilməsi ilə bağlı

hələ o zaman SSRİ rəhbərliyinə müraciətlər göndərməyə başlamışdılar. Şöhrət bunun qarşısının alınması üçün daim mübarizə aparırdı. Onun ən ağrılı yeri Qarabağ idi, çünki boya-başa çatdığı Xocalı torpağını XX əsrdə ermənilər 3 dəfə yerlə-yeksan etmişdilər. Yaşadığı qısa həyatda onu həmişə narahat edən ermənilərin Azərbaycana qarşı irəli sürdüyü ərazi iddiası, məkrli fikirləri idi. O, Xocalının müdafiəsi üçün neçə il gecə-gündüz çalışırdı. Özünümüdafiə batalyonunun üzvü kimi Xocalıda sadə insanları vəhşicəsinə qətlə yetirən, soyqırım törədən Ermənistan Silahlı Qüvvələrinə qarşı vuruşdu. Ermənilər onu ancaq yaralayandan sonra əsir götürə bilmişdilər. Və ona qarşı insanlıqdan kənar vəhşiliklər törətmişdilər. Onu işgəncə verərək öldürüblər. Əvvəlcə sağ qolunu və sağ qıçını kəsiblər, sonra sağ gözünü çıxarıblar və bu cür işgəncələri davam etdirərək onu qətlə yetiriblər. Amma son anınadək, bütün işgəncələrə baxmayaraq düşmənə əyilməyib. Onun cəsədini bir ay sonra tapa bildik və indi Şəhidlər Xiyabanında yatır. Onun ən böyük arzusu dövlətimizin ərazi bütövlüyü idi. O, həmişə söhbətlərində türkçülüyü, milli adət-ənənəmizi təbliğ edirdi:

Ankaranın daşına bax,
Gözlərimin yaşına bax,
Erməni türkü əsir alır,
Sən dünyanın işinə bax.

Mən sadəcə bir şey istəyirəm. Xocalının düşmən tapdağından azad olması və torpağımıza, ev-eşiyimizə yenidən qayıtmaq. Ancaq o zaman Şöhrətin və onun kimi yüzlərlə Xocalılının ruhu rahatlıq tapa bilər. Bu soyqırımı törədənlər isə ədalət qarşısında cavab verməlidirlər. Mən ümid edirəm ki, o gün uzaqda deyil...

XOCALI SOYQIRIMI İLƏ BAĞLI
XARİCİ KİV-lərin MƏLUMATLARI

THE WASHINGTON POST

"ARMENIAN RAID LEAVES AZERIS DEAD OR FLEEING"

About 1,000 of Khojaly's 10.000 people were massacred by the Armenian Army in Tuesdays attack. Azerbaijani television showed truckloads of corpses being evacuated from the Khocaly area.

The Washington Times, 2 March 1992

"ATROCITY REPORTS HORRIFY AZERBAIJAN"

By Brian Killen. Aghdam. Azerbaijan

Dozens of bodies lay scattered around the killing fields of Nagorno Karabakh yesterday, evidence of the worst massacre in four years of fighting over the disputed territory.

Azeri officials who returned from the scene to this town about nine miles away brought back three dead children, the backs of their heads blown off.

At the local mosque, six other bodies lay stretched out, fully clothed, with their limbs frozen in the positions in which they were killed. Their faces were black from the cold.

"Telman!" screamed one woman, beating her breast furiously over the body of her dead father, who lay on his back with his stiff right arm jutting into the air.

These who returned from a brief visit by helicopter to Khojaly, captured by the Armenians last week, said they had seen similar sights - only more. One Russian journalist said he had counted about 30 bodies within a radius of 50 yards from where the helicopter landed.

Armenia has denied atrocities or mass killings of Azeris after its well-armed irregulars captured Khojaly, the second biggest Azeri town in Nagorno-Karabakh, last Wednesday. Azerbaijan says 1.000 people were killed.

"Women and children had been scalped", said Assad Faradzhev, an aide to Karabakh`s Azeri governor.

Mr. Faradzhev said the helicopter, bearing Red Cross markings and escorted by two MI-24 helicopters of the former Soviet army, succeeded in picking up only the three children before Armenian militants opened fire. "When we began to pick up bodies, they started firing at us", he said.

Mr. Faradzhev said they were on the ground for only 15 minutes.

"The combat helicopters fired red flares to signal that Armenians were approaching and it was time to leave. I was ready to blow myself up if we were captured", he said pointing to a grenade in his coat pocket.

Reuters photographer Frederique Lengaigne saw two trucks full of Azeri corpses near Aghdam.

"In the first one, I counted 35, and it looked as though there were almost as many in the second. Some had their heads cut off and many had been burned. They were all men, and a few had been wearing khaki uniforms", she said.

In. Aghdam's mosque, the dead bodies lay on mattresses under a naked light bulb. People screamed insults at Azerbaijan's president, Ayaz Mutalibov, saying he had not done enough to protect Karabakh's Azeri population.

Hundreds of people crowded outside chanting Islamic prayers. Some wept uncontrollably and collapsed near their dead relatives, brought to the town by truck only minutes earlier.

Chilling film of dozens of stiffened corpses scattered over a snowy hillside backed accounts of the slaughter of women and children sobbed out by refugees who made it safely out of the disputed Caucasus enclave.

Azerbaijani television showed pictures of one truckload of bodies brought to the Azeri town of Aghdam, some with their faces apparently scratched with knives or their eyes gouged out. One little girl had her arms stretched out as if crying for help.

"The bodies are lying there like flocks of sheep. Even the fascists did nothing like this", said Aghdam militia commander Rashid Mamedov, referring to the Nazi invaders in World War II.

"Give us help to bring back the bodies and show people what happened". Karabakh Gov. Musa Mamedov pleaded by telephone to the Soviet army base in Gyandzha. Azerbaijan's second-largest city.

A helicopter pilot who took cameramen and Western correspondents over the area reported seeing some corpses lying around Khojaly and dozens more near the Askeran Gap, a mountain pass only a few miles from Aghdam.

The Washington Times. 3 March 1992.

THE AGE

By Helen Womack, Aghdam, Azerbaijan, Thursday

The exact number of victims is still unclear, but there can be little doubt that Azeri civilians were massacred by Armenian Army in the snowy mountains of Nagorno-Karabakh last week.

Refugees from the enclave town of Khojaly, sheltering in the Azeri border town of Aghdam, give largely consistent accounts of how Armenians attacked their homes on the night of 25 February, chased those who fled and shot them in the surrounding forests. Yesterday, I saw 75 freshly dug graves in one cemetery in addition to four mutilated corpses we were shown in the mosque when we arrived in Aghdam late on Tuesday. I also saw women and children with bullet wounds in a makeshift hospital in a string of railway carriages.

Khojaly, an Azeri settlement in the enclave mostly populated by Armenians, had a population of about 6000. Mr. Rashid Mamedov, Commander of Police in Aghdam, said only about 500 escaped to his town. "So where are the rest?" Some might have taken prisoner, he said, or fled. Many bodies were still lying in the mountains because the Azeris were short of helicopters to retrieve them. He believed more than 1000 had perished, some of cold in temperatures as low as minus 10 degrees.

When Azeris saw the Armenians with a convoy of armoured personnel carriers, they realized they could not hope to defend themselves, and fled into the forests. In the small hours, the massacre started.

Mr. Nasiru, who believes his wife and two children were taken prisoner, repeated what many ether refugees have said - that troops of the former Soviet army helped the Armenians to attack Khojaly. "It is not my opinion, I saw it with my own eyes".

The Age (Melbourne), 6 March 1992.

THE BOSTON GLOBE

By Paul Quinn-Judge, Baku, Azerbaijan

Azerbaijan charged yesterday that Armenian militants massacred men, women and children after forcing them from a town in Nagorno-Karabagh last week.

Azerbaijani officials said 1000 Azeris had been killed in town of Khojaly and that Armenian fighters then slaughtered men, women and children fleeing across snow-covered mountain passes.

Armenian officials disputed the death toll and denied the massacre report.

Journalists on the scene said it was difficult to say exactly how many people had been killed in surrounding areas. But a Reuters photographer said he saw two trucks filled with Azeri corpses, and a Russian journalist reported massacre sites elsewhere in the area.

Azeri officials and journalists who flew briefly to the region by helicopter recovered the bodies of three dead children who had been shot in the head, Reuters said, but Armenians prevented them from retrieving more bodies.

There were growing signs that many civilians were killed during the capture of Khojaly.

Footage shot by Azerbaijan Television Sunday showed about 10 dead bodies, including several women and children, in an improvised morgue in Aghdam. An editor at the main television station in Baku said 180 bodies had been recovered so far. A helicopter flying over the vicinity is reported to have seen other corpses, while the BBC quoted a French photographer who said that he had counted 31 dead, including women and children, some who appeared as though they were shot in the head at close range.

Mean-while, the mayor of Khojaly, Elmar Mamedov, said at a news conference in Baku that 1000 people had died in the attack, 200 more were missing, 300 had been taken hostage, and 200 were injured. Armored personnel carriers of the 366th spearheaded the attack, Mamedov charged, and cleared the way for Armenian irregulars.

The Boston Globe, 3 March 1992.

THE INDEPENDENT

PAINFUL SEARCH

The gruesome extern of February's killings of Azeris by Armenians in the town of Hojali is at last emerging in Azerbaijan about 600 men, women and children dead.

The State Prosecutor, Aydin Rasulov, the chief investigator of a 15-man team looking into what Azerbaijan calls the "Hojali Massacre", said his figure of 600 people dead was a minimum en preliminary findings. A similar estimate was given by Elman Memmedov, the mayor of Hojali. An even higher one was printed in the Baku newspaper Ordu in May - 479 dead people named and more than 200 bodies reported unidentified. This figure of nearly 700 dead is quoted as official by Leila Yunusova, the new spokeswoman of the Azeri Ministry of Defence.

Francois Zen Ruffinen, head of delegation of the International Red Cross in Baku, said the Muslim imam of the nearby city of Aghdam had reported a figure of 580 bodies received at his mosque from Hojali, most of them civilians. "We did not count the bodies. But the figure seems reasonable. It is no fantasy", Mr. Zen Ruffinen said. "We have some idea since we gave the body bags and products to wash the dead".

Mr. Rasulov endeavours to give an unemotional estimate of the number of dead in the massacre. "Don't get worked up. It will take several months to get a final figure", the 43-years old lawyer said at his small office.

Mr. Rasulov knows about these things. It took him two years to reach a firm conclusion that 131 people were killed and 714 wounded when Soviet troops and tanks crushed a nationalist uprising in Baku in January 1990.

Officially, 184 people have so far been certified as dead, being the number of people that could be medically examined by the republic's forensic department. "This is just a small percentage of the dead", said Rafiq Youssifov, the republic's chief forensic scientist. "They were the only bodies brought to us. Remember the chaos and the fact that we are Muslims and have to wash and bury our dead within 34 hours".

Of these 184 people, 61 were women, and 13 were children under 14 years old. Gunshots killed 151 people, shrapnel killed 20 and axes or blunt instruments killed 10. Exposure in the highland snows killed the last three. Thirty-three people showed signs of deliberate mutilation, including ears, noses, breasts or penises cut off and eyes gouged out, according to Professor Youssifov's report. Those 184 bodies examined were less than a third of those believed to have been killed Mr. Rasulov said.

"There were too many bodies of dead and wounded on the ground to count properly: 470-500 in Hojali, 650-700 people by the stream and the road and 85-100 visible around Nakhchivanik village", Mr. Manafov wrote in a statement countersigned by the helicopter pilot.

"People waved up to us for help. We saw three dead children and one two-years-old alive by one dead woman. The live one was pulling at her arm for the mother to get up. We tried to land but Armenians started a barrage against our helicopter and we had to return".

There has been no consolidation of the lists and figures in circulation because of the political upheavals of the last few months and the fact that nobody knows exactly who was in Hojali at the time - many inhabitants were displaced from other villages taken over by Armenian forces.

The Independent (London), 12 June 1992.

THE NEW YORK TIMES

"MASSACRE BY ARMENIANS BEING REPORTED"

Aghdam, Azerbaijan, March 2 (Reuters)- The last of the former Soviet troops in the Caucasus enclave of Nagorno-Karabakh began pulling out today as fresh evidence emerged of a massacre of civilians by Armenian militants.

The Itar-Tass press agency said the 366th Motorized Infantry Regiment had started its withdrawal, in effect removing the last frail buffer separating the region's two warring ethnic groups, Armenians and Azerbaijanis.

The two sides made no attempt to interfere, it added.

Nagorno-Karabakh is within the Republic of Azerbaijan, but most of its population, is Armenian.

Shelling in town reported

The Azerbaijani press agency Azerinform reported fresh Armenian missile fire on the Azerbaijani-populated town of Shusha in Nagorno-Karabakh on Sunday night. It said several people had been wounded in another attack, on the settlement of Venjali, early today.

The Republic of Armenia reiterated denials that its militants had killed 1,000 people in the Azerbaijani-populated town of Khojaly last week and had massacred men, women and children fleeing the carnage across snow-covered mountain passes.

But dozens of bodies scattered over the area lent credence to Azerbaijani reports of a massacre.

Azerbaijani officials and journalists who flew briefly to the region by helicopter brought back three dead children with the backs of their heads blown off. They said shooting by Armenians had prevented them from retrieving more bodies.

"Women and children had been scalped", said Assad Faradzhev, an aide to Nagorno-Karabakh's Azerbaijani Governor. "When we began to pick up bodies, they began firing at us".

The Azerbaijani militia chief in Aghdam, Rashid Mamedov, said: "The bodies are lying there like flocks of sheep. Even the fascists did nothing like this".

Two trucks filled with bodies

Near Aghdam on the outskirts of Nagorno-Karabakh, a Reuters photographer, Frederique Lengaigne, said she had seen two trucks filled with Azerbaijani bodies.

"In the first one I counted 35, and it looked as though there were almost as many in the second", she said. "Some had their heads out off, and many had been burned. They were all men, and a few had been wearing khaki uniforms".

Ethnic violence and economic crisis threaten to tear apart the Commonwealth of Independent States, created by 11 former Soviet republics in December. The commonwealth has been powerless in the face of the ethnic hatred rekindled in the age-old dispute between Christian Armenia and Muslim Azerbaijan, which are members.

Four years of fighting in Nagorno-Karabakh have killed 1.500 to 2.000 people. The last week's fighting has been the most savage yet.

The 366th Regiment, based in Stepanakert, the capital of Nagorno-Karabakh, has been caught at the center of fighting in which at least three of its soldiers were killed late last month.

Speaking to his Parliament in Yerevan, the Armenian capital, President Levon Ter-Petrosyan criticized the withdrawal from the enclave of the commonwealth's last troops.

"This regiment, though not involved in military operations, was a stabilizing factor", Mr. Ter-Petrosyan said.

The New York Times, 3 March 1992.

THE SUNDAY TIMES

"ARMENIAN SOLDIERS MASSACRE HUNDREDS OF FLEEING FAMILIES"

By Thomas Goltz, Aghdam, Azerbaijan

Survivors reported that Armenian soldiers shot and bayoneted more than 450 Azeris, many of them women and children. Hundreds, possibly thousands, were missing and feared dead.

The attackers killed most of the soldiers and volunteers defending the women and children. They then turned their guns on the terrified refugees. The few survivors later described what happened: "That's when the real slaughter began", said Azer Hajiev, one of three soldiers to survive. "'The Armenians just shot and shot. And then they came in and started carving up people with their bayonets and knives".

"They were shooting, shooting, shooting", echoed Rasia Aslanova, who arrived in Aghdam with other women and children who made their way through Armenian lines. She said her husband, Kayun, and a son-in-law were massacred in front of her. Her daughter was still missing.

One boy who arrived in Aghdam had an ear sliced off.

The survivors said 2000 others, some of whom had fled separately, were still missing in the gruelling terrain; many could perish from their wounds or the cold.

By late yesterday, 479 deaths had been registered at the morgue in Aghdam, and 29 bodies had been buried in the cemetery. Of the seven corpses I saw awaiting burial, two were children and three were women, one shot through the chest at point blank range.

Aghdam hospital was a scene of carnage and terror. Doctors said they had 140 patients who escaped slaughter, most with bullet injuries or deep stab wounds.

Nor were they safe in Aghdam. On Friday night rockets fell on the city which has a population of 150.000, destroying several buildings and killing one person/

The Sunday Times, 1 March 1992

THE TIMES

"CORPSES LITTER HILLS IN KARABAKH"

Anatol Lieven comes under fire while flying to investigate the mass killings of refugees by Armenian troops

As we swooped low over the snow-covered hills of Nagorno-Karabagh we saw the scattered corpses. Apparently, the refugees had been shot down as they ran. An Azerbaijani film of the places we flew over, shown to journalists afterwards, showed dozens of corpses lying in various parts of the hills.

The Azerbaijanis claim that as many as 1000 have died in a mass killing of Azerbaijanis fleeing from the town of Khodjaly, seized by Armenians last week. A further 4.000 are believed to be wounded, frozen to death or missing.

The civilian helicopter's job was to land in the mountains and pick up bodies at sites of the mass killings.

The civilian helicopter picked up four corpses, and it was during this and a previous mission that an Azerbaijani cameraman filmed the several dozen bodies on the hillsides.

Back at the airfield in Aghdam, we took a look at the bodies the civilian helicopter had picked up. Two old men and small girl were covered with blood, their limbs contorted by the cold and rigor mortis. They had been shot.

The Times, 2 March 1992.

THE TIMES

"MASSACRE UNCOVERED"

By Anatol Lieven

Mere than sixty bodies, including those of women and children, have been spotted on hillsides in Nagorno-Karabakh, confirming claims that Armenian troops massacred Azeri refugees. Hundreds are missing.

Scattered amid the withered grass and bushes along a small valley and across the hillside beyond are the bodies of last Wednesdays massacre by Armenian forces of Azerbaijani refugees.

In all, 31 bodies could be counted at the scene. At least another 31 have been taken into Aghdam over the past five days. These figures do not include civilians reported killed when the Armenians stormed the Azerbaijani town of Khodjaly on Tuesday night. The figures also do not include other as yet undiscovered bodies.

Zahid Jabarov, a survivor of the massacre, said he saw up to 200 people shot down at the point we visited, and refugees who came by different routes have also told of being shot at repeatedly and of leaving a trail of bodies along their path. Around the bodies we saw were scattered possessions, clothing and personnel documents. The bodies themselves have been preserved by the bitter cold which killed others as they hid in the hills and forest after the massacre. All are the bodies of ordinary people, dressed in the poor, ugly clothing of workers.

Of the 31 we saw, only one policeman and two apparent national volunteers were wearing uniform. All the rest were civilians, including eight women and three small children. Two groups, apparently families, had fallen together, the children cradled in the women's arms.

Several of them, including one small girl, had terrible head injuries: only her face was left. Survivors have told how they saw Armenians shooting them point blank as they lay on the ground.

The Times, 3 March 1992.

THE SUNDAY TIMES

Thomas Goltz, the first to report the massacre by Armenian soldiers, reports from Aghdam

Khojaly used to be a barren Azeri town, with empty shops and treeless dirt roads. Yet it was still home to thousands of Azeri people who, in happier times, tended fields and flocks of geese. Last week it was wiped off the map.

As sickening reports trickled in to the Azerbaijani border town of Aghdam, and the bodies piled up in the morgues, there was little doubt that Khojaly and the stark foothills and gullies around it had been the site of the most terrible massacre since the Soviet Union broke apart.

I was the last Westerner to visit Khojaly. That was in January and people were predicting their fate with grim resignation. Zumrut Ezoya, a mother of four on board the helicopter that ferried us into the town, called her community "sitting ducks, ready to get shot". She and her family were among the victims of the massacre by the Armenians on February 26.

"The Armenians have taken all the outlying villages, one by one, and the government does nothing", Balakisi Sakikov, 55, a father of five, said. "Next they will drive us out or kill us all", said Dilbar, his wife. The couple, their three sons and three daughters were killed in the massacre, as were many other people I had spoken to.

"It was close to the Armenian lines we knew we would have to cross. There was a road, and the first units of the column ran across then all hell broke loose. Bullets were raining down from all sides. We had just entered their trap".

The Azeri defenders picked off one by one. Survivors say that Armenian forces then began a pitiless slaughter, firing at anything moved in the gullies. A video taken by an Azeri cameraman, wailing and crying as he filmed body after body, showed a grizzly trail of death leading towards higher, forested ground where the villagers had sought refuge from the Armenians.

"The Armenians just shot and shot and shot", said Omar Veyselov, lying in hospital in Aghdam "I saw my wife and daughter fail right by me", he said.

People wandered through the hospital corridors looking for news of the loved ones. Some vented their fury on foreigners: "Where is my daughter, where is my son?" wailed a mother. "Raped. Butchered. Lost".

The Sunday Times, 8 March 1992.

Newsweek

"THE FACE OF MASSACRE"

By Pascal Privat with Steve Le Vine in Moscow

Azerbaijan was a charnel house again last week: a place of mourning refugees and dozens of mangled corpses dragged to a makeshift morgue behind the mosque. They were ordinary Azerbaijani men, women and children of Khojaly, a small village in war-torn Nagorno-Karabakh overrun by Armenian forces on Feb. 25-26. Many were killed at close range while trying to flee; some had their faces mutilated, others were scalped. While the victims' families mourned.

Newsweek, 16 March 1992.

THE WASHINGTON POST

"NAGORNO-KARABAKH VICTIMS BURIED IN AZERBAIJANI TOWN- REFUGEES CLAIM HUNDREDS DIED IN ARMENIAN ATTACK

By Thomas Goltz, Aghdam, Azerbaijan, 27 February

Officials of the main mosque in this town just east of the embattled enclave of Nagorno-Karabakh said they buried 27 bodies today, brought from an Azerbaijani town inside the enclave that was captured Wednesday by Armenian militiamen.

Refugees fleeing the fighting in Khojaly, a town of 6.000 northeast of the enclave's capital, Stepanakert, claimed that up to 500 people, including women and children, were killed in the attack. No independent estimate of deaths was available here. The Aghdam mosque's director, Said Sadikov Muan, said refugees from Khojaly had registered the names of 477 victims with his mosque since Wednesday.

Officials in Baku, the capital of Azerbaijan, estimated the deaths in Khojaly at 100, while Armenian officials in their capital, Yerevan, said only two Azerbaijanis were killed in the attack. An official from Baku said here that his government fears Azerbaijanis would turn against it if they knew how many had been killed.

Of seven bodies seen here today, two were children and three were women, one shot through the chest at what appeared to be close range. Another 120 refugees being treated at Aghdam's hospital include many with multiple stab wounds.

The Armenians who attacked Khojaly Tuesday night "were shooting, shooting, shooting", said Raisa Aslanova, who reached Aghdam Wednesday night. She said her husband and a son-in-law were killed and her daughter was missing.

Among the refugees who fled here over the mountains from Nagorno-Karabakh were two Turkmen soldiers from former Soviet Interior Ministry forces who had taken refuge in Khojaly after deserting from their unit last Friday because, they said, Armenian non-commissioned officers had beaten them «for being Muslims".

The two deserters claimed their former unit, the 366th Division, was supporting the Armenian militiamen who captured Khojaly. They said they tried to help women and children escape. "We were bringing a group through the mountains when the Armenians found us and opened fire", said Agamehmet Mutif, one of the deserters. "Twelve were killed".

The Washington Post, 28 February 1992.

Charles van der Leenw, Azerbaijan: A quest for identity: a short history (New York: St. Martin Press, 2000), p. 171

In the early morning of February 26, the Artsakh Self-Defence Forces stormed the town of Khojaly, on the road between Stepanakert and Aghdam, which appeared to have been left, almost undefended. Taken by surprise, the population tried to escape but a large number were caught on the way, many slaughtered then and there and many more taken to perish under torture. In total, at least a thousand civilians are thought to have died in the atrocity or else have been reported missing with no hope of survival. More than half of the victims consisted of women, children and elderly.

Thomas de Waal, Black Garden: Armenia and Azerbaijan through peace and war (New York & London: New York University Press, 2003), pp. 169-172

Beginning in the New Year of 1992, the Armenians began to break out of the Karabakhi capital, Stepanakert. They captured the Azerbaijani villages that surrounded the town, expelling the hundreds of Azerbaijanis who remained there. Their main target was new Khojali...

The Armenian assault began on the night of 25-26 February, a date probably chosen to mark the anniversary of the Sumgait pogroms four years earlier. Armored vehicles from the Soviet 366th Regiment lent their support. They surrounded Khojali on three sides before Armenian fighters went in and overwhelmed the local defenders...

In the middle of the night, a large crowd fled through the woods, which were ankle-deep in snow, and started to descend the valley of the small Gargar river. In early morning, the crowd of Khojali civilians, interspersed with a few militiamen, emerged onto open ground near the Armenian village of Nakhchivanik. There they were hit by a wall of gunfire from Armenian fighters on the hillside above... More fleeing civilians kept on coming onto a scene of appalling carnage...

An Armenian police officer, Major Valery Babayan, suggested revenge as a motive. He told the American reporter Paul Quinn-Judge that many of the fighters who had taken part in the Khojali attack "originally came from Sumgait and places like that".

Asked about the taking of Khojali, the Armenian military leader Serzh Sarkisian said carefully. "We don't speak loudly about those things". "A lot was exaggerated" in the casualties and the fleeing Azerbaijanis had put up armed resistance, he claimed. Sarkisian's summation of what had happened, however, was more honest and more brutal:

But I think the main point is something different. Before Khojali, the Azerbaijanis thought that they were joking with us, they thought that the

Armenians were people who could net raise their hand against the civilian population. We were able to break that [stereotype).

And that's what happened. And we should also take into account that amongst those boys were people who had fled from Baku and Sumgait.

Sarkisian's account throws a different light on the worst massacre of the Karabakh war, suggesting that the killings may, at least in part, have been a deliberate act of mass killing as intimidation".

Ednan Agaev, Azerbaijan: the next battleground between EAST and WEST (Paris: Office d'Edition Impression Librairie, F.-X. de Guibert, 200S), pp. 121-122

Located a stone's throw from Hankendy (Spedanaker for the Armenians), the capital of Upper Karabakh, the Azerbaijani city of Khodjali, population 2.500, has the only airport in the enclave. A strategic place par excellence in the conflict. Khodjali piqued the interest of Armenia, which decided to appropriate the city by means of force. During the night of February 25 to 26th, 1992, militia of the Autonomous Republic of Upper Karabakh, baked by the motorized infantry of the 366th regiment of the ex-Soviet Union, the majority of its officers are Armenian in origin-shelled the city. Then, carrying out a policy of ethnic cleansing, decided by Armenia against Azerbaijan, mounted a bloody attack.

After a few hours of fierce combat, Khodjaly surrendered. It was completely destroyed, a shell of a town, a ghost city. Its luckiest inhabitants were able to escape, but the losses were very heavy: 613 people, of which 63 were children, 106 women and 70 aged people-were killed, and 487 others seriously wounded.

XOCALI SOYQIRIMI İLƏ BAĞLI XARİCİ KİV-LƏRİN MƏLUMATLARIndan

Fransalı jurnalist Can-İv Yunet yazırdı:

"Biz Xocalı faciəsinin şahidi olmuşuq. Yüzlərlə ölənlərin meyitlərini görmüşük. Onların arasında qadınlar, qocalar, uşaqlar və Xocalının müdafiəsində duran adamlar var idi. Bizim ixtiyarımıza vertolyot verilmişdi. Hündürlüyə qalxaraq havada gördüklərimizi kameraya çəkirdik, Xocalı və onun ətrafını lentə alırdıq. Bu zaman erməni hərbi birləşmələri bizim vertolyotu atəşə tutdular və biz məcburiyyət qarşısında qalıb çəkilişi yarımçıq qoyaraq geri qayıtdıq. Mən müharibə haqqında çox eşitmişəm, alman faşistlərinin qəddarlığından oxumuşam, ancaq ermənilər dinc əhalini və 5-6 yaşlı uşaqları öldürməklə vəhşilikdə onları belə arxada qoymuşdular. Biz xəstəxanalarda, vaqonlarda, hətta uşaq bağçaları və məktəblərin otaqlarında çoxlu sayda yaralının olduğunu görmüşük."

* * *

V.Belıx - *"İzvestiya"qəzetinin müxbiri:*

"Zaman-zaman Ağdama meyitlər gətirilirdi. Tarixdə belə şeylər görünməmişdi. Meyitlərin gözləri çıxarılmış, qulaqları və başları kəsilmişdi. Bir neçə meyit zirehli maşınlara qoşularaq sürüklənmişdi. İşgəncələrin həddi-hüdudu yox idi."

* * *

"Krua I`Eveneman" jurnalı (Paris), 25 fevral 1992-ci il:
"Ermənilər Xocalıya hücum etmişlər. Bütün dünya eybəcər hala salınmış meyitlərin şahidi oldu. Azərbaycanlılar 1.000 insanın öldüyünü söyləyirlər."

* * *

"Sandi Tayms" qəzeti (London), 1 mart 1992-ci il:
"Erməni əsgərləri minlərlə ailəni məhv etmişlər."

* * *

"Faynenşl Tayms" qəzeti (London), 9 mart 1992-ci il:
Ermənilər Ağdama tərəf gedən dəstəni güllə yağışına tutmuşlar. Azərbaycanlılar 1200-ə qədər cəsəd saymışlar. Lübnanlı kameraman, ölkəsinin zəngin erməni daşnaq lobbisinin Qarabağa silah və əsgər göndərdiyini təsdiq etmişdir.

* * *

"Tayms" qəzeti (London), 4 mart 1992-ci il:
- ...Meyitlərin çoxları eybəcər hala salınmışdır, körpə qızın ancaq başı qalmışdı.

* * *

"İzvestiya" (Moskva), 4 mart 1992-ci il:
Videokamera qulaqları kəsilmiş uşaqları göstərdi. Bir qadının sifətinin yarısı kəsilmişdir. Kişilərin skalpları götürülmüşdür.

* * *

"Le Mond" qəzeti (Paris), 14 mart 1992-ci il:

Ağdamda olan xarici jurnalistlər, Xocalıda öldürülmüş qadın və uşaqlar arasında skalpları götürülmüş, dırnaqları çıxardılmış 3 nəfəri görmüşlər. Bu azərbaycanlıların təbliğatı deyil, bu reallıqdır.

* * *

"İzvestiya" (Moskva), 13 mart 1992-ci il, Mayor Leonid Kravets:

Mən şəxsən təpədə yüzə yaxın meyit gördüm. Bir oğlanın başı yox idi. Hər tərəfdə xüsusi qəddarlıqla öldürülmüş qadın, uşaq, qocalar görünürdü.

* * *

"Valer aktuel" jurnalı (Paris), 14 mart 1992-ci il:

Bu "muxtar bölgə"də erməni silahlı dəstələri Yaxın Şərqdən çıxmışlarla birlikdə yeni texnologiyaya, o cümlədən vertolyotlara malikdirlər. ASALA-nın Suriya və Livanda hərbi düşərgələri və silah anbarları vardır. Ermənilər yüzdən artıq müsəlman kəndlərində qırğınlar törədərək Qarabağdakı azərbaycanlıları məhv etmişlər.

* * *

Kütləvi qətl yerlərində olmuş **Rusiyalı jurnalist Y.Romanov** Qarabağ haqqında yazdığı *"Mən müharibəni çəkirəm..."* adlı kitabını aşağıdakı sözlərlə başlamışdı: *"İlahi, axı bu necə "milli azadlıq mübarizəsi"dir?"*

Həmin kitabdan cəmi bir epizodu sizə təqdim edirik, əziz oxucu, özünüz nəticə çıxarın: "...Lentə çəkdiyim 37 saniyə əllərimi yandırır. Mən insanların əhatəsindən çıxıb kameranı qaldırıram. Videoaxtarıcıda içərisində yaralılar olan maşının şütüdüyü yol görünür. Budur, yaralıları xərəklərə qoyur, platformadan birbaşa vaqonların açıq pəncərələrindən əməliyyat vaqonuna aparırlar. Başı sarıqlı 6 yaşlı qızcığaz... Sarğı elə qoyulmuşdur ki, onun hər iki gözünü örtür.

Mən kameranı söndürmədən qızcığaza tərəf əyilirəm:

- *Sənə nə olub, əzizim?*

- *Gözlərim yanır... Əmi, gözlərim yanır... Gözlərim yanır!!!*

Həkim əlini çiynimə qoyur:

- *O kordur. Gözlərini siqaret kötükləri ilə yandırıblar... Onu bizim yanımıza gətirəndə gözlərindən siqaret kötüyünün qalıqları sallanırdı...*

Oxucu məni bağışlasın, lakin gözlərimlə gördüklərimi, qulaqlarımla eşitdiklərimi dilimlə deyə bilmirəm. **Belə xatirələr izsiz ötüb-keçmir və axşam**

bu fəsli yazandan sonra, ertəsi gün gicgahlarımda ağ tüklərin çoxaldığını görürəm..."

* * *

R. Patrik, İngiltərənin "Fant men nyus" teleşirkətinin jurnalisti *(hadisə yerində olmuşdur):*

- Xocalıdakı vəhşiliklərə dünya ictimaiyyətinin gözündə heç nə ilə haqq qazandırmaq olmaz.

* * *

"The Times":

"Ermənilər yüzlərcə qaçqın ailəsini qətl etdilər. Sağ qala bilənlər ermənilərin 450-dən çox türkü öldürdüyünü, öldürülənlərin çoxunun qadın və uşaq olduğunu bildirirlər. Yüzlərcə, hətta minlərcə insan itkin düşmüşdür: "

* * *

***"Golos Ukraini",* V. Stacko:**

- Savaşın üzü olmur. Yalnız çoxlu maska, qanlı göz yaşları, ölüm, bədbəxtlik, yıxıntılar. Xocalıda körpələri nə üçün qətl etdilər? Bəs anaları? Allah insanı cəzalandırmaq istəyincə onun ağlını alır."

* * *

- Bolqarıstanda çıxan ***"Nie" qəzeti*** Xocalı soyqırımına həsr edilmiş bir özəl buraxılış yayınlamışdır.

"Nie"nin əməkdaşı Violetta Parvanova: "Xocalı insanlığın faciəsidir."

* * *

3 Mart 1992-ci ildə ***"BBC Morning News"*** saat 07.37 yayınında durumu belə əks etdirmişdir:

"Canlı yayın müxbirimiz 100-dən artıq Azərbaycanlı kişi, qadın və körpə daxil olmaq üzərə uşaq cəsədləri gördüyünü və bunların başlarına yaxın məsafədən atəş edilərək öldürüldüyünü bildirir."

* * *

Amerikalı qəzetçi **Thomas Goltz:**

"Fotoqrafçı yoldaşım elə təsirlənmişdi ki, fotoqraf çəkə bilməsi üçün özünü obyektivlərin üzərinə doğru itələməm gərək olurdu. Cəsədlər, məzarlar, bəli, hamısı mide tələb edirdi. Arama olanları anlatmaq, dünyaya duyurmaq gərəkliydi. Həyatda qalanları bularaq elə oradaca nələr dediklərini qeyd etdik. Bəzi cəsədləri tanımağa çalışdım, amma üzlərindən vurulanlar, tanınmayacaq halda olanlar vardı. Bəzilərinin başlarının dəriləri qoparılmışdı."

* * *

"Black Garden":

"Armenia and Azerbaican through peace and war" kitabında Britaniyalı jurnalist **Tomas de Vaal** erməni hərbçilərinin sözlərinə istinad edərək yazır:

"Bir erməni polis zabiti, mayor Valeri Babayan qisası səbəb kimi irəli sürdü. O, amerikalı jurnalist **Pol Kvinn-Cac**a demişdir ki, Xocalıya hücumda iştirak etmiş döyüşçülərin çoxu "vaxtı ilə Sumqayıt və bu kimi yerlərdən gəlmişdi".

Lakin ən önəmlisi Ermənistanın hazırkı prezidenti **Serj Sarkisyan**ın baş vermiş hadisələr haqqında dedikləri idi:

- Xocalıdan əvvəl azərbaycanlılar fikirləşirdi ki, onlar bizimlə zarafat edir, onlar zənn edirdi ki, ermənilər əlini dinc əhaliyə qaldıra bilməyən bir xalqdır. Biz bu stereotipin öhdəsindən gələ bildik. Budur, nə baş verdi? - Nəzərə almalıyıq ki, o oğlanlar arasında Bakı və Sumqayıtdan qaçmışlar var idi.

"Sarkisyanın sözləri qətllərin, ən azı qismən, qorxu yaratma məqsədi ilə qəsdən törədilmiş kütləvi qətl aktı olmasından xəbər verərək, Qarabağ müharibəsinin ən dəhşətli qırğınına fərqli işıq salır", - deyə **Tomas de Vaal** fikrini yekunlaşdırır. Yuxarıda qeyd olunmuş faktlar təsdiq edir ki, 25-26 fevral 1992-ci il tarixində Xocalı şəhəri sakinlərinin, o cümlədən uşaqların, yaşlıların və qadınların qəsdən qırğını onların yalnız azərbaycanlı olmaları səbəbindən kütləvi məhvi məqsədini daşıyırdı. İnsanların ürəyinə qorxu salaraq və dəhşətli qırğın qarşısında vahimə və qorxu yaradaraq, Xocalı şəhəri Azərbaycan ərazilərinin sonrakı işğalı və etnik təmizləməsi üçün mərhələ kimi seçilmişdi.

* * *

"Faynenşl Tayms" qəzeti (London), 14 mart 1992-ci il:

General Polyakov bildirmişdir ki, 366-cı alayın 103 nəfər erməni hərbçisi Dağlıq Qarabağda qalmışdır.

* * *

"Krasnaya zvezda" qəzetinin *11 mart 1992-ci il tarixli* sayında dərc olunan ***"Karabax: voyna do pobednoqo kontsa"*** məqaləsində açıq-aydın etiraf olunur ki, 366-cı motoalayın hərbi qulluqçuları Xocalının işğalında ermənilərlə birlikdə iştirak etmiş və alayın hərbi texnikasını ermənilərə təhvil vermişdilər.

* * *

"Valer Aktuel", 14 may 1992-ci il:

"Dağlıq Qarabağda ermənilər Suriya və Livanda "Asala" təşkilatı tərəfindən gətirilmiş ən müasir silah və vertolyotlardan istifadə etmişlər."

* * *

Leonid Kravets (moyor) yazırdı:

«Fevral ayının 26-da növbəti uçuş zamanı gözümə yerdə al-qırmızı ləkələr dəydi. Surəti azaltdım, bu zaman bort-mexanik qışqırdı ki, "yerdə uşaqlar və qadınlar var." Mən artıq özüm 200-ə yaxın meyit görürdüm. Onların arasında əli silahlı adamlar gəzirdi.

Sonra biz meyitləri götürmək üçün vertolyotla həmin yerə getdik. Bizimlə Xocalıdan olan milis kapitanı da getmişdi. O meyitlərin arasında öz dörd yaşlı oğlunu başı əzilmiş halda görəndə havalanmışdı. Başqa bir uşağın başı kəsilmişdi. Qadınların, qocaların və uşaqların meyitləri hər yana səpələnmişdi."

* * *

Tanınmış Azərbaycan jurnalisti, Azərbaycan televiziyasının müxbiri, sonralar öz peşəkar borcunu yerinə yetirərkən müharibədə həlak olmuş ***Çingiz Mustafayev*** *gördükləri haqda belə yazmışdı:*

"İlk dəfə fevral ayının 28-də iki hərbi vertolyotun müşayiəti ilə hadisə yerinə gəldik. Havadan gördük ki, böyük bir sahə insan meyitləri ilə doludur. Təyyarəçilər vertolyotu yerə endirməyə qorxurdular, çünki həmin ərazi ermənilərin nəzarəti altında idi. Buna baxmayaraq, yerə enəndən sonra biz vertolyotdan çıxdıq və bu zaman güclü atəşə məruz qaldıq. Bizimlə olan milis əməkdaşları meyitləri vertolyotlara götürməli idilər ki, onları qohumlarına versinlər. Milis əməkdaşları cəmi 4 meyit götürdülər, qalanlarını götürmək mümkün olmadı. Gördüyümüz dəhşətdən şok vəziyyətinə düşmüşdük. İki nəfər isə huşunu itirmişdi."

ERMƏNİSTAN LİDERLƏRİNİN VƏ ERMƏNİLƏRİN ÖZLƏRİNİN ETİRAFLARI

Ermənistanın hazırkı prezidenti ***Serj Sarkisyan****ın baş vermiş hadisələr haqqında dedikləri:*

- Xocalıdan əvvəl azərbaycanlılar fikirləşirdi ki, onlar bizimlə zarafat edir, onlar zənn edirdi ki, ermənilər əlini dinc əhaliyə qaldıra bilməyən bir xalqdır. Biz bu stereotipin öhdəsindən gələ bildik. Budur, nə baş verdi?!.

* * *

Fransada çıxan "Frans kotolik - ekklezia" jurnalında erməni jurnalisti **Berain Siraelyan** *o günlərdə belə yazmışdır:*

"Xocalını gözlərimlə gördüm. Mən torpaq uğrunda gedən vuruşmanın bu tərzdə aparılmasının tərəfdarı deyildim. Hər yerdən qan iyi gəlirdi. Qar üstündə qalaqlanmış buz üstündəki kimsəsiz, sahibsiz cəsədlərdən qorxdum... Qorxdum ki, bu qan üçün heç vaxt Azərbaycan tərəfi, sabahkı nəsillər susmasın... Bu gün ruslar bizimlədir. Bəs sabah? Biz tənha qala bilərik..."

*Daha bir erməni müəllif hazırda Livanda məskunlaşmış yazıçı-*jurnalist ***Daud Xeyriyan*** *Xocalıda ermənilərin Azərbaycan türklərinin başına gətirdikləri müsibətləri* ***"Xaç uğrunda"*** *kitabında fəxrlə xatırlayır. "Xaç uğrunda" kitabının 19-76-cı səhifələrində Xocalı soyqırımından bəhs edir:*

"Səhərin soyuğunda biz Daşbulaq yaxınlığındakı bataqlıqdan keçmək üçün ölülərdən körpü düzəltməli olduq. Mən ölülərin üstünə getmək istəmədim. Bunu görən podpolkovnik **Ohanyan** mənə işarə etdi ki, qorxma. Mən ayağımı 9-11 yaşlı qız meyitinin sinəsinə basıb addımlamağa başladım. Mənim ayaqlarım və şalvarım qan içində idi. Və mən beləcə 1200 meyitin üstündən keçdim."

"Martın 2-də meyitləri yandırmaqla məşğul olan "Qaflan" erməni qrupu 2000-ə yaxın alçaq monqolun (türklərin) cəsədlərini toplayıb ayrı-ayrı hissələrlə Xocalının 1 km.-liyində yandırdı. Axırıncı yük maşınında mən başından və qollarından yaralanmış təxminən 10 yaşlı bir qız uşağını gördüm. Diqqətlə baxanda gördüm ki, o yavaş-yavaş nəfəs alır. Soyuq olmasına, aclıq və ağır yaralanmasına baxmayaraq, o hələ də sağ idi. Ölümlə mübarizə aparan bu uşağın gözlərini mən heç vaxt yaddan çıxarmayacam. Sonra **Tiqranyan** familiyalı bir əsgər onun qulaqlarından tutub artıq üzərinə mazut tökülmüş cəsətlərin içərisinə atdı. Daha sonra onları yandırdılar. Tonqaldan ağlaşma və imdad səsləri gəlirdi."

Xocalı qətliamına şahid olan və daha sonra Beyruta yerləşən erməni qəzetçi Daud Xeyriyan, ***"For the Sake of Cross" ("Xaçın Xatiri üçün")*** isimli kitabında *(səhifə:62-63)* vəhşəti belə anladır:

"...Qaflan deyilən və ölülərin yandırılmasına məsul olan erməni qrup, Xocalının 1 km. qərbində bir yerə 2 mart günü 100 Azərbaycanlı ölüsünü gətirib

yığdı. Son yük maşınında 10 yaşında bir qız uşağı gördüm. Başından və əlindən yaralıydı. Üzü morarmıştı. Soyuğa, aclığa və yaralarına baxmayaraq hələ yaşayırdı. Çox az nəfəs ala bilirdi. Gözlərini ölüm qorxusu sarmışdı. O sırada **Tiqranyan** isimli bir əsgər onu tutduğu kimi o biri cəsədlərin üstünə tulladı. Sonra bütün cəsədləri yandırdılar. Mənə sanki yanmaqda olan ölü bədənlər arasından bir çığırtı eşitdim kimi gəldi. Edə biləcəyim bir şey yoxdu. Mən Şuşaya döndüm. Onlar Xaçın xətri üçün savaşa davam etdilər. "

Letter of Britain's Foreign and Commonwealth Office to the Vatan Society, 24 February 2005

In its letter to the Man Society Britain's Foreign and Commonwealth Office stated inter alia that [w]hat, happened at Khodjaly stands out as an appalling tragedy in a list of many that occurred during the course of the war. We extend our deepest sympathies to the families of the victims and our assurance that their suffering will not be forgotten".

According to the Foreign Office, the UK is deeply aware of the horrific incidents that took place during the Nagorno-Karabakh conflict that "the suffering continues for the families of those who died and for the many thousands of people displaced from their homes".

Conseil de l'Europe

assembly.coe.int

apce

Assemblée parlementaire

Parliamentary Assembly
Assemblée parlementaire

Doc. 12508

27 January 2011

The Anniversary of the Khojaly Massacre

Written Declaration No 459

This written declaration commits only the members who have signed it.

The Khojali genocide is one of the most terrible and tragic pages in the history of Azerbaijan. This merciless and cruel genocide was one of the most dreadful mass terror acts in the history of humankind.

On 26 February 2011 it will be exactly 19 years since Armenian armed forces supported by regular Soviet troops of the 366th Infantry Regiment captured the Azerbaijani town of Khojaly and ruthlessly massacred its peaceful Azerbaijani residents because of their ethnicity. During the Khojali genocide, 613 persons including 106 women, 63 children and 70 elderly were slaughtered, nearly 1000 civilians of different age became invalid, 8 families were completely annihilated, 130 children lost one parent, 25 children lost both of them. 1275 civilians were taken hostage; the fate of 150 of them is still unknown. Consequently the town of Khojaly was razed to the ground.

Taking the above-mentioned into account, it would be appropriate to undertake a proper legal and political assessment of this crime against humanity.

Signed (see overleaf)

Beynəlxalq Təşkilatların və beynəlxalq ictimaiyyətin mövqeyi

Öncə onu qeyd edək ki, **Azərbaycan Parlamenti** 1994-cü ildə Xocalıda yaşanan qəlliamın "soyqırım" olduğunu elan edib.

* * *

Human Rights Watch -
Xocalı qətliamını, Qarabağın işğalından bu yana cərəyan edən, ən geniş mülki insan qırğını olaraq dəyərləndirmişdir.

Congressman Dan Burton's speech in the US House of Representatives, 17 February 2005

Mr.Burton of Indiana. Mr. Speaker, for years a number of distinguished Members of this House have come to the Floor of this Chamber every April to commemorate the so-called Armenian Genocide - the exact details of which are still very much under debate today almost 90 years after the events. Ironically and tragically none of these Members has ever once mentioned the ethnic cleansing carried out by the Armenians during the Armenia-Azerbaijan war which ended a mere decade ago.

Khojaly was a little known small town in Azerbaijan until February 1992. Today it no longer exists, and for people of Azerbaijan and the region, the word "Khojaly" has become synonymous with pain, sorrow, and cruelty. On February 26, 1992, the world ended for the people of Khojaly when Armenian troops supported by a Russian infantry regiment did not just attack the town but they razed it to the ground. In the process the Armenians brutally murdered 613 people, annihilated whole families, captured 1275 people, left 1.000 civilians maimed or crippled, and another 150 people unaccounted for in their wake. Memorial, a Russian human rights group, reported that "scores of the corpses bore traces of profanation. Doctors on a hospital train in Aghdam noted no less than four corpses that had been scalped and one that had been beheaded... and one case of live scalping:" Various other witnesses reported horrifying details of the massacre. The late Azerbaijani journalist Chingiz Mustafayev, who was the first to film the aftermath of the massacre, wrote an account of what he saw. He said, "Some children were found with severed ears: the skin had been cut from the left side of an elderly woman's face: and men had been scalped."

Human Rights Watch called the tragedy at the time "the largest massacre to date in the conflict." The New York Times wrote about "truckloads of bodies" and described acts of "scalping."

This savage cruelty against innocent women, children and the elderly is unfathomable in and of itself but the senseless brutality did not stop with Khojaly. Khojaly was simply the first. In fact, the level of brutality and the unprecedented atrocities committed at Khojaly set a pattern of destruction and ethnic cleansing that Armenian troops would adhere to for the remainder of the war. On November 29, 1992, Newsweek quoted a senior US Government official as saying "What we see now is a systematic destruction of every village in their (the Armenians) way. It's vandalism."

This year, as they have every year since the massacre, the leaders of Azerbaijan's Christian, Jewish, and Muslim communities issue appeals on the eve of commemoration of the massacre of Khojaly urging the international community to condemn the February 26,1592 bloodshed, facilitate liberation of the occupied territories and repatriation of the displaced communities.

And every year, those residents of Khojaly, who survived the massacre - many still scattered among one million refugees and displaced persons in camps around Azerbaijan - appeal with pain and hope to the international community to hold Armenia responsible for this crime. I am pleased to say that on January 25, 2005 the Parliamentary Assembly of the Council of Europe overwhelmingly adopted a resolution highlighting that "considerable parts of Azerbaijan's territory are still occupied by the Armenian forces and separatist forces are still in control of the Nagorno-Karabakh region." It also expressed concern that the military action between 1988 and 1994 and the widespread ethnic hostilities which preceded it, "led to large-scale ethnic expulsion and the creation of mono-ethnic areas which resemble the terrible concept of ethnic cleansing."

Mr, Speaker, this is not the ringing condemnation that the survivors of Khojaly deserve but it is an important first step by an international community that has too long been silent on this issue. Congress should take the next step and I hope my colleagues will join me in standing with Azerbaijanis as they commemorate the tragedy of Khojaly. The world should know and remember.

"Memorial" Hüquq-müdafiə Mərkəzinin hesabatından:

Xocalı

1991-ci ilin payızından erməni silahlı dəstələri tərəfindən əsasən blokadaya alınmışdı, Dağlıq Qarabağdan daxili qoşunlar çıxarılandan sonra isə tam blokadada idi. 1992-ci ilin yanvarından Xocalıya elektrik enerjisi verilmirdi. Əhalinin bir hissəsi şəhəri tərk etmişdi, ancaq Xocalı İcra hakimiyyətinin başçısı E.Məmmədovun təkidli müraciətlərinə baxmayaraq dinc əhali tam evakuasiya olunmamışdı.

1992-ci il fevralın 25-də Xocalıya erməni silahlı dəstələrinin hücumu başlandı.

Hücumun iştirakçıları

Hücumda zirehli texnikanın - zirehli maşınların, piyadaların döyüş maşınlarının və tankların dəstəyi ilə **"Artsaxın Milli Azadlıq Ordusu"nun (AMAO)** hissələri iştirak edirdi.

Keçmiş Sovet Ordusunun 366-cı alayının hərbçilərinin iştirakı

Təqribən bütün Xocalı qaçqınlarının söylədiklərinə görə, şəhərə hücumda 366-cı alayının hərbçiləri iştirak edirdi, hətta onlardan bəziləri şəhərə də girmişdilər.

Hücumun gedişatı

Xocalı fevralın 25-də saat 23-dən toplardan atəşə tutulmağa başlanmışdır. İlk növbədə yaşayış massivində yerləşən kazarma və müdafiə nöqtələri dağıdılmışdı. Piyada hissələr şəhərə fevralın 26-sı saat 1-4 arası girmişdir.

Sonuncu müdafiə nöqtəsi saat 7-də məhv edilmişdir. Şəhərin güllləbaranı nəticəsində dinc əhalinin müəyyənləşdirilməmiş miqdarda əmlakı dağılmışdır.

Əhalinin çıxması üçün "azad dəhliz"

Memorialın müşahidəçiləri Ağdam və Bakıda Xocalıya hücum zamanı şəhəri tərk etmiş 60 nəfərlə sorğu-sual etmişlər. Soruşulanlardan ancaq biri söyləmişdir ki, dəhliz barədə məlumatı olmuşdur.

Azad dəhlizlə qaçan əhali Azərbaycanın Ağdam rayonuna qovuşan ərazidə gülləyə tutulmuşdur və nəticədə çoxlu sayda insan həlak olmuşdur.

Şəhərdə qalmış əhalinin müqəddəratı

Şəhər erməni silahlı dəstələri tərəfindən zəbt ediləndə orada **300** dinc əhali, o cümlədən **86** məshəti-türkü qalmışdı.

Hər iki tərəfdən alınmış məlumata əsasən, 1992-ci il martın 3-nə olan məlumata görə Azərbaycan tərəfinə, şəhərdə və Ağdam yolunda əsir götürülmüş 700-dən artıq Xocalı sakini təhvil verilmişdir. Onların əsas hissəsini qadınlar və uşaqlar təşkil edirdi.

Əsir düşmüş əhali və Xocalı müdafiəçilərinin saxlanılma şəraiti

Müvəqqəti saxlanılma təcridxanasının rəisi mayor **Xaçaturyan** hətta bir neçə dəqiqəlik təklikdə danışmağa icazə vermədi. Təsadüfən bir dəfə belə söhbət etmək mümkün oldu.

Xocalı sakinlərinin əmlakı

Şəhərdən qaçan Xocalı sakinləri hətta zəruri əşyaları belə götürə bilməmişlər. Erməni silahlı qüvvələrinin Xocalıdan çıxardıqları sakinlər də əmlaklarından heç nə götürməmişdilər.

Memorialın müşahidəçiləri şəhərdə azğın, heç nə ilə qarşısı alınmayan soyğunçuluğun şahidi olmuşlar. Şəhərdə qalan əmlak Xankəndi və yaxınlıqdakı yaşayış məntəqələrinin əhalisi tərəfindən daşınırdı. Çox evlərin darvazalarında onların yeni sahiblərinin adları yazılmışdır.

Alınmış məlumatların qiymətləndirilməsi

Xocalının zəbt olunması üzrə həyata keçirilmiş hərbi əməliyyat zamanı şəhərin dinc əhalisinə qarşı kütləvi zorakılıq törədilmişdir.

Azad dəhliz barədə məlumat Xocalının əhalisinin çoxuna çatdırılmamışdır.

Azad dəhliz və onun yaxınlığındakı ərazidə dinc əhalinin kütləvi qırğınına heç bir cəhdlə haqq qazandırmaq olmaz.

Xocalıya hücumda Rusiyaya məxsus olan 366-cı motoatıcı alayın hərbçiləri iştirak etmişdir.

Memorial Hüquq-müdafiə Mərkəzi təsdiq edir ki, Xocalıya hücum zamanı erməni silahlı dəstələrinin dinc əhaliyə qarşı hərəkətləri **Cenevrə Konvensiyasına,** həmçinin **Ümumdünya İnsan Haqları Bəyannaməsinin** *(BMT-nin Baş Assambleyası 10.12.1948-ci ildə qəbul etmişdir)* aşağıdakı maddələrinə kobud qaydada ziddir:

Maddə 2. Hər bir şəxs dilindən, dinindən, milliyyətindən və digər səbəbdən, fərq qoyulmadan bu Bəyannamədə təsbit olunmuş bütün hüquq və azadlıqlara malik olmalıdır.

Maddə 3. Hər kəsin yaşamaq, azadlıq və şəxsi toxunulmazlıq hüququ vardır.

Maddə 5. İnsan ləyaqətini alçaldan, insaniyyətlikdən kənar və qəddar hərəkətlər qadağandır.

Maddə 9. Özbaşına həbslər, saxlanılmalar və ya qovulmalar qadağandır.

Maddə 17. Hər bir insanın əmlaka malik olma hüququ vardır və insanın əmlakdan özbaşına məhrum edilməsi qadağandır.

Silahlı dəstələrin hərəkətləri *Fövqəladə vəziyyətlərdə və hərbi münaqişələr zamanı qadınların və uşaqların müdafiəsi Bəyannaməsinə (BMT-nin Baş Assambleyası 14.12.1974-cü ildə qəbul etmişdir)* kobud qaydada ziddir.

ƏZİZ XOCALILAR!

Hörmətli həmvətənlər, iki il öncə, 26 fevral 1992-ci ildə Xocalı şəhərində dünyada misli görünməyən dəhşətli bir vəhşiliyin şahidi olduq. Erməni hərbi quldurları aylarla tam mühasirədə saxlanılan Xocalı şəhərini yerlə yeksan etdilər. Köməksiz mülki əhali azğın bir amansızlıqla qətlə yetirildi. Südəmər körpələrə, əlsiz-ayaqsız qocalara, qadınlara, uşaqlara belə aman verilmədi. Bütövlükdə Azərbaycan xalqına qarşı yönəldilmiş Xocalı soyqırımı ağlasığmaz qəddarlığı və qeyri-insani cəza üsulları ilə bəşər tarixində tayı-bərabəri olmayan bir vəhşilik aktıdır. Bu soyqırımı eyni zamanda bütün bəşəriyyətə qarşı tarixi bir cinayətdir.

Mənəvi, fiziki itkimiz əvəzolunmaz dərəcədə ağırdır. Təəssüf ki, müstəqilliyimizin ilk illərində Azərbaycanın siyasi həyatında mövcud olmuş hərc-mərcliklər, anarxiya, milli taleyimizə biganə siyasi ambisiyalar, hakimiyyət oyunları və siyasi qruplar arasında münaqişələr də həyatımızda baş verən bütün faciələrdə az rol oynamamışdır. Nəticədə tariximizə qara səhifələr yazılmış, xalqımızın qəlbinə sağalmaz yaralar vurulmuşdur. Respublikanın hüquq-mühafizə orqanları günahkarların aşkar edilməsi istiqamətində ardıcıl iş aparır. Əmin ola bilərsiniz ki, törədilmiş cinayətin məsuliyyətindən heç kəs yaxa qurtara bilməyəcəkdir.

Dünyada hər şeyin, dərdin də, əzabın da bir sonu var. O cümlədən, məcburən qatıldığımız müharibənin də. Xalqımızı əmin etmək istəyirəm ki, müqəddəs vətənimizin real müstəqilliyi və torpaqlarımızın düşmən tapdağından azad olacağı gün uzaqda deyildir. Hamımızın sıx birliyimizlə biz bu ağır tale sınağından qələbəylə çıxacağıq və hər kəs öz doğma od-ocağına qayıdacaqdır.

Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin Qərarı ilə **26 fevral "Xocalı soyqırımı və milli matəm günü"** elan olunmuş, bu barədə bütün beynəlxalq təşkilatlara məlumat verilmişdir. Bu gün ölkəmizin hər yerində Xocalı qurbanlarının əziz xatirəsi ehtiramla yad edilir. Xocalı soyqırımı qurbanlarının müqəddəs ruhları qarşısında bir daha baş əyir, onların qohumlarına və bütün Azərbaycan xalqına başsağlığı verirəm.

Allah bütün şəhidlərimizə rəhmət eləsin.

Heydər ƏLİYEV
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
Bakı şəhəri, 1 mart 1994-cü il

XOCALI SOYQIRIMI QURBANLARININ XATİRƏSİNƏ SÜKUT DƏQİQƏSİ ELAN EDİLMƏSİ HAQQINDA

1992-ci il fevral ayının 26-da Ermənistan silahlı qüvvələri Azərbaycan xalqına qarşı misli görünməmiş **Xocalı soyqırımını** törətmişlər. Bu kütləvi və amansız qırğın aktı erməni qəsbkarlarının Azərbaycan dövlət müstəqilliyini, ərazi bütövlüyünü hədəf almış məqsədyönlü irticaçı siyasətinin növbəti qanlı səhifəsi olmaqla, təkcə Azərbaycan xalqına deyil, bütün insanlığa qarşı cinayətdir və bəşər tarixində qara ləkə kimi qalacaqdır.

Xocalı soyqırımı qurbanlarının xatirəsini yad etmək məqsədilə qərara alıram:

Hər il fevral ayının 26-sı saat 17.00-da Azərbaycan Respublikasının ərazisində Xocalı soyqırımı qurbanlarının xatirəsinə ehtiram əlaməti olaraq sükut dəqiqəsi elan edilsin.

Heydər ƏLİYEV
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
Bakı şəhəri, 25 fevral 1997-ci il, N 498.

AZƏRBAYCANLILARIN SOYQIRIMI HAQQINDA AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİNİN FƏRMANI

Azərbaycan Respublikası müstəqillik qazandıqdan sonra xalqımızın tarixi keçmişinin obyektiv mənzərəsini yaratmaq imkanı əldə edilmişdir. Uzun illər gizli saxlanılan, üzərinə qadağa qoyulmuş həqiqətlər açılır, təhrif edilmiş hadisələr özünün əsl qiymətini alır.

Azərbaycan xalqına qarşı dəfələrlə törədilmiş və uzun illərdən bəri öz siyasi-hüquqi qiymətini almamış soyqırımı da tarixin açılmamış səhifələrindən biridir.

1813-cü və 1828-ci illərdə imzalanan Gülüstan və Türkmənçay müqavilələri Azərbaycan xalqının parçalanmasının, tarixi torpaqlarımızın bölünməsinin əsasını qoydu. Azərbaycan xalqının bu milli faciəsinin davamı kimi onun torpaqlarının zəbti başlandı. Qısa bir müddətdə bu siyasət gerçəkləşdirilərək ermənilərin kütləvi surətdə Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi həyata keçirildi. Soyqırımı Azərbaycan torpaqlarının işğalının ayrılmaz bir hissəsinə çevrildi.

İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ xanlıqlarının ərazilərində məskunlaşdırılan ermənilər orada yaşayan azərbaycanlılarla müqayisədə azlıq təşkil etmələrinə baxmayaraq öz havadarlarının himayəsi altında "Erməni vilayəti" adlandırılan inzibati bölgünün yaradılmasına nail oldular. Belə süni ərazi bölgüsü ilə, əslində, azərbaycanlıların öz torpaqlarından qovulması və məhv edilməsi siyasətinin bünövrəsi qoyuldu. "Böyük Ermənistan" ideyaları təbliğ olunmağa başlandı. Bu

uydurma dövlətin Azərbaycan torpaqlarında yaradılmasına "bəraət qazandırmaq məqsədilə" erməni xalqının tarixinin saxtalaşdırılmasına yönəlmiş geniş miqyaslı proqramlar reallaşdırıldı. Azərbaycanın və ümumən Qafqazın tarixinin təhrif olunması həmin proqramların mühüm tərkib hissəsini təşkil edirdi.

"Böyük Ermənistan" yaratmaq xülyasından ruhlanan erməni qəsbkarları 1905-1907-ci illərdə azərbaycanlılara qarşı açıq şəkildə geniş miqyaslı qanlı aksiyalar həyata keçirdilər. Ermənilərin Bakıdan başlanan vəhşilikləri Azərbaycanı və indiki Ermənistan ərazisindəki Azərbaycan kəndlərini əhatə etdi. Yüzlərlə yaşayış məntəqəsi dağıdılıb yerlə yeksan edildi, minlərlə azərbaycanlı vəhşicəsinə qətlə yetirildi. Bu hadisələrin təşkilatçıları məsələnin mahiyyətinin açılmasına, ona düzgün hüquqi-siyasi qiymət verilməsinə maneçilik törədərək azərbaycanlıların mənfi obrazını yaratmış, özlərinin avantürist torpaq iddialarını pərdələmişlər.

Birinci dünya müharibəsi, Rusiyada baş vermiş 1917-ci il fevral və oktyabr çevrilişlərindən məharətlə istifadə edən ermənilər öz iddialarını bolşevik bayrağı altında reallaşdırmağa nail oldular. 1918-ci ilin mart ayından etibarən əks-inqilabçı ünsürlərlə mübarizə şüarı altında Bakı Kommunası tərəfindən ümumən Bakı quberniyasını azərbaycanlılardan təmizləmək məqsədi güdən mənfur plan həyata keçirilməyə başlandı. Həmin günlərdə ermənilərin törətdikləri cinayətlər Azərbaycan xalqının yaddaşına əbədi həkk olunmuşdur. Minlərlə dinc azərbaycanlı əhali yalnız milli mənsubiyyətinə görə məhv edilmişdir. Ermənilər evlərə od vurmuş, insanları diri-diri yandırmışlar. Milli memarlıq incilərini, məktəbləri, xəstəxanaları, məscid və digər abidələri dağıtmış, Bakının böyük bir hissəsini xarabalığa çevirmişlər.

Azərbaycanlıların soyqırımı Bakı, Şamaxı, Quba qəzalarında, Qarabağda, Zəngəzurda, Naxçıvanda, Lənkəranda və Azərbaycanın başqa bölgələrində xüsusi qəddarlıqlarla həyata keçirilmişdir. Bu ərazilərdə dinc əhali kütləvi surətdə qətlə yetirilmiş, kəndlər yandırılmış, milli mədəniyyət abidələri dağıdılıb məhv edilmişdir.

Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti yaradıqdan sonra 1918-ci ilin mart hadisələrinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Nazirlər Şurası 1918-ci il iyulun 15-də bu faciənin tədqiqi məqsədilə Fövqəladə İstintaq Komissiyasının yaradılması haqqında qərar qəbul etdi. Komissiya mart soyqırımını, ilkin mərhələdə Şamaxıdakı vəhşilikləri, İrəvan quberniyası ərazisində ermənilərin törətdikləri ağır cinayətləri araşdırdı. Dünya ictimaiyyətinə bu həqiqətləri çatdırmaq üçün Xarici İşlər Nazirliyi nəzdində xüsusi qurum yaradıldı. 1919 və 1920-ci ilin mart ayının 31-də iki dəfə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tərəfindən ümummilli matəm günü kimi qeyd edilmişdir. Əslində bu, azərbaycanlılara qarşı yürüdülən soyqırımı və bir əsrdən artıq davam edən torpaqlarımızın işğalı proseslərinə tarixdə ilk dəfə siyasi qiymət vermək cəhdi idi. Lakin, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu bu işin başa çatmasına imkan vermədi.

Zaqafqaziyanın sovetləşməsindən öz çirkin məqsədləri üçün istifadə edən ermənilər 1920-ci ildə Zəngəzuru və Azərbaycanın bir sıra digər torpaqlarını Ermənistan SSR-in ərazisi elan etdilər. Sonrakı dövrdə bu ərazilərdəki azərbaycanlıların deportasiya edilməsi siyasətini daha da genişləndirmək məqsədilə yeni vasitələrə əl atdılar. Bunun üçün onlar SSRİ Nazirlər Sovetinin 23 dekabr 1947-ci il "Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və başqa azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında" xüsusi qərarına və 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların öz tarixi torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyasına dövlət səviyyəsində nail oldular.

Erməni millətçiləri öz havadarlarının köməyi ilə 50-ci illərdən etibarən Azərbaycan xalqına qarşı kəskin mənəvi təcavüz kampaniyasına başladılar. Keçmiş sovet məkanında müntəzəm şəkildə yayılan kitab, jurnal və qəzetlərdə milli mədəniyyətimizin, klassik irsimizin, memarlıq abidələrimizin ən nəfis nümunələrinin erməni xalqına mənsub olduğunu sübut etməyə çalışırdılar. Eyni zamanda onlar tərəfindən bütün dünyada azərbaycanlıların mənfi obrazını formalaşdırmaq cəhdləri də güclənirdi. "Yazıq, məzlum erməni xalqı"nın surətini yaradaraq əsrin əvvəlində regionda baş verən hadisələr şüurlu surətdə təhrif olunur, azərbaycanlılara qarşı soyqırım törədənlər soyqırım qurbanları kimi qələmə verilirdi.

Əsrin əvvəlində əksər əhalisi azərbaycanlı olan İrəvan şəhərindən və Ermənistan SSRİ-in digər bölgələrindən soydaşlarımız təqiblərə məruz qalaraq kütləvi surətdə qovulur. Azərbaycanlıların hüquqları ermənilər tərəfindən kobudcasına pozulur, ana dilində təhsil almasına əngəllər törədilir, onlara qarşı repressiyalar həyata keçirilir. Azərbaycan kəndlərinin tarixi adları dəyişdirilir, toponimika tarixində misli görünməyən qədim toponimlərin müasir adlarla əvəzolunma prosesi baş verir.

Saxtalaşdırılmış erməni tarixi gənc ermənilərin şovinist ruhunda böyüməsinə zəmin yaratmaq üçün dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldırılır. Böyük humanist ideallara xidmət edən Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti ruhunda tərbiyə olunmuş yeni nəslimiz ekstremist erməni ideologiyasının təqiblərinə məruz qalır.

Azərbaycan xalqının mənəviyyatına, milli qüruruna və mənliyinə yönəlmiş böhtanlar siyasi və hərbi təcavüz üçün ideoloji zəmin yaradırdı. Xalqımıza qarşı aparılan soyqırım siyasəti özünün siyasi-hüquqi qiymətini tapmadığı üçün tarixi faktlar sovet mətbuatında ermənilər tərəfindən təhrif olunur və ictimai fikir çaşdırılırdı. Ermənilərin Sovet rejimindən bəhrələnərək həyata keçirdikləri və 80-ci illərin ortalarında daha da güclənən antiazərbaycan təbliğatına Azərbaycan Respublikasının rəhbərliyi vaxtında lazımi qiymət vermədi.

1988-ci ildən ortaya atılan qondarma Dağlıq Qarabağ konfliktinin ilkin mərhələsində yüz minlərlə azərbaycanlının öz tarixi torpaqlarından qovulmasına da respublikada düzgün siyasi qiymət verilmədi. Azərbaycan Dağlıq Qarabağ Muxtar

Vilayətinin Ermənistan SSR-in tərkibinə daxil edilməsi haqqında ermənilərin qeyri-konstitusion qərarını və Moskvanın əslində bu vilayəti Xüsusi İdarəetmə Komitəsi vasitəsilə Azərbaycanın tabeliyindən çıxarmasını xalqımız ciddi narazılıqla qarşıladı və mühüm siyasi aksiyalara əl atmaq məcburiyyəti qarşısında qaldı. Respublikada keçirilən mitinqlər zamanı torpaqlarımızın işğalı siyasəti qətiyyətlə pislənsə də Azərbaycan rəhbərliyi öz mövqeyindən əl çəkmədi. Məhz elə bunun nəticəsi olaraq 1990-cı ilin yanvar ayında getdikcə güclənən xalq hərəkatını boğmaq məqsədilə Bakıya qoşunlar yeridildi, yüzlərlə azərbaycanlı məhv və şikəst edildi, yaralandı, digər fiziki təzyiqlərə məruz qoyuldu.

1992-ci ilin fevralında ermənilər Xocalı şəhərinin əhalisinə misli görünməyən divan tutdu. Tariximizə **Xocalı soyqırımı** kimi həkk olunan bu qanlı faciə minlərlə azərbaycanlının məhv edilməsi, əsir alınması, şəhərin yerlə yeksan edilməsi ilə qurtardı.

Millətçi-separatçı ermənilərin Dağlıq Qarabağda başladığı avantürist hərəkətin nəticəsi olaraq bu gün bir milyondan artıq soydaşımız erməni qəsbkarları tərəfindən öz doğma yurd-yuvalarından didərgin salınmış, çadırlarda yaşamağa məhkum edilmişdir. Ərazimizin 20 faizinin erməni silahlı qüvvələri tərəfindən işğalı zamanı minlərlə vətəndaşımız şəhid olmuş, xəsarət almışdır.

Azərbaycanın XIX-XX əsrlərdə baş verən bütün faciələri torpaqlarının zəbti ilə müşayiət olunaraq, ermənilərin azərbaycanlılara qarşı düşünülmüş, planlı surətdə həyata keçirdiyi soyqırımı siyasətinin ayrı-ayrı mərhələlərini təşkil etmişdir. Bu hadisələrin yalnız birinə -1918-ci il mart qırğınına siyasi qiymət vermək cəhdi göstərilmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varisi kimi Azərbaycan Respublikası bu gün onun axıra qədər həyata keçirə bilmədiyi qərarların məntiqi davamı olaraq soyqırım hadisələrinə siyasi qiymət vermək borcunu tarixin hökmü kimi qəbul edir.

Azərbaycan xalqına qarşı törədilmiş bütün soyqırım faciələrini qeyd etmək məqsədilə qərara alıram:

1. **31 mart Azərbaycanlıların Soyqırım Günü elan edilsin.**

2. **Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə tövsiyə olunsun ki, azərbaycanlıların soyqırımı ilə bağlı hadisələrə həsr olunmuş xüsusi sessiyanın keçirilməsi məsələsinə baxsın.**

Heydər Əliyev
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
Bakı, şəhəri, "26" mart 1998-ci il, N 690.

* * *

2001-ci ildə Azərbaycan Milli Məclisinin Avropa Şurası Parlament Assambleyasındakı nümayəndə heyətinin rəhbəri cənab İlham Əliyevin təşəbbüsü ilə *"Ermənilər tərəfindən Azərbaycan xalqına qarşı törədilmiş genosidin etiraf edilməsinə dair"* deklarasiya hazırlanıb. Sənəddə ermənilərin tarixən Azərbaycan xalqına qarşı həyata keçirdikləri soyqırımı cinayətlərinə xronoloji ardıcıllıqla diqqət yetirilir. Xocalı faciəsi ilə bağlı sənəddə yazılır: "26 fevral 1992-ci il tarixində ermənilər Xocalı şəhərinin bütün əhalisini vəhşicəsinə qırdı və şəhəri bütövlükdə darmadağın etdi." Deklarasiya Böyük Britaniya, Lüksemburq, Polşa, Türkiyə, Bolqarıstan, Albaniya, Norveç və Makedoniyadan olan deputatlar tərəfindən təsdiq edilib.

24-27 aprel 2001-ci il - Avropa Şurası Parlament Assambleyasının (AŞPA) plenar sessiyası keçirilmişdir. Azərbaycan Respublikasının AŞPA-da nümayəndə heyəti ilk dəfə olaraq bu qurumun iclasında tamhüquqlu üzv kimi iştirak etmişdir. Sessiya zamanı 9 ölkə və AŞPA-da fəaliyyət göstərən 5 siyasi qrupu təmsil edən 29 nümayəndə tərəfindən imzalanmış "Ermənilər tərəfindən Azərbaycanlı əhaliyə qarşı törədilmiş soyqırımın tanınması" adlı yazılı bəyanat və 14 ölkəni təmsil edən 20 nümayəndə tərəfindən imzalanmış "Ermənistan və Dağlıq Qarabağda saxlanılan müharibə əsirləri və girovları" adlı tövsiyə üçün təklif AŞPA-nın rəsmi sənədləri qismində yayılmışdır. Göstərilən sənədlərdə ermənilər tərəfindən Xocalı əhalisinin tamamilə qətlə yetirilməsi, Ermənistan tərəfindən Azərbaycan ərazisinin 20%-nin işğal edilməsi, Ermənistan və işğal edilmiş Azərbaycan torpaqlarında uşaq, qadın və yaşlı insanların da daxil olduğu 783 Azərbaycanlı girovun saxlanılması faktı və digər vacib məsələlər xüsusi vurğulanmışdır.

"Azərbaycan ", 2010, 26 fevral Səh. 1.

* * *

Prezident Azərbaycan xalqına qarşı ermənilər tərəfindən törədilmiş **Xocalı soyqırımının** yaddaşlardan heç vaxt silinməyəcəyini vurğulayıb. *"İnsanlığa qarşı o qanlı cinayət artıq bütün dünya tərəfindən tanınır və bizim səylərimiz, Azərbaycan dövlətinin, ictimai təşkilatların, diaspor təşkilatlarının, gənclərin, xaricdə yaşayan tələbələrin səyləri nəticəsində artıq bütün dünya bunu bilir. Baxmayaraq ki, müharibənin ilk illərində erməni təbliğatı bu məsələni ört-bastır etmək üçün böyük səylər göstərmişdi və deyə bilərəm ki, müəyyən uğurlar da əldə edə bilmişdi. Bizim təbliğat imkanlarımız çox məhdud idi. Erməni diasporu və onların dünyadakı havadarları tarixi həqiqəti təhrif etməklə, demək olar ki, Xocalı həqiqətlərini gizlətmişdilər. Ancaq bu gün bütün dünya bilir və dünən dünyanın müxtəlif yerlərində yüksək səviyyədə keçirilən tədbirlər və o tədbirlərdə müxtəlif ölkələrin dövlət, hökumət və ictimaiyyət nümayəndələrinin iştirakı onu göstərir ki, artıq biz bu faciə ilə bağlı bütün həqiqətləri dünya birliyinə çatdıra bilmişik",* deyə, Prezident bildirib.

İlham Əliyev Azərbaycan xalqına qarşı soyqırımda iştirak etmiş cinayətkarların cinayət məsuliyyətinə cəlb olunacağına əminliyini ifadə edib: *"Əminəm ki, o gün gələcək və Azərbaycan xalqının qanına əli batmış bütün cinayətkarlar, bütün quldurlar cəzalarını alacaqlar."*

PREZİDENT İLHAM ƏLİYEV: XOCALI FACİƏSİ ERMƏNİ MİLLƏTÇİLƏRİNİN YÜZİLLİKLƏR BOYU TÜRK VƏ AZƏRBAYCAN XALQLARINA QARŞI APARDIĞI SOYQIRIMI VƏ ETNİK TƏMİZLƏMƏ SİYASƏTİNİN QANLI SƏHİFƏSİ İDİ

Faciəyə beynəlxalq hüquqi-siyasi qiymət verilməsinə nail olmaq insanlıq və vətəndaşlıq borcumuzdur.

Xocalı faciəsi iki yüz ilə yaxın bir müddət ərzində erməni millətçilərinin və onların havadarlarının xalqımıza qarşı apardığı etnik təmizləmə və soyqırımı siyasətinin davamı və qanlı səhifəsi idi. Bu mənfur siyasət xalqımıza saysız-hesabsız müsibətlər və əzab-əziyyətlər gətirmişdir".

Xocalı faciəsindən danışarkən o zamankı rəsmi Azərbaycan rəhbərliyinin və ölkədə vəziyyətə ciddi təsir edən siyasi qüvvələrin acizliyini, səriştəsizliyini, xalqın taleyinə biganəliyini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Dövlət rəhbərliyi xalqın qəzəbindən qorxaraq hadisənin miqyasını kiçiltməyə cəhd etmiş, bu qanlı cinayət barədə beynəlxalq ictimaiyyətə operativ və ətraflı məlumat vermək üçün heç bir iş görməmişdi. O zamankı müxalifət isə faciədən xalqın narazılıq dalğası üzərində hakimiyyətə gəlmək üçün istifadə etdi. O zaman Azərbaycanda hökm sürən hərc-mərclik, hakimiyyətin nüfuzsuzluğu, lidersizlik bu qanlı fəlakətin baş verməsinə şərait yaratdı.

1994-cü ildən ümummilli lider Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Azərbaycan hökuməti və parlamenti erməni millətçilərinin azərbaycanlılara qarşı törətdiyi cinayətlər, o cümlədən Xocalı soyqırımı haqqında həqiqətləri bütün miqyası və dəhşətləri ilə dünya dövlətlərinə və beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırmaq, bunların soyqırımı siyasəti kimi tanınmasına nail olmaq üçün inadlı və ardıcıl fəaliyyət göstərir. Məqsəd Xocalı faciəsinə beynəlxalq hüquqi -siyasi qiymət verilməsinə, onun təşkilatçılarının, ideoloqlarının və icraçılarının dünya ictimaiyyətinin gözündə ifşasına və cəzalandırılmasına nail olmaqdır. Bu, bir tərəfdən Xocalı müdafiəçilərinin və şəhidlərinin ruhu qarşısında bizim insanlıq və vətəndaşlıq borcumuzdur, digər tərəfdən isə insanlığa qarşı yönəlmiş bu cür qəddar cinayətlərin gələcəkdə təkrar olunmaması üçün mühüm şərtdir.

İlham ƏLİYEV,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
2004-cü il

PREZİDENT İLHAM ƏLİYEV XOCALI SOYQIRIMININ 15-Cİ İLDÖNÜMÜ MÜNASİBƏTİLƏ AZƏRBAYCAN XALQINA MÜRACİƏT EDİB [23 FEVRAL 2007]

Prezidentin mətbuat xidmətindən ***APA****-ya* verilən məlumata görə, 1992-ci il, fevralın 26-da qədim Azərbaycan şəhəri Xocalının erməni hərbi birləşmələri tərəfindən vəhşicəsinə dağıdıldığını, onun müdafiəçilərinə və sakinlərinə amansız divan tutulduğunu qeyd edən dövlət başçısı yüzlərlə dinc sakinin görünməmiş işgəncələrlə öldürüldüyünü, uşaqların, qadınların, qocaların, bütöv ailələrin məhv edildiyini, onların meyitlərinin təhqir olunduğunu vurğulayıb. Prezident XX əsrin sonunda dünyanın gözü qarşısında baş vermiş belə kütləvi qırğın hadisəsini amansızlığına və qəddarlığına görə təkcə Azərbaycan xalqına qarşı deyil, bütövlükdə bəşəriyyətə və insanlığa qarşı törədilmiş cinayət adlandırıb.

XX əsrin 80-ci illərinin sonlarında Ermənistanın Azərbaycana yeni ərazi iddialarının genişmiqyaslı hərbi münaqişəyə gətirib çıxardığını qeyd edən prezident bu siyasət nəticəsində ərazimizin 20 faizinin erməni hərbi birləşmələri tərəfindən işğal edildiyini, on minlərlə insanın həlak olduğunu və yaralandığını, yüz minlərlə soydaşımızın ev-eşiyindən didərgin salındığını, qaçqın və məcburi köçkün vəziyyətinə düşdüyünü bildirib. Xocalı faciəsinin həm də ölkədaxili hakimiyyət mübarizələrinin dövlətimiz üçün nə qədər təhlükəli və fəlakətli nəticələr verməsinin göstəricisi olduğunu diqqətə çatdıran dövlət başçısı o vaxt həm Azərbaycanın rəsmi rəhbərliyinin, həm də ölkədə vəziyyətə təsir etmək imkanı olan siyasi qüvvələrin xalqın taleyinə biganəlik nümayiş etdirdiyini vurğulayıb: "Yalnız ümummilli lider Heydər Əliyevin ali hakimiyyətə qayıdışından sonra Xocalı faciəsi özünün əsl siyasi-hüquqi qiymətini aldı, soyqırım haqqında həqiqətlərin dünya dövlətlərinə və beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırılması üçün təsirli tədbirlər görüldü.

Azərbaycan hökuməti erməni şovinist millətçilərinin azərbaycanlılara qarşı törətdiyi cinayətlər, o cümlədən Xocalı soyqırımı haqqında həqiqətlərin dünya ictimaiyyətinə çatdırılması, onun soyqırımı kimi tanınması üçün məqsədyönlü və ardıcıl fəaliyyət göstərir. Məqsədimiz tarixi ədalətin bərpasına nail olmaq, cinayətkarları ifşa etmək və onları dünya ictimaiyyətinin mühakiməsinə verməkdir. Ona görə də erməni şovinist millətçilərinin regionda həyata keçirdikləri etnik separatizmin, başqa xalqlara qarşı nifrət və terror ideologiyasının dünya üçün təhlükəsi açılıb göstərilməlidir. Bu, qəhrəman Xocalı şəhidlərinin ruhu qarşısında bizim vətəndaşlıq və insanlıq borcumuzdur.

Bu gün dövlətin rəsmi qurumları ilə yanaşı, bütün vətəndaşların, soydaşlarımızın, geniş ictimaiyyətin Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi, azərbaycanlılara qarşı həyata keçirilmiş soyqırımı siyasəti haqqında həqiqətlərin və faktların dünya parlamentlərinə, beynəlxalq ictimaiyyətə

çatdırılması üçün ardıcıl və davamlı fəaliyyət göstərməli olduğunu diqqətə çatdıran prezident bildirib ki, bu tədbirlər daha əhatəli, planlı şəkildə aparılmalı və əlaqələndirilməlidir: "Bu işdə Azərbaycan və türk diaspor təşkilatlarının yeni yaradılan birliyi, fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi böyük əhəmiyyətə malik ola bilər. Biz mübarizədə öz gücümüzə, potensialımıza, beynəlxalq hüquqa, dünya azərbaycanlılarının həmrəyliyinə arxalanırıq. Bu kədərli anım günlərində Xocalı şəhidlərinin və qəhrəmanlarının əziz xatirəsini ehtiramla yad edərək, Allahdan onlara rəhmət diləyir, yaxınlarına, bütün xalqımıza dərin hüznlə başsağlığı verirəm.

TARİX UNUTMAYACAQDIR

Azərbaycan Milli Məclisi hər il fevralın 26-nı "Xocalı soyqırımı günü" elan etmişdir. Hər il, fevralın 26-da saat 17.00-da Azərbaycan xalqı Xocalı soyqırımının qurbanlarının xatirəsini yad edir.

Doğma yurdlarından didərgin düşmüş və Azərbaycanın 48 rayonuna səpələnmiş Xocalı sakinləri Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin ədalətli həlli, Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzünün dəf edilməsi, ölkənin ərazi bütövlüyünün bərpa edilməsi ümidi ilə yaşayırlar. Onlar dünya xalqlarına, dövlətlərinə, beynəlxalq təşkilatlara haqq-ədaləti və həqiqəti müdafiə etmək, Xocalıda törədilmiş terrorizm, etnik təmizləmə faktlarını pisləmək barədə müraciətlər edirlər.

Xocalı soyqırımının günahkarları, təşkilatçıları və icraçıları layiqli cəzalarına çatmalıdırlar. Cinayət cəzasız qala bilməz. Təəssüf ki, XX əsrdə soyqırım və etnik təmizləmə hadisələri baş vermiş tarixi səhifələr olmuşdur. Xocalı faciəsi onların sırasında ən dəhşətlilərinə aiddir. Hal-hazırda bu hadisələrdə hər hansı şəkildə iştirakı olmuş şəxslər hələlik öz vicdanları qarşısında cavabdehdirlər, ancaq vaxt gələcək və onlar tarixin məhkəməsi qarşısında cavab verməli olacaqlar.

TARİX HEÇ NƏYİ UNUTMUR!!!

XOCALI SOYQIRIMININ 15 İLLİYİ İLƏ ƏLAQƏDAR AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI MİLLİ MƏCLİSİNİN BƏYANATI

Bu il fevralın 26-da Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsindəki Xocalı şəhərində azərbaycanlıların soyqırımının 15 ili tamam olur. Bu hüznlü günlərdə Azərbaycan xalqı davakar erməni millətçilərinin vəhşiliyinin qurbanı olmuş günahsız insanların əziz xatirəsini ehtiramla yad edir.

Xocalı Azərbaycan xalqı üçün qəddarlıq və cəzasızlıq rəmzinə çevrilmişdir. Dinc əhalinin vəhşicəsinə kütləvi qırğını bütün insanlığa qarşı ən ağır cinayətlərdən biri olmaqla, XX əsrin Xatın, Lidiçe, Babi Yar kimi dəhşətli faciələri ilə bir sırada dayanır.

Xocalı soyqırımı Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ bölgəsini zəbt etmək məqsədi ilə Ermənistan Respublikasının apardığı işğalçılıq müharibəsinin gedişində dinc azərbaycanlı əhaliyə qarşı törədilmiş soyqırımı cinayətlərinin miqyasına görə ən dəhşətlisidir. Bundan əvvəl azərbaycanlılar yaşayan İmarət Qərvənd, Tuğ, Səlakətin, Axullu, Xocavənd, Cəmilli, Nəbilər, Meşəli, Həsənabad, Kərkicahan, Qaybalı, Malıbəyli, Yuxarı və Aşağı Quşçular, Qaradağlı kəndlərinin işğalı zamanı həmin yaşayış məntəqələri əhalisinin bir hissəsi xüsusi amansızlıqla qətlə yetirilmişdi.

Dağlıq Qarabağda Şuşadan sonra azərbaycanlıların yaşadıqları ikinci böyük yaşayış məntəqəsi olan Xocalı Ermənistan hərbi birləşmələrinin növbəti hədəfi idi. Şəhərdə 7 min nəfərədək adam yaşayırdı. Ermənistan Respublikasındakı ata-baba torpaqlarından zorla qovulub didərgin salınmış azərbaycanlıların bir hissəsi və 1989-cu ildə Fərqanədən qovulmuş məhsəti türklərinin 54 ailəsi də burada məskunlaşmışdı.

Xocalı şəhərinin yer üzündən silinməsi və əhalisinin kütləvi surətdə qətlə yetirilməsi planı qabaqcadan hazırlanmışdı. Davakar erməni millətçiləri kütləvi informasiya vasitələrində, mitinqlərdə azərbaycanlıların kütləvi məhvini təşkil etməyə çağırışlar edirdilər.

1991-ci ilin noyabr ayından şəhər blokadaya alınmışdı; Xocalının xarici aləmlə əlaqəsi ancaq radiotelefon və mülki vertalyotlar vasitəsi ilə həyata keçirilirdi. 1992-ci il yanvarın 28-də "Azərbaycan Hava Yolları" Dövlət Şirkətinə məxsus Mİ-8 markalı mülki vertalyot Dağlıq Qarabağ səmasında erməni hərbi birləşmələri tərəfindən vurulmuş, vertalyotun sərnişinləri olan 47 azərbaycanlı həlak olmuşdu. Bundan sonra şəhərlə hava əlaqəsi də kəsilmişdi. Yanvarın 2-dən şəhərə elektrik enerjisi verilməsinin qarşısı alınmışdı. Şəhəri yalnız atıcı silahları olan yerli özünümüdafiə dəstələri qoruyurdular. Əlbəttə, bu qüvvələr ən müasir hərbi texnika ilə təchiz edilmiş, əvvəlcədən xüsusi hazırlıq keçmiş silahlı birləşmələrə müqavimət göstərməyə qadir deyildilər.

Fevralın ikinci yarısından başlayaraq Xocalı Ermənistan silahlı birləşmələri tərəfindən tam mühasirəyə alınmışdı. Dinc sakinlərin dəstələr halında və ya təklikdə mühasirədən çıxmaq üçün göstərdiyi bütün cəhdlərin qarşısı alınırdı.

1992-ci il fevralın 25-dən 26-na keçən gecə Xocalıya hücum başlandı. Hücumda Ermənistan Respublikasının hərbi birləşmələri, Dağlıq Qarabağdakı erməni terrorçu dəstələri və keçmiş sovet ordusunun Dağlıq Qarabağda yerləşən 366-cı motoatıcı alayı iştirak edirdi. Heç bir hərbi zərurət olmadan şəhər bir neçə saatın içərisində yerlə yeksan edildi. Xocalı sakini olan 613 nəfər dinc azərbaycanlı, o cümlədən 63 uşaq, 106 qadın işgəncə ilə öldürüldü. 8 ailə bütünlüklə məhv edildi. 487 nəfər şikəst edildi. 1275 sakin - qocalar, uşaqlar, qadınlar girov götürülərək ağlasığmaz təhqirlərə, zülmə və həqarətə məruz qaldılar. Girov götürülənlərdən 150 nəfərin, o cümlədən 68 qadının və 26 uşağın taleyi bu günədək məlum deyildir.

Beləliklə, son yüz ildən artıq dövrdə erməni xalqının bir neçə nəslinin milli müstəsnalıq, Azərbaycan xalqına qarşı düşmənçilik ruhunda tərbiyə edilməsi nəticə etibarı ilə XX əsrin sonlarında sivil dünyanın gözü qarşısında Xocalı soyqırımı kimi qanlı faciənin baş verməsinə gətirib çıxarmışdır.

Xocalı şəhərində törədilmiş müdhiş cinayətlərin xarakteri və miqyası bu soyqırımı aktının BMT Baş Məclisinin 1948-ci il 9 dekabr tarixli 260 *(III)* saylı qətnaməsi ilə qəbul edilmiş *"Soyqırımı cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında" Konvensiyada* ifadə olunmuş tərifə tam uyğun gəldiyini sübut edir. Qabaqcadan planlaşdırılmış kütləvi və amansız qırğın aktı həmin ərazidə yaşayan insanları məhz azərbaycanlı olduqlarına görə tamamilə məhv etmək niyyəti ilə törədilmişdir. Azğınlaşmış cəlladlar insanların başlarının dərisini soymuş, müxtəlif əzalarını kəsmiş, körpə uşaqların gözlərini çıxarmış, hamilə qadınların qarınlarını yarmış, adamları diri-diri torpağa basdırmış və ya yandırmış, cəsədlərin bir qismini minalamışlar. Yanan şəhərdən qaçıb xilas olmaq istəyən insanlara aman verilməmiş, dinc sakinləri yollarda, meşələrdə pusqu quran erməni hərbçiləri xüsusi amansızlıqla qətlə yetirmişlər. Məlum olduğu kimi, məhdud coğrafi zonada oxşar əməllərin törədilməsi keçmiş Yuqoslaviya üçün Beynəlxalq Cinayət Tribunalı tərəfindən soyqırımı aktı kimi tövsif edilmişdir.

Xocalı şəhərinə hücum əməliyyatına 366-cı alayın zabitləri Seyran Ohanyan (hazırda - işğal edilmiş Dağlıq Qarabağ bölgəsində Ermənistan Respublikasının yaratdığı oyuncaq qurumun "müdafiə naziri"), Yevgeni Nabokix, Valeri Çitçyan rəhbərlik etmişlər. Dinc əhaliyə qarşı soyqırımı cinayətlərində fəal iştirak etmiş alayın hərbi qulluqçularının, habelə digər şəxslərin bir qisminin adları bu gün Azərbaycan tərəfinə məlumdur. Xocalı şəhərində hərbi əməliyyatdan sonra 366-cı alayın cinayətdə iştirakının izlərini itirmək üçün alay tələm-tələsik Dağlıq Qarabağdan çıxarılıb Gürcüstana aparılmış, bu zaman hərbi texnikanın böyük hissəsi erməni birləşmələrinə təhvil verilmiş və azərbaycanlı əhaliyə qarşı sonrakı cinayət əməllərində istifadə edilmişdir.

Xocalı sakinlərinə qarşı soyqırımı aktı Dağlıq Qarabağ bölgəsinin işğalı zamanı Ermənistan Respublikasının həyata keçirdiyi etnik təmizləmə siyasətinin yeni bir mərhələsini təşkil etmişdir. Bu dəhşətli cinayət əməlinin məqsədi doğma torpağının müdafiəsinə qalxmış dinc əhalini qorxudub onun mübarizə əzmini qırmaq, eyni zamanda, ölkədə siyasi vəziyyəti qarışdıraraq Azərbaycan torpaqlarının işğalını asanlaşdırmaq olmuşdur. Bununla birlikdə, bəzi xarici dövlətlərdən böyük miqdarda hərbi yardım alan Ermənistan Respublikasının silahlı qüvvələri Xocalı faciəsindən sonra tezliklə özünə gələ bilməyən Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsinin işğalını qısa müddətdə başa çatdırmış və ətraf rayonların zəbt edilməsi planlarının icrasına başlamışdır.

Xocalı şəhərində dinc əhaliyə vəhşicəsinə divan tutmuş erməni hərbçilərini və onların havadarlarını təmizə çıxarmaq üçün aparılan təbliğat kampaniyası bu gün də ara vermir. İddia olunur ki, guya Xocalıya hücum şəhərdəki "atəş

nöqtələri"ni məhv etmək məqsədi ilə həyata keçirilmiş, bu zaman dinc əhaliyə qarşı heç bir zorakılıq əməlinə yol verilməmişdir. Üzdəniraq təbliğatçıların dediklərindən az qala belə çıxır ki, guya Xocalıda azərbaycanlılar bir-birini, sonra da özlərini işgəncə ilə qətlə yetirmişlər. Bəzən onların həyasızlığı elə həddə çatır ki, Xocalı şəhərində lentə alınmış və ya təsvirləri götürülmüş qanlı qırğın səhnələrini beynəlxalq ictimaiyyətə azərbaycanlıların ermənilərə qarşı cinayət əməlləri kimi təqdim edirlər.

Yalançı erməni təbliğatının miqyası ildən-ilə daha da genişləndirilir. Erməni millətçiləri qonşu dövlətlərə, o cümlədən Azərbaycan Respublikasına qarşı ərazi iddialarına haqq qazandırmaq, bunun vasitəsi kimi seçdikləri işğalçılıq, soyqırımı və dövlət terrorizmi siyasətini pərdələmək üçün hər vasitədən istifadə edərək, guya 1915-ci ildə ermənilərin soyqırımına məruz qaldıqları barədə uydurmaların beynəlxalq səviyyədə qəbul olunmasına cəhdlər göstərirlər. Həm də bu cəhdlər bir sıra hallarda müəlliflərinə çirkli siyasi "dividendlər" gətirir. Xocalı faciəsi kimi real soyqırımı aktına göz yuman ayrı-ayrı dövlətlərin parlamentlərinin təsir altına düşərək, yaxud siyasi konyunkturaya əsaslanaraq "erməni soyqırımı" əfsanəsini müzakirə mövzusuna çevirməsi, hətta bu barədə əsassız və ədalətsiz aktlar qəbul etməsi yalnız təəssüf hissi doğurur.

Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi hesab edir ki, Xocalı soyqırımı unudulmamalı, dünya birliyi tərəfindən beynəlxalq hüquqi qiymətini almalıdır. Faciənin ideoloqları, təşkilatçıları və icraçıları yaxalanaraq layiq olduqları cəzalara çatdırılmalıdırlar.

Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi Birləşmiş Millətlər Təşkilatına, Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatına, Avropa Şurasına, Avropa Birliyinə, İslam Konfransı Təşkilatına, Müstəqil Dövlətlər Birliyinə, digər beynəlxalq təşkilatlara, dünya ölkələrinin parlamentlərinə və hökumətlərinə müraciət edir ki, erməni millətçiləri tərəfindən Azərbaycan xalqına qarşı törədilmiş Xocalı soyqırımını tanısınlar və pisləsinlər, gələcəkdə bu cür cinayətlərin baş verməsinin qarşısını almaq üçün təsirli tədbirlər görsünlər, Ermənistan - Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul olunmuş norma və prinsiplərinə, xüsusən onların arasında təməl rolunu oynayan dövlətlərin ərazi bütövlüyü prinsipinə əsasən sülh yolu ilə həllinə kömək göstərsinlər.

Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərinin dərhal və qeyd-şərtsiz azad edilməsi barədə BMT Təhlükəsizlik Şurasının 1993-cü ildə qəbul etdiyi 822, 853, 874 və 884 nömrəli qətnamələrin həyata keçirilməsini tələb edərək, ATƏT-in Budapeşt, Lissabon və İstanbul sammitlərinin qərarları və yekun sənədləri, Avropa Şurası Parlament Assambleyasının 1416 nömrəli qətnaməsi əsasında Dağlıq Qarabağ problemini həll etməyə çağırır.

Azərbaycan parlamenti erməni tərəfini sülh prosesində konstruktiv mövqe tutmağa, silahlı qüvvələrini işğal olunmuş torpaqlardan geri çəkməyə, Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünü tanımağa çağırır.

Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi Azərbaycan xalqının suveren iradəsini ifadə edərək bir daha bildirir ki, Azərbaycan Respublikası öz ərazisinin bir hissəsində suverenliyinin qəsb edilməsinə, əzəli torpaqlarının quldurcasına zəbt edilməsinə və qoparılmasına heç zaman razı ola bilməz və mövcud imkanların hamısından istifadə edərək ərazi bütövlüyünün bərpasını təmin edəcək, Xocalı faciəsinin əsl beynəlxalq hüquqi-siyasi qiymət almasına, onun ideoloqlarının, təşkilatçılarının və icraçılarının cəzalandırılmasına nail olacaqdır.

(Bəyanat Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin 2007-ci il 27 fevral tarixli iclasında qəbul edilmişdir.)

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI MİLLİ MƏCLİSİNİN AMERİKA BİRLƏŞMİŞ ŞTATLARININ KONQRESİNƏ MÜRACİƏTİ

Hörmətli həmkarlar,

Bu günlərdə ABŞ Konqresi Nümayəndələr Palatasının Xarici əlaqələr komitəsinin qondarma "erməni soyqırımı"na dair qərar qəbul etməsi barədə aldığımız xəbər bizdə dərin narahatlıq və hiddət doğurmuşdur. Tarixi həqiqətlərə aşkar etinasızlığın və dövlət mənafelərinin erməni lobbisinin maraqlarına qurban verilməsinin bariz ifadəsi olan bu ədalətsiz qərarı biz Kiçik Asiya və Cənubi Qafqaz bölgəsində yeni problemlərə yol aça biləcək yanlış addım kimi qiymətləndiririk.

Erməni millətçilərinin qonşu dövlətlərə qarşı əsassız iddialarına haqq qazandırmaq üçün tam araşdırılıb obyektiv qiymətini almamış uzaq tarixi hadisələri siyasi alver predmetinə çevirməyə cəhd göstərilməsi göz qabağındadır. Tarixdə heç bir "erməni soyqırımı"nın baş vermədiyini elmi həqiqətə sadiq qalan tədqiqatçılar, o cümlədən Qərb alimlərinin özləri çoxdan sübuta yetirmişlər. "Erməni soyqırımı" haqqında uydurmalar xəstə təxəyyülün məhsulu olub saxta sənədlərə əsaslanır.

Türkiyə dövləti rəhbərliyinin Osmanlı dövrünə aid arxivləri açması, tədqiqatçıları, o cümlədən erməni alimlərini XX əsrin əvvəlləri ilə bağlı tarixi sənədlərlə tanış olmağa dəvət etməsi, habelə tarixçilərdən ibarət müştərək komissiya yaradılmasını təklif etməsi, lakin erməni tərəfinin sağlam elmi polemikadan imtina etməsi "erməni soyqırımı" əfsanəsini dünyaya yayanların iç üzünü açıb göstərir. Erməni millətçilərinin həmin təklifi rədd etməsi sübut edir ki, onları tarixi həqiqətlərin üzə çıxarılması deyil, əksinə, ört-basdır edilməsi və faktların saxtalaşdırılması daha çox maraqlandırır.

Obyektiv araşdırmalar göstərir ki, XX əsrin əvvəllərində erməni millətçiləri müasir Türkiyə Cümhuriyyətinin ərazisində və Qafqazda kütləvi terror və soyqırımı aktları törədərək, 2 milyondan artıq günahsız türkü və azərbaycanlını qətlə yetirmişlər. Son 18 ilə yaxın bir dövrdə Azərbaycan parlamenti beynəlxalq təşkilatlara və dünya ölkələrinin parlamentlərinə, o cümlədən ABŞ Konqresinə ötən əsrdə erməni millətçilərinin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırımı cinayətlərinin, xüsusən 1992-ci il fevralın 26-da Azərbaycanın Xocalı şəhərində dinc əhaliyə qarşı soyqırımının tanınması barədə dəfələrlə müraciət etmişdir. Təəssüf ki, sivil dünyanın gözü qarşısında baş vermiş bu dəhşətli cinayətə Amerika Birləşmiş Ştatları indiyədək heç bir qiymət verməmişdir.

Nümayəndələr Palatasının Xarici əlaqələr komitəsinin bu qədər ədalətsiz bir akt qəbul etməsi heyrət doğurur. Erməni millətçilərinin XX əsrin əvvəllərinə aid soyqırımı iddiaları və uydurmaları qəbul edildiyi halda onların müasir dövrdə apardıqları işğalçılıq müharibəsinə və bu zaman azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırımına göz yumulması açıq-aşkar ermənipərəst qərəzli mövqedən xəbər verir. Belə bir şəraitdə Ermənistan Respublikası bölgədə sülhün, sabitliyin və qarşılıqlı anlaşma mühitinin bərqərar edilməsinin tərəfdarı olduğunu sözdə bəyan etsə də, əslində Azərbaycan torpaqlarının 20 faizini işğal altında saxlamaqla və 1 milyon azərbaycanlını qaçqın və köçkün həyatına məhkum etməklə beynəlxalq hüquq normalarını və prinsiplərini kobudcasına pozmaqda davam edir.

Azərbaycan cəmiyyətində belə bir fikir kök salmışdır ki, Ermənistan - Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllinə mane olan ən böyük amil dünyanın nüfuzlu dövlətləri tərəfindən münaqişəyə ikili standartlarla yanaşılması, təcavüzkarın öz adı ilə çağırılmaması və cəzasız qalması, işğalçı ilə işğalın qurbanının bərabər tutulmasıdır.

Münaqişənin nizamlanması ilə məşğul olan ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədri kimi Amerika Birləşmiş Ştatlarının Konqresinin Nümayəndələr Palatasının komitəsində ədalətsiz qərarın qəbul edilməsi bölgədə sülh yaradılması səylərinə mane olur və danışıqlar prosesində indiyədək əldə edilmiş pozitiv nəticələri heçə endirə bilər.

Lakin biz əminik ki, ABŞ-ın bölgədəki maraqlarına zidd olan, ABŞ – Türkiyə və ABŞ – Azərbaycan strateji tərəfdaşlığına zərbə vura biləcək bu qərar Amerika Konqresi tərəfindən rədd ediləcəkdir. Ümid etmək istəyirik ki, ABŞ kimi demokratik imicə malik olan bir dövlətin rəhbərliyi ABŞ - Türkiyə və ABŞ - Azərbaycan münasibətlərinə xələl gətirə biləcək bu qərarın qəbul edilməsinə yol verməmək üçün mümkün olan hər şeyi edəcəkdir.

(Müraciət Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin 2010-cu il, 5 mart tarixli iclasında qəbul edilmişdir.)

ERMƏNİ TƏCAVÜZÜ

TARİXİ VƏ SİYASİ MƏLUMAT

ƏSAS FAKTLAR

Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ bölgəsi Qarabağ adlandırılan coğrafi ərazinin hissəsidir. Bu ərazi cənubda Araz çayından şimalda Kür çayınadək və şərqdə Kürlə Araz çaylarının qovşağından qərbdə Kiçik Qafqaz dağlarının şərq silsiləsinədək torpaqları əhatə edir.

Qədim zamanlardan 19-cu əsrin əvvəllərində ruslar tərəfindən işğal olunanadək Qarabağ ərazisi müxtəlif Azərbaycan dövlətlərinin tərkib hissəsi olmuşdur. 14 may 1805-ci il tarixində Qarabağ xanı İbrahim xan və rus imperatorunun nümayəndəsi Sisianov arasında Kürəkçay müqaviləsi imzalanmışdı. Bu müqaviləyə əsasən, Qarabağ xanlığı Rusiyanın tabeliyinə keçdi.

Şimali Azərbaycan xanlıqlarının - Naxçıvan və İrəvan xanlıqları istisna olmaqla - Rusiya tərəfindən işğalı 12 oktyabr 1813-cü il tarixində Rusiya ilə İran arasında imzalanmış Gülüstan sülh müqaviləsində də öz əksini tapmışdır. 10 fevral 1828-ci il tarixində imzalanmış Türkmənçay müqaviləsinə əsasən isə, Naxçıvan və İrəvan xanlıqları Rusiya tərəfindən işğal edildi.

Gülüstan və Türkmənçay müqavilələrinin imzalanmasından sonra ermənilər kütləvi şəkildə Azərbaycan torpaqlarına köçürülməyə və Azərbaycan əraziləri süni bölgülərə məruz qalmağa başladı.

Vaxtilə Azərbaycana məxsus ərazilər Rusiya İmperiyası çərçivəsində bir sıra qanunlara uyğun olaraq, müxtəlif inzibati hissələrə parçalandı. Ən son inzibati bölgüyə əsasən, Azərbaycan Bakı, Yelizavetpol və İrəvan quberniyaları və Zaqatala mahalına bölünmüşdü. Yelizavetpol quberniyasına hazırda Ermənistanın hərbi işğalı altında olan ərazilər də daxil idi.

1905-1907-ci illərdə ermənilər azərbaycanlılara qarşı irimiqyaslı qanlı aktlar həyata keçirmişlər. Bakıda başlanan vəhşiliklər Azərbaycanın bütün ərazisi və indiki Ermənistan ərazisindəki Azərbaycan kəndlərinə yayılmışdı. Yüzlərlə yaşayış məntəqəsi dağıdılmış və yer üzündən silinmiş, minlərlə dinc əhali vəhşicəsinə qətlə yetirilmişdi.

Birinci Dünya müharibəsi və Rusiyada 1917-ci ilin Fevral və Oktyabr inqilablarından sonra yaranmış vəziyyətdən istifadə edərək, ermənilər bolşevizm bayrağı altında öz məqsədlərini reallaşdırmağa başladılar. Belə ki, əksinqilabçı ünsürlərlə mübarizə şüarları altında 1918-ci ilin mart ayında Bakı kommunası bütün Bakı quberniyasında azərbaycanlıların məhvinə yönəldilmiş planı həyata keçirməyə başladı. Minlərlə azərbaycanlı yalnız öz etnik mənsubiyyətinə görə Bakı ilə yanaşı, Azərbaycanın Şirvan, Qarabağ, Zəngəzur, Naxçıvan, Lənkəran və digər

bölgələrində də qətlə yetirilmişdir. Bu ərazilərdə mülki əhali kütləvi şəkildə yandırılmış və milli mədəniyyət abidələri dağıdılaraq məhv edilmişdir.

28 may 1918-ci il tarixində Azərbaycan Demokratik Respublikası (ADR), həmin tarixdə də Ermənistan Respublikası yaradılmışdır. ADR-in Müstəqillik Bəyannaməsində qeyd edilir ki, "Bu gündən etibarən Azərbaycan xalqı suveren hüquqlara malik olduğu kimi, Cənubi-Şərqi Zaqafqaziyadan ibarət Azərbaycan da müstəqil hüquqi bir dövlətdir".

1919-cu ilin aprel ayında Antanta dövlətləri yanvar ayında ADR hökuməti tərəfindən mərkəzi Şuşa olmaqla yaradılmış Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzalarından ibarət müvəqqəti Qarabağ general-qubernatorluğu üzərində Azərbaycanın hakimiyyətini və Xosrov bəy Sultanovu qubernator kimi tanıdı. Həmin ildə Dağlıq Qarabağın Erməni Milli Şurası da Azərbaycanın hakimiyyətini rəsmən tanıdı.

28 aprel 1920-ci il tarixində Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası (Azərbaycan SSR) yaradılmışdır. Faktlar sübut edir ki, 70 ildən artıq Sovet hakimiyyəti dövründə ermənilər öz ərazilərinin Azərbaycan hesabına genişləndirilməsi və azərbaycanlıların öz tarixi torpaqlarından qovub-çıxarılmasına nail olmuşlar. Məqsədyönlü və sistemli şəkildə həyata keçirilən bu siyasət nəticəsində 1918-1920-ci illərdə 114.000 kv.km ərazisi olan Azərbaycan Sovet dövründə 86.600 kv.km-ə qədər kiçildi.

30 noyabr 1920-ci il tarixində Zəngəzur qəzasının qərb hissəsi Ermənistanın tərkibinə daxil edilmişdir. Nəticədə Naxçıvan bölgəsi Azərbaycanın əsas ərazisindən ayrı düşmüşdür.

13 oktyabr 1921-ci il tarixində bir tərəfdən Ermənistan SSR, Azərbaycan SSR və Gürcüstan SSR və digər tərəfdən Türkiyə arasında Qarsda Rusiya Sovet Federativ Sosialist Respublikasının iştirakı ilə Dostluq haqqında Müqavilə imzalanmışdır. Müqavilənin 5-ci maddəsində Türkiyə, Ermənistan və Azərbaycan hökumətləri razı olduqlarını bildirmişlər ki, "Naxçıvan vilayəti [...] Azərbaycanın himayəsi altında muxtar ərazi təşkil edir".

12 mart 1922-ci il tarixindən 5 dekabr 1936-cı il tarixinədək Azərbaycan Zaqafqaziya Sovet Federativ Sosialist Respublikasının (ZSFSR) tərkibinə daxil olmuşdur. Azərbaycanın ZSFSR-ə qəbul olunmasına qədər Yeni Bəyazid qəzasının Basarkeçər bölgəsi Rusiya İmperiyası sərhədlərində və Şərur-Dərələyəz qəzasının üçdə iki hissəsi artıq Ermənistana verilmişdi. Azərbaycan ZSFSR-ə qəbul edildikdən sonra Qazax qəzasının xeyli hissəsi, Cəbrayıl qəzası və Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikasının (Naxçıvan MSSR) bir sıra kəndləri Ermənistanın tərkibinə daxil edildi.

Xaricdən gələn ermənilərin yerləşdirilməsi bəhanəsi ilə SSRİ Nazirlər Soveti 23 dekabr 1947-ci il və 10 mart 1948-ci il tarixlərində kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhalinin Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-də Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında xüsusi qərarlar qəbul etdi. Bu qərarlara əsasən, 1948 və 1953-cü illər ərzində 100 mindən artıq azərbaycanlı zor gücünə öz tarixi doğma torpaqlarından - Ermənistanın dağlıq rayonlarından - o zaman susuz Muğan və Mil çöllərinə köçürülmüşdür.

AZƏRBAYCAN SSR-in DAĞLIQ QARABAĞ MUXTAR VİLAYƏTİ

Azərbaycan SSR-in Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti Dağlıq Qarabağa gəldikdə, Ermənistan SSR-in Azərbaycanın bu hissəsinə olan ərazi iddialarına cavab olaraq, 5 iyul 1921-ci il tarixində Rusiya Kommunist (bolşevik) Partiyası Mərkəzi Komitəsinin Qafqaz Bürosu qərar qəbul etmişdir ki: Müsəlmanlar ilə ermənilər arasında milli sülhün zərurətini, Yuxarı və Aşağı Qarabağın iqtisadi əlaqələrinin vacibliyini və Yuxarı Qarabağın Azərbaycanla daimi əlaqələrini nəzərə alaraq, Dağlıq Qarabağ Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası sərhədlərində saxlanılsın və Şuşa şəhəri inzibati mərkəz olmaqla, Dağlıq Qarabağa geniş muxtariyyət verilsin. 7 iyul 1923-cü il tarixində əhalisinin əksəriyyətini ermənilər təşkil edən Qarabağın dağlıq hissəsində Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti (DQMV) yaradıldı. Muxtariyyətin inzibati mərkəzi kimi Xankəndi şəhəri müəyyənləşdirildi. 1923-cü ilin sentyabr ayında şəhərin adı dəyişdirilərək, daşnak və "bolşevik" lideri olan Stepan Şaumyanın şərəfinə Stepanakert adlandırıldı. DQMV-nin sərhədləri elə müəyyənləşdirilmişdi ki, erməni əhalisinin çoxluğu təmin edilsin. 12 yanvar 1989-cu il tarixli əhalinin siyahıya alınmasına əsasən, muxtar vilayətin əhalisinin sayı təxminən 189 min nəfər təşkil etmişdir. Onlardan təxminən 139 mini erməni (73,5 faiz), təxminən 48 mini azərbaycanlı (25,3 faiz) və təxminən 2 mini digər millətlərin nümayəndələri (1,2 faiz) idi. Ermənistanda o vaxt kompakt şəkildə yaşayan 200 000 min azərbaycanlıya isə istər SSRİ-nin mərkəzi hökuməti, istərsə də Ermənistan SSR hökuməti tərəfindən mədəni muxtariyyət verməkdən belə imtina edilmişdir. Dağlıq Qarabağın erməni əhalisinə qarşı ayrı-seçkilik iddialarına gəldikdə, tənqidi araşdırmalar bunun əksini sübut edir: DQMV özünü idarəetmənin bütün əsas elementlərinə sahib idi. Dağlıq Qarabağın Azərbaycan SSR-in tərkibində muxtar vilayət statusu 1936 və 1977-ci illər SSRİ Konstitusiyalarında təsbit olunmuşdur. SSRİ və Azərbaycan SSR Konstitusiyalarına əsasən, DQMV-nin hüquqi statusu DQMV Xalq Deputatları Soveti tərəfindən Azərbaycan SSR Ali Sovetinə təqdim edilmiş və 16 iyun 1981-ci il tarixində qəbul edilmiş "Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti haqqında" Qanunla tənzimlənirdi. Milli ərazi vahidi kimi DQMV inzibati muxtariyyət formasına və əhalisinin xüsusi tələbatlarının həyata keçirilməsini təmin edən bir sıra hüquqlara malik idi. Keçmiş SSRİ-nin Konstitusiyasına uyğun olaraq, DQMV SSRİ Ali Sovetinin Millətlər Sovetində 5, Azərbaycan SSR Ali Sovetində isə 12 deputatla təmsil olunurdu. DQMV-nin hakimiyyət orqanı olan Xalq Deputatları Soveti geniş səlahiyyətlərə malik idi. O, milli və digər xüsusiyyətləri nəzərə alaraq, vilayətdə yaşayan vətəndaşların maraqları əsasında bütün yerli məsələləri həll edirdi. Erməni dili bütün hökumət, inzibati və məhkəmə orqanları, həmçinin prokurorluğun işində, eyni zamanda vilayət əhalisi əksəriyyətinin dil tələbatını əks etdirən təhsildə də istifadə edilirdi. Erməni dilində yerli televiziya və radio verilişləri, qəzet və jurnalların nəşri təmin edilirdi. 1971-ci ildən 1985-ci ilədək

DQMV-nin inkişafına 483 milyon rubl sərmayə qoyulmuşdu. Bu, ötən 15 ildəkindən 2,8 dəfə artıq idi. 1981-1985-ci illərdə ötən 20 il ərzindəkinə nisbətən adambaşına kapital sərmayələrinin həcmi təxminən 4 dəfə artmışdı. (1961-1965-ci illərdəki 59 rubla qarşı 1981-1985-ci illərdə 226 rubl). Əvvəlki 15 il ərzində Azərbaycanda mənzil tikintisi adambaşına 3.64 kv.m. təşkil edirdisə, DQMV-də bu rəqəm 4.76 kv.m idi. 10 000 nəfər üçün xəstəxana çarpayılarının sayı respublikanın digər rayonlarındakından 15 faiz artıq idi. DQMV məktəbəqədər yerlərin sayına görə respublikanın rayonları arasında nisbətən yüksək yer tuturdu. Belə ki, 1971-1985-ci illər ərzində vilayətdə 10 000 nəfərə düşən uşaq müəssisələrinin sayı respublika üzrə orta göstəricidən 1,4 dəfə artıq idi. Bu həmçinin ümumtəhsil məktəblərində 10 000 nəfər əhaliyə olan yerlərin sayına da aiddir və bu məsələdə DQMV 1,6 dəfə irəlidə idi. Ümumiyyətlə, mənzil mal və xidmətlərin təmin edilməsinə görə DQMV-nin göstəricilərinin respublika göstəricilərindən yüksək olması faktı vilayətin sosial və mədəni inkişafı üçün xarakterik idi. DQMV mənzillərində adambaşı yaşayış sahəsi respublikadakı orta göstəricilərdən təxminən 0,3 dəfə, kənd əhalisinin yaşayış sahəsi isə respublikada kəndlilərə məxsus yaşayış sahəsindən, demək olar, 1,5 dəfə artıq idi. Vilayət əhalisinin daha böyük saylı orta səviyyəli tibbi personalın (1,3 dəfə artıq) xidmətlərindən və xəstəxana çarpayılarından (3 faiz artıq) istifadə etmək imkanı var idi. Mədəni və informasiya xidmətləri göstərən daha geniş şəbəkə (3 dəfə artıq kinoteatr və klub və 2 dəfə artıq kitabxana) mövcud idi. Hər 100 oxucuya 1,6 dəfə artıq kitab və jurnal düşürdü. Əslində DQMV bütövlükdə Azərbaycanla müqayisədə daha sürətlə inkişaf edirdi. Məsələn, 1970-1986-cı illər ərzində respublikada sənaye istehsalı 3 dəfə artdığı halda, DQMV-də 3,3 dəfə artmışdı (artımın sürəti 8,3 faiz yüksək idi). 1986-cı ildə vilayətdə 1970-ci ilə nisbətən 3,1 dəfə artıq daşınmaz əmlak istifadəyə verilmişdi; respublika üzrə bu rəqəm 2,5 idi. Əsas sosial inkişaf göstəricilərinə gəldikdə, DQMV bu sahədə də ümumrespublika yaşayış göstəriciləri standartlarını qabaqlayırdı. Bütün respublikada, o cümlədən vilayətdə mədəniyyət müəssisələrinin inkişafında əhəmiyyətli tərəqqi müşahidə olunurdu. 1988-1989-cu tədris ilində Dağlıq Qarabağda erməni dilini tədris dili kimi istifadə edən 136 orta ümumtəhsil məktəbi (16 120 şagird) və 13 beynəlxalq məktəb (7 045 şagird) mövcud idi. Ümumiyyətlə, Azərbaycanda qeyd olunan tədris ili ərzində 181 erməni (20 712 şagird) və 29 beynəlxalq (12 766 şagird) məktəb fəaliyyət göstərirdi. Xankəndi Dövlət Pedaqoji İnstitutunda əksəriyyəti ermənilərdən ibarət 2 130-dan artıq tələbə Azərbaycan, erməni və rus bölmələrində təhsil alırdı. Bundan əlavə, Dağlıq Qarabağda erməni və rus dillərində təhsil verən onlarla ixtisaslaşdırılmış orta məktəb və peşə hazırlıq məktəbi mövcud idi. Erməni dilində beş müstəqil dövrü nəşr çapdan çıxırdı. Respublikanın dağlıq rayonlarında və paytaxtdan uzaqda yerləşən Azərbaycanın digər inzibati ərazi vahidlərindən fərqli olaraq, DQMV televiziya və radio proqramlarının qəbulu üçün texniki infrastruktur ilə təchiz edilmişdi. Yuxarıda qeyd olunduğu və DQMV-nin Azərbaycanın tərkibində

mövcudluğu və inkişafının göstərdiyi kimi, muxtariyyət forması əhalinin spesifik iqtisadi, sosial, mədəni və milli xüsusiyyətlərini və muxtar regionda həyat tərzini tam şəkildə əks etdirirdi.

MÜNAQİŞƏNİN HAZIRKI MƏRHƏLƏSİNİN BAŞLANĞICI

Münaqişənin hazırkı mərhələsinin başlanğıcı Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin hazırkı mərhələsi Xankəndi (Sovet dövründə Stepanakert) və Ermənistanda azərbaycanlılara qarşı 1987-ci ilin sonunda azərbaycanlı qaçqın və məcburi köçkünlərin axını ilə nəticələnən hücumlarla başlandı. 20 fevral 1988-ci il tarixində DQMV-nin Xalq Deputatları Sovetinin iclasında vilayətin erməni icmasının nümayəndələri DQMV-nin Azərbaycan SSR-dən Ermənistan SSR-ə keçirilməsi haqqında Azərbaycan SSR və Ermənistan SSR Ali Sovetlərinə müraciət etmək haqqında qərar qəbul etdilər. 22 fevral 1988-ci il tarixində Xankəndi-Ağdam şossesində yerləşən Əsgəran qəsəbəsi yaxınlığında ermənilər DQMV-nin Xalq Deputatları Sovetinin yuxarıda qeyd olunan qərarına qarşı etiraz edən dinc azərbaycanlı nümayişçilərə atəş açdılar. Nəticədə həlak olan iki azərbaycanlı gənc münaqişənin ilk qurbanları oldular. 26-28 fevral 1988-ci il tarixində Sumqayıt iğtişaşları nəticəsində iyirmi altı erməni və azərbaycanlı öldürüldü. Qeyd etmək lazımdır ki, bu hadisələrin fəal iştirakçılarından biri ermənilərin qətli və onlara qarşı zorakılıqda, ermənilərin yaşadığı rayonlardakı qırğınlarda bilavasitə iştirak etmiş Sumqayıt sakini olan milliyyətcə erməni Eduard Qriqoryan idi. Azərbaycan SSR Ali Məhkəməsinin Cinayət şöbəsinin 22 dekabr 1989-cu il tarixli qərarı ilə Qriqoryan 12 il həbs cəzasına məhkum edildi. Məhkəmə Qriqoryanın iğtişaşlar və qırğınların təşkilatçılarından biri olması barədə qərar qəbul etdi. Şahidlər və hadisə qurbanlarının ifadələri göstərir ki, Qriqoryanda ermənilərin yaşadığı mənzillərin siyahısı var idi və o, digər üç erməni ilə birlikdə ermənilərə qarşı özünün şəxsən iştirakı ilə intiqam aktlarına çağırırdı. Onun qurbanları (hamısı erməni) Qriqoryanı zorakılığın təşkilatçılarından və fəal iştirakçılarından biri kimi tanımışlar. Əslində erməni rəhbərliyinə geniş anti-Azərbaycan kampaniyasına başlama və Azərbaycana qarşı təcavüzkar addımlara bəraət qazandırma vasitəsi kimi zəruri olan Sumqayıt hadisələri əvvəlcədən planlaşdırılmış və hazırlanmışdı. 1988-1989-cu illər ərzində azərbaycanlılar Ermənistanı tərk etməyə məcbur edildilər. Kütləvi deportasiya zamanı ən azı 216 azərbaycanlı öldürülmüş və 1 154 azərbaycanlı yaralanmışdır. Ermənistanlı qaçqınlar - nəticədə təxminən 200 000 nəfər təşkil edərək Azərbaycana gəlməyə başladılar. 23 sentyabr 1989-cu il tarixində Azərbaycan SSR Ali Soveti "Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının suverenliyi haqqında" Azərbaycan SSR-in Konstitusiya Qanununu qəbul etmişdir. Bu qanunun 5-ci maddəsində qeyd edilir ki, "Azərbaycan SSR-in suverenliyi Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olan Naxçıvan MSSR və Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti də daxil olmaqla

respublikanın bütün ərazisinə şamil edilir" və "Azərbaycan SSR-in digər müttəfiq respublikalarla sərhədləri yalnız müvafiq respublikaların qarşılıqlı sazişi üzrə dəyişdirilə bilər". 1 dekabr 1989-cu il tarixində Ermənistan SSR Ali Soveti Ermənistan SSR və Dağlıq Qarabağın yenidən birləşdirilməsi haqqında qərar qəbul etmişdir. 10 yanvar 1990-cı il tarixində SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti "Dağlıq Qarabağ barəsində Ermənistan SSR Ali Sovetinin 1989-cu il dekabrın 1-də və 1990-cı il yanvarın 9-da qəbul etdiyi qərarların SSRİ Konstitusiyasına uyğun olmaması haqqında" qərar qəbul etmişdir. Qərarda Ermənistan SSR ilə Dağlıq Qarabağın Azərbaycan SSR-in razılığı olmadan yenidən birləşdirilməsinin qeyri-qanuni olması bildirilmişdir. 20 yanvar 1990-cı il tarixində Mixail Qorbaçov dövründə Sovet rəhbərliyinin razılığı ilə Sovet ordusunun hissələri Bakıya göndərilmişdir. Onların görünməmiş vəhşiliklə həyata keçirdiyi hərəkətlər nəticəsində yüzlərlə azərbaycanlı öldürülmüş və yaralanmışdır. 1991-ci ildə keçmiş SSRİ-nin mərkəzi hüquq-mühafizə orqanları Dağlıq Qarabağ xaricində fəaliyyət göstərən onlarla erməni silahlı qrupunu həbs etmişdir. Belə ki, Azərbaycanın Xanlar rayonunun Çaykənd kəndi erməni silahlı qrupları tərəfindən cinayətkar mərkəzə çevrilmişdi. Buradan qonşu kəndlər və yollar bombardman edilir və top atəşinə tutulur, yerli azərbaycanlı əhali qorxu və vahimə içində saxlanılırdı. 1989-cu ildən 1991-ci ilədək Çaykənddə və ətraf ərazilərdə 54 nəfər yerli sakin erməni silahlı qruplarının qurbanına çevrilmişdir. 1992-ci ildə Azərbaycan Goranboy rayonu üzərində öz nəzarətini bərpa etmişdir. 30 avqust 1991-ci il tarixində Azərbaycanın Ali Soveti 23 sentyabr 1989-cu il tarixli Konstitusiya Qanununu əsas götürərək, 1918-ci ildə Azərbaycan Demokratik Respublikası tərəfindən bəyan edilmiş dövlət müstəqilliyinin bərpasını elan etdi. 2 sentyabr 1991-ci il tarixində Dağlıq Qarabağ Vilayət və Şaumyan rayon Xalq Deputatları Sovetlərinin birgə iclasında Azərbaycanın DQMV və Şaumyan rayonu sərhədləri çərçivəsində "Dağlıq Qarabağ Respublikası"nın yaradılması bəyan edildi. 18 oktyabr 1991-ci il tarixində qəbul edilmiş "Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyi haqqında" Konstitusiya Aktı Azərbaycan Respublikasının siyasi və iqtisadi təməlini qoymuşdur. 26 noyabr 1991-ci il tarixində Azərbaycan Respublikasının Ali Soveti "Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin ləğv edilməsi haqqında" Qanun qəbul etdi. 1991-ci ilin sonu - 1992-ci ilin əvvəlində münaqişənin hərbi mərhələsi başlandı. Sovet İttifaqının parçalanması və Azərbaycanda daxili çəkişmələr nəticəsində yaranmış siyasi qeyri-sabitlikdən istifadə edərək, Ermənistan xarici hərbi yardımla Dağlıq Qarabağda hərbi əməliyyatlara başladı. 1992-ci ilin fevral ayında Xocalı şəhərində azərbaycanlı əhaliyə qarşı misli görünməmiş qırğın törədilmişdir. Xocalı soyqırımı kimi tanınmış bu qanlı faciə minlərlə azərbaycanlının məhv edilməsi yaxud əsir düşməsi ilə nəticələnmiş, şəhər yerlə-yeksan edilmişdir. 1992-ci ilin fevral ayının 25-dən 26-na keçən gecə erməni silahlı qüvvələri keçmiş SSRİ-nin 366 saylı motoatıcı alayının köməyi ilə Xocalını ələ keçirdilər. Faciəvi gecəyədək şəhərdə qalmış

Xocalı sakinləri (təxminən 2500 nəfər) hücum başlayandan sonra azərbaycanlıların yaşadığı ən yaxın yerə yol tapmaq ümidi ilə evlərini tərk etməyə cəhd göstərdilər, lakin onların planları puça çıxdı. İşğalçılar Xocalını dağıtdılar və dinc əhalini xüsusi qəddarlıqla qətlə yetirdilər. Xocalının yüzlərlə günahsız sakininin qəddarcasına qətlə yetirilməsi Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi zamanı törədilmiş ən iyrənc cinayətlərdən biri idi. Erməni silahlı qüvvələri və xarici hərbi hissələrin Xocalı və ətraf əraziləri tərk etmək iqtidarında olmayanların, demək olar, heç birinə rəhmi gəlmədi. Nəticədə 613 nəfər, o cümlədən 106 qadın, 63 uşaq və 70 qoca öldürülmüşdür. 1 275 nəfər girov götürülmüş, 150 nəfərin taleyi isə bu günədək naməlum olaraq qalmaqdadır. Faciə zamanı Xocalının 487 sakini, o cümlədən həddi-buluğa çatmamış 76 uşaq ağır xəsarət alaraq şikəst edilmiş, 6 ailə tamamilə məhv edilmiş, 26 uşaq valideynlərinin hər ikisini, 130 uşaq isə valideynlərindən birini itirmişdir. Həlak olanların 56 nəfəri xüsusi qəddarlıqla qətlə yetirilmişdir: diri-diri yandırılmış, başının dərisi tükü ilə birlikdə soyulmuş, boynu vurulmuş, gözləri çıxarılmış və hamilə qadınların qarnı süngülənmişdir. Erməni rəsmiləri laqeydliklə faktları təhrif edərək və reallıqdan uzaq və sadə məntiqə söykənməyən şərhlər verərək, münaqişəyə, o cümlədən Xocalı əhalisinə qarşı törədilmiş cinayətlərə görə məsuliyyətlərini danırlar. Lakin ən məharətli təbliğat belə erməni tərəfinin təqdim etdiyi vəziyyətin tamamilə əksini sübut edən faktları təkzib etmək iqtidarında deyil. Ermənistanın məsuliyyəti Azərbaycan Respublikasının hüquq-mühafizə orqanlarının mühüm məlumatları ilə yanaşı, çoxsaylı müstəqil mənbələr və faciənin şahidləri tərəfindən sənədləşdirilmiş və soyqırımı törədənlərin bilavasitə etirafı ilə təsdiqlənmişdir. Məsələn, məşhur beynəlxalq terrorçu Monte Melkonyanın qardaşı Makar Melkonyan Xocalıda baş vermiş hadisələri sadəcə olaraq erməni hərbi hissələrində "intizam" və "tabe olmama" probleminin nəticələri kimi qiymətləndirərək, aşağıdakıları qeyd etmişdir: Bir gecə əvvəl, axşam təxminən saat 11:00-da 2 minə yaxın erməni döyüşçüsü hündür otların arası ilə üç istiqamətdən Xocalının içinə doğru irəliləyərək, sakinləri şərq istiqamətindəki açıq yolla getməyə məcbur etdilər. 26 fevral tarixində səhərə yaxın qaçqınlar Dağlıq Qarabağın şərq yüksəkliyinə qalxaraq, təhlükəsizlik üçün təxminən 6 mil məsafədə yerləşən azərbaycanlı şəhəri olan Ağdam istiqamətində aşağıya doğru hərəkət etməyə başladılar. Təhlükəsizlik artıq yaxınlaşmaqda olduğu zaman Dağlıq Qarabağ əsgərləri onları təpəciklərdən aşağı qovdu. "Onlar sadəcə dayanmadan atəş açırdı", - deyə qaçqın Raisə Aslanova "Human Rights Watch" beynəlxalq təşkilatının araşdırmalar aparan nümayəndəsinə bildirmişdi. Sonra ərəb mənşəli döyüşçülər uzun müddət arxa ciblərində gəzdirdiyi bıçaqları çıxararaq, öldürməyə başladılar. İndi yeganə səs quru otları əsdirən külək idi; bu küləyin meyitlərin qoxusunu yayacağı vaxta hələ çox vardı. Monte qadınların və qızların sınmış gəlinciklər kimi səpələndiyi otlar üzərinə xırçıltı ilə əyildi. "Heç bir intizam yoxdur", - deyə donquldandı. O, bu günün tarixinin əhəmiyyətini bilirdi: bu, ermənilərə qarşı Sumqayıt soyqırımının 4-cü

ildönümünün ərəfəsi idi. Xocalı strateji hədəf, eyni zamanda qisas aktı idi. *"Black Garden: Armenia and Azerbaijan through peace and war"* kitabında britaniyalı jurnalist Tomas de Vaal erməni hərbçilərinin sözlərinə istinad edərək yazır: "Bir erməni polis zabiti, mayor Valeri Babayan qisası səbəb kimi irəli sürdü. O, amerikalı jurnalist Pol Kvinn-Caca demişdir ki, Xocalıya hücumda iştirak etmiş döyüşçülərin çoxu "vaxtilə Sumqayıt və bu kimi yerlərdən gəlmişdi". Lakin ən mühümü Ermənistanın hazırkı prezidenti Serj Sarkisyanın baş vermiş hadisələr haqqında dedikləri idi: Xocalıdan əvvəl azərbaycanlılar fikirləşirdi ki, onlar bizimlə zarafat edir, onlar zənn edirdi ki, ermənilər əlini dinc əhaliyə qaldıra bilməyən bir xalqdır. Biz bu stereotipin öhdəsindən gələ bildik. Budur, nə baş verdi. Nəzərə almalıyıq ki, o oğlanlar arasında Bakı və Sumqayıtdan qaçmışlar var idi. "Sarkisyanın sözləri qətllərin, ən azı qismən, qorxu yaratma məqsədilə qəsdən törədilmiş kütləvi qətl aktı olmasından xəbər verərək, Qarabağ müharibəsinin ən dəhşətli qırğınına fərqli işıq salır", - deyə Tomas de Vaal fikrini yekunlaşdırır. Yuxarıda qeyd olunmuş faktlar təsdiq edir ki, 25-26 fevral 1992-ci il tarixində Xocalı şəhəri sakinlərinin, o cümlədən uşaqların, yaşlıların və qadınların qəsdən qırğını onların yalnız azərbaycanlı olmaları səbəbindən kütləvi məhvi məqsədini daşıyırdı. İnsanların ürəyinə qorxu salaraq və dəhşətli qırğın qarşısında vahimə və qorxu yaradaraq, Xocalı şəhəri Azərbaycan ərazilərinin sonrakı işğalı və etnik təmizlənməsi üçün mərhələ kimi seçilmişdi. 1992-ci ilin may ayında Şuşa şəhəri və Ermənistanla Dağlıq Qarabağ arasında yerləşən Laçın rayonu işğal edilmişdir. 1993-cü ildə Ermənistan silahlı qüvvələri Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ ətrafındakı daha altı rayonunu - Kəlbəcər, Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Qubadlı və Zəngilan rayonlarını işğal etdilər. Rəsmi Yerevanın Azərbaycan ilə münaqişədə birbaşa tərəf olmamasına dair çoxsaylı bəyanatlarının əksinə olaraq, Ermənistan Respublikasının suveren bir dövlətə qarşı birbaşa hərbi təcavüzünə və əsassız bəyanatlarının əleyhinə şahidlik edən danılmaz dəlillər mövcuddur. Ermənistan Respublikasının silahlı qüvvələrinin Azərbaycana qarşı düşmənçilik aktlarında iştirakına dair kifayət qədər fakt vardır. Mövcud faktların hamısını burada qeyd edə bilməsək də, aşağıda ətraflı şəkildə sənədləşdirilmiş dəlillər Ermənistanın Azərbaycana qarşı birbaşa hərbi təcavüzünü sübut edir. Belə ki, 1994-cü ilin yanvar ayında Azərbaycan silahlı qüvvələri Ermənistan Respublikasının 555 saylı (59016 saylı hərbi hissə) əlahiddə motoatıcı alayının bölmələrini döyüşdə məğlub edərək, bir neçə erməni əsgərini əsir götürmüşdü. Döyüş əməliyyatları zamanı ələ keçirilmiş sənədlərdən məlum olmuşdu ki, bu alayın hissələrindən biri Azərbaycanın Kəlbəcər rayonunu işğal etmək istəyən Ermənistan qüvvələrinə kömək məqsədilə 1993-cü ilin aprel ayında Ermənistan Respublikasının Vardenis şəhərindən Kəlbəcərə hücum etmişdir. Azərbaycan Respublikasının Kəlbəcər rayonunda döyüş zamanı ələ keçirilən qənimətlər arasında Ermənistan Respublikası silahlı qüvvələrinin baş qərargah rəisi general-leytenant G.Andresian tərəfindən 555 saylı əlahiddə motoatıcı alayın komandirinə və əməliyyat qrupunun

rəhbərinə ünvanlanmış imzalı döyüş xəritələri və döyüş əmrləri, eləcə də Ermənistan Respublikasının silahlı qüvvələrinin 3-cü əlahiddə motoatıcı briqadasının 3-cü motoatıcı batalyonunun zabitlərinə məxsus döyüş xəritələri aşkarlanmışdır. Bu xəritələrin üzərində əl yazısı ilə 1 aprel 1993-cü il tarixində Azərbaycanın Kəlbəcər rayonunu ələ keçirmək məqsədilə hücum əmri qeyd olunmuşdur. Azərbaycan qoşunları orduya çağırılmış və döyüş əməliyyatlarında iştirak etmək üçün Azərbaycana göndərilmiş Ermənistan Respublikası vətəndaşlarının çoxlu sayda şəxsi sənədini aşkar etmişdir. Bu sənədlər arasında milli pasportlar, Ermənistan Respublikasının müxtəlif hərbi komissarlıqları tərəfindən verilmiş hərbi biletlər, hərbi xidmətə və Ermənistan Respublikasının müxtəlif rayonlarının hərbi komissarlıqları tərəfindən hərbi toplantıda iştiraka dair çağırış vərəqələri, Ermənistan Respublikası Daxili İşlər və Müdafiə Nazirliklərinin rəsmi əməkdaşları üçün kartlar, Ermənistan Respublikasının silahlı qüvvələrində xidmət üçün xüsusi müqavilələr, səyahət kartları, hərbi rütbə verilməsi üçün ərizələr, məzuniyyət və digər sənədləri misal gətirmək olar. 1992-1994-cü illər arasında Azərbaycan Respublikasının əraziləri aşağıda göstərildiyi kimi işğal edilmişdir: 1992-ci ilin may ayı Şuşa rayonu, 1992-ci ilin may ayı Laçın rayonu, 1993-cü ilin aprel ayı Kəlbəcər rayonu, 1993-cü ilin iyul ayı Ağdam rayonu, 1993-cü ilin avqust ayı Füzuli rayonu, 1993-cü ilin avqust ayı Cəbrayıl rayonu, 1993-cü ilin avqust ayı Qubadlı rayonu, 1993-cü ilin oktyabr ayı Zəngilan rayonu. 30 aprel 1993-cü il tarixində BMT Təhlükəsizlik Şurası Azərbaycanın Kəlbəcər rayonundan və digər işğal olunmuş ərazilərindən bütün işğalçı qüvvələrin dərhal çıxarılmasını tələb edən 822 saylı qətnamə qəbul etdi. 29 iyul 1993-cü il tarixində BMT Təhlükəsizlik Şurası Azərbaycanın Ağdam rayonu və digər işğal olunmuş ərazilərindən işğalçı qüvvələrin tam, dərhal və qeyd-şərtsiz çıxarılmasını tələb edən 853 saylı qətnamə qəbul etdi. 14 oktyabr 1993-cü il tarixində BMT Təhlükəsizlik Şurası ATƏM-in Minsk qrupunun nizama salmaya dair vaxt cədvəlinə uyğun olaraq, dərhal qarşılıqlı və zəruri addımlar atılmasını, o cümlədən ən son işğal edilmiş ərazilərdən çəkilməyi tələb edən 874 saylı qətnamə qəbul etdi. 11 noyabr 1993-cü il tarixində BMT Təhlükəsizlik Şurası 884 saylı qətnamə qəbul etdi. Qətnamə Zəngilan rayonu və Horadiz qəsəbəsinin işğalını, mülki əhaliyə qarşı hücumu və Azərbaycan Respublikası ərazilərinin bombalanmasını pisləmiş, Zəngilan rayonu və Horadiz qəsəbəsindən işğalçı qüvvələrin birtərəfli qaydada çıxarılmasını və Azərbaycan Respublikasının ən son işğal olunmuş digər ərazilərindən işğalçı qüvvələrin çıxarılmasını tələb edir. Dağlıq Qarabağ münaqişəsi nəticəsində Azərbaycan Respublikası ərazisinin təxminən beşdə biri işğal olunmuş, ölkə daxilində təxminən hər 8 nəfərdən biri köçkün və ya qaçqına çevrilmiş, 20.000 insan həlak olmuş, 50 000 nəfər yaralanmış və ya əlil olmuş və Azərbaycan Respublikasının təxminən 5 000 vətəndaşı indiyədək itkin düşmüşdür. Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüz ölkənin sosial-iqtisadi həyatına ciddi ziyan vurmuşdur. İşğal olunmuş ərazilərdə 871 yaşayış məskəni, o cümlədən 11

şəhər, 12 qəsəbə, 848 kənd, yüzlərlə xəstəxana və tibbi avadanlıq yandırılmış və ya yararsız hala salınmışdır. Yüz minlərlə bina və mənzil, minlərlə ictimai və tibbi bina dağıdılmış və ya qarət edilmişdir. Yüzlərlə kitabxana talan edilmiş, çoxlu sayda dəyərli əlyazma yandırılmış və ya məhv edilmişdir. Bir neçə dövlət teatrı, yüzlərlə klub və çoxlu sayda musiqi məktəbi məhv edilmişdir. Minlərlə emal, kənd təsərrüfatı və başqa tipli fabrik və zavod talan edilmişdir. Yüzlərlə kilometr uzunluğunda suvarma sistemi tamamilə dağıdılmışdır. Yüz minlərlə qoyun və minlərlə mal-qara sürüsü işğal edilmiş ərazilərdən Ermənistana aparılmışdır. Azərbaycan otlaqlarının 70%-i işğal olunmuş ərazilərdə qalmışdır. Bölgə infrastrukturu, o cümlədən yüzlərlə körpü, yüzlərlə kilometr yol, minlərlə kilometr su və qaz kəməri və çoxlu sayda qaz paylama məntəqəsi dağıdılmışdır. Azərbaycana qarşı müharibə həm işğal edilmiş ərazilərdə, həm də Ermənistanda Azərbaycanın mədəni irsinə ciddi ziyan vurmuşdur. İlkin məlumatlara əsasən, Ermənistanın Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüzü nəticəsində ölkəyə on milyardlarla ABŞ dolları məbləğində ziyan dəymişdir. 12 may 1994-cü il tarixində atəşkəs imzalanmışdır, lakin Ermənistan atəşkəsi pozmaqda davam edir. 2003-cü ilin yayından etibarən erməni tərəfinin atəşkəsi pozma halları kəskin şəkildə artmışdır. Onlar atəşkəs xətti boyu Azərbaycan əsgərləri ilə yanaşı, ətraf ərazilərdə yaşayan dinc əhaliyə də atəş açır, onları qətlə yetirirlər.

ERMƏNİ TERRORU

Erməni Terroru 1980-ci illərin sonlarında Azərbaycana qarşı ərazi iddialarını açıq şəkildə dilə gətirdikdən və Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ bölgəsində silahlı əməliyyatlara haşladıqdan sonra erməni terroru daha da fəallaşdı və Ermənistanın Azadlığı Uğrunda Gizli Erməni Ordusu, Erməni Soyqırımının Ədaləti Əsgərləri və Erməni İnqilab Ordusu kimi tanınmış terrorçu təşkilatlar öz fəaliyyət mərkəzlərini Yaxın Şərq, Qərbi Avropa və Şimali Amerikadan keçmiş SSRİ məkanına keçirdilər. 1980-ci illərin sonlarından etibarən Ermənistanın xüsusi xidmət orqanı və onunla yaxın əlaqədə olan erməni terrorçu təşkilatları tərəfindən Azərbaycana qarşı (avtomobil və dəmir yolları, dəniz və hava nəqliyyatı və yerüstü kommunikasiyalar) terror aktları nəticəsində çoxu uşaq, qadın və qoca olmaqla, 2 000-dən çox Azərbaycan vətəndaşı qətlə yetirilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, hələ münaqişə başlamazdan əvvəl 1984-cü ildə Bakıda 106 saylı sərnişin avtobusunun partladılması nəticəsində ikiuşaqlı ana dünyasını dəyişmiş, bir çox adam isə yaralanmışdı. Vartanov soyadlı erməni tərəfindən həyata keçirilən bu terror aktı erməni terrorçularının Azərbaycan ərazisində törətdiyi ilk faciəvi cinayət idi. 1988-ci ilin əvvəllərində Ermənistanda terrorçuluq dövlət siyasəti səviyyəsinə yüksəldi və onun hədəfi Azərbaycan ərazisi oldu. Böyük miqdarda silah və döyüş sursatı Ermənistandan DQMV-yə gətirilir və oradan da Azərbaycanın digər ərazilərindəki gizli terrorçu qruplara ötürülürdü.

Təkcə 1988-ci ildə Azərbaycanın hüquq-mühafizə orqanları tərəfindən 100-dən çox qeyri-qanuni odlu silah istehsalı və oğurluğu halı qeydə alınmışdır. Həmin il ərzində ermənilər DQMV və Ermənistanla sərhəd rayonlarında qurbanlarının çoxu mülki əhali olan 32 terror aktı törətmişlər. 1988-ci ilin dekabr ayında Ermənistanda zəlzələdən zərər çəkənlərə yardım üçün Bakı-Yerevan istiqamətində uçan hərbi yük təyyarəsi xilasedicilərlə birlikdə Yerevan yaxınlığında səbəbi hələ də açıqlanmayan qəzaya uğramışdır. Qəzanın ehtimal olunan səbəbləri arasında yanğın, Yerevan hava limanının nəqliyyata nəzarət mərkəzi tərəfindən pilotun qəsdən çaşdırılması (dağlıq ərazidə təyyarənin alçaqdan uçmasına görə) və təyyarənin göyərtəsinə bomba qoyulması göstərilir. Bu planlaşdırılmış qəza indiyədək bənzəri olmayan bir hadisədir. Belə ki, o vaxt iki ölkə arasında əlaqələrin pisləşmə üzrə olmasına baxmayaraq, Azərbaycan bu qəzanın qurbanları olacaq 79 nəfəri humanitar yardım üçün Ermənistana göndərmişdi. 27 may 1989-cu ildə Yerevandan Bakıya gələn qatarda Ermənistan vətəndaşı V.Minasyanın üzərindən partlayıcı qurğu aşkar edilmişdir. Qadın öz ifadəsində Bakıda sabotaj gerçəkləşdirmək niyyətində olduğunu etiraf etmişdir. İlk təşəbbüs reallaşa bilməsə də, 24 iyul 1989-cu il tarixində Azərbaycan dəmiryollarına məxsus qatarda Karçevan stansiyasında partlayış baş verdi. 7 oktyabr 1989-cu ildə Xankəndi şəhərinin cənubunda Xəlfəliçay üzərindəki körpü partladıldı. 29 aprel 1992-ci ildə bu terror aktını həyata keçirən A.Abramyan Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi tərəfindən 15 il müddətinə azadlıqdan məhrum edildi. 19 yanvar-17 fevral 1990-cı il tarixləri arasında Yerevan mərkəzli terrorçu qrup Ermənistan ərazisindən Azərbaycanın Qazax rayonunun sərhəd kəndlərinin dinc əhalisinə qarşı çoxsaylı basqınlar həyata keçirmişdir. Bu basqınlar nəticəsində Xeyrımlı və Sofulu kəndlərinin dinc sakinləri və çobanları həlak olmuşlar. Eyni terrorçu qrup Qazax rayonu Daxili İşlər Bölməsinin nəzarət avtomobilinə hücum etmiş və dəmiryolu lokomotivini partlatmağa cəhd etmişdir. Qrupun iki üzvü L.Arutyunyan və A.Mkrtçyan Azərbaycanın hüquq-mühafizə orqanları tərəfindən saxlanılmış və Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi tərəfindən uyğun olaraq 5 və 6 il müddətinə azadlıqdan məhrum edilmişdir. 18 fevral 1990-cı il tarixində Yevlax-Laçın yolunun 105 kilometrliyində Şuşa-Bakı şəhərlərarası avtobusun partladılması nəticəsində 13 nəfər ağır xəsarət almışdır. 4 mart 1990-cı il tarixində erməni terrorçuları Şuşa şəhərini içməli su ilə təchiz edən Nəbiyar-Şuşa su kəmərini partlatmışdır. 11 iyul 1990-cı il tarixində Azərbaycanın Mardakert rayonunun Qetavan və Çərəktar yaşayış yerləri arasında, hərbçilərin müşayiəti altında Kəlbəcər şəhərinə insan və əşya daşıyan maşın karvanına silahlı hücum oldu. Bu terror aktı nəticəsində 3 nəfər həlak oldu və 23 insan ağır yaralandı. 19 iyun 1992-ci il tarixində istintaq araşdırmaları nəticəsində cinayəti törədənin A.Ayrıyan olduğu müəyyənləşdirildi və Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi tərəfindən ölüm cəzasına məhkum edildi. 10 avqust 1990-cı il tarixində erməni terrorçuları Azərbaycanın Xanlar rayonunda Tbilisi-Ağdam istiqamətində hərəkət

edən şəhərlərarası avtobusu partladaraq, 20 sərnişinin ölümünə, 30 sərnişinin isə yaralanmasına səbəb oldular. Bu terror aktını törədənlər Ağdam-Tbilisi avtobusunu partlatma planlarını həyata keçirməyə nail olmadan 17 iyun 1991-ci il tarixində yaxalandılar. Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi A.Avanesyan və M.Tatevosyanı bu cinayətlərdə təqsirli bilərək, onlara, uyğun olaraq, ölüm və 15 il müddətinə azadlıqdan məhrum etmə cəzası verdi. 1990-cı ilin noyabr ayında Ermənistanın Eçmiədzin rayonunun sakinlərindən ibarət Erqraparx terror təşkilatının üzvü M.Qriqoryan tərəfindən yaradılan terrorçu qrup Azərbaycan ərazisinə göndərildi. Bu qrup terror və sabotaj aktlarına təşəbbüs edərkən, Azərbaycanın hüquq-mühafizə orqanları tərəfindən tərksilah edildi. Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi 18 iyun 1991-ci il tarixində bu qrup üzvlərindən T.Xaçaturyana 9, Z.Oqanyana 8 və A.Qriqoryana 7 il müddətinə həbs cəzası verdi. 9 yanvar 1991-ci il tarixində Laçın-Şuşa yolunun 5 kilometrliyində Qaladərəsi kəndi ərazisində, erməni terrorçuları tərəfindən Gəncə şəhərinin 44688 saylı hərbi hissəsinə məxsus UAZ-469 avtomobilinin yandırılması nəticəsində sürücü serjant İ.İ.Qoeki, kəşfiyyat batalyonunun komandiri polkovnik-leytenant A.P.Larionov, SSRİ Daxili İşlər Nazirliyinin Daxili Qoşunlarının Xüsusi Hissələrinin Komanda Mərkəzinin 3505 saylı hərbi hissəsinin baş qərargah rəisi mayor İ.D.İvanov və "Molodyoj Azerbaydjana" qəzetinin müxbiri 1969-cu il təvəllüdlü bir uşaq anası S.A.Əsgərova həlak oldu. Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi 23 mart 1993-cü il tarixində bu cinayəti hazırlayanları: A.Mkrtçyan, Q.Petrosyan, A.Manqasaryan, Q.Arutyunyan və Q.Arustamyanı qeyd olunan cinayətdən başqa digər terror aktları və qətllərin həyata keçirilməsində təqsirli bilərək, ölüm cəzasına məhkum etmiş, terrorçu qrupun digər üzvlərini isə müxtəlif müddətlərə azadlıqdan məhrum etmişdir.

30 may 1991-ci il tarixində Moskva-Bakı istiqamətində hərəkət edən sərnişin qatarının Xasavyurd stansiyasında (Dağıstan) partladılması nəticəsində 11 nəfər həlak olmuş, 22 nəfər isə ağır şəkildə yaralanmışdır. 1991-ci ilin may ayında Azərbaycan Respublikasının hüquq-müharizə orqanları Şəmkir stansiyasında Bakı-Tbilisi istiqamətində hərəkət edən sərnişin qatarında Ermənistanın Noyemberyan rayonunun sakini S.Aznaryanı saxlayaraq, onun üzərindən iki ədəd mina, bir ədəd odlu silah və Azərbaycanın dəmiryol və avtomobil yolu şəbəkəsinin xəritələrini aşkarlamışlar. 31 iyul 1991-ci il tarixində Moskva-Bakı istiqamətində hərəkət edən sərnişin qatarının Temirqau stansiyasında (Dağıstan) partladılması nəticəsində 16 nəfər həlak olmuş, 20 nəfər yaralanmışdır. Azərbaycanın hüquq-mühafizə orqanları Azərbaycan Respublikasının Kəlbəcər rayonunun sakinlərinə 2 avqust 1991-ci il tarixində silahlı basqın etmiş Ermənistanda yerləşən "Urartu" terror təşkilatının iki üzvü A.Tatevosyan və V.Petrosyanı saxlayaraq, tərksilah etmişdir. Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi terrorçuları, uyğun olaraq, 10 və 8 il müddətinə azadlıqdan məhrum etmişdir. 20 noyabr 1991-ci il tarixində Azərbaycan Respublikası Xocavənd rayonu Qarakənd kəndi yaxınlığında Rusiya, Qazaxıstan

və Azərbaycanın yüksək səviyyəli rəhbərlərindən ibarət sülhyaratma qrupunun nümayəndələrini daşıyan Mi-8 vertalyotu vuruldu. Üç ölkənin dövlət xadimləri də daxil olmaqla, 22 nəfərin ölümü Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin həlli üçün ilk təşəbbüsü boşa çıxardı və bölgədə zorakılığın artmasına səbəb oldu. 8 yanvar 1992-ci il tarixində erməni terrorçuları Azərbaycan Xəzər Dəniz Gəmiçilik İdarəsinə məxsus gəmilərə qarşı terror aktları həyata keçirdilər. Krasnovodsk-Bakı istiqamətində hərəkət edən "Sovetskaya Kalmıkiya" gəmisinin partladılması nəticəsində 25 nəfər həlak oldu, 88 nəfər yaralandı. Həmin ildə "Sabit Orucov" adlı gəmiyə partlayıcı qurğu yerləşdirmə təşəbbüsünün qarşısı vaxtında alındı. 28 yanvar 1992-ci il tarixində Ağdam-Şuşa istiqamətində uçan mülki vertalyotun Azərbaycanın Şuşa şəhəri üzərində erməni terrorçuları tərəfindən vurulması nəticəsində çoxu qadın və uşaq olmaqla, heyətlə birlikdə 41 nəfər həlak oldu. 28 fevral 1993-cü il tarixində Bakı-Kislovodsk sərnişin qatarının Qudermes stansiyasında (Dağıstan) partladılması nəticəsində 11 nəfər həlak olmuş, 18 nəfər yaralanmışdır.

2 iyun 1993-cü il tarixində Bakı dəmiryolu vağzalının ehtiyat yolunda sərnişin vaqonu partladıldı. 22 iyul 1994-cü il tarixində Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi bu cinayətə görə Rusiya vətəndaşı, Kaliningrad əyalətinin Slavski rayonunun Qastelovo kənd sakini və "Demokratiçeskiy Tilzit" qəzetinin müxbiri İ.Xatkovskini təqsirli bilərək, 8 il azadlıqdan məhrum etdi. İstintaq araşdırmaları nəticəsində məlum olmuşdur ki, İ.Xatkovski Ermənistan milli təhlükəsizlik idarəsinin kəşfiyyat xidməti tərəfindən nəqliyyat, kommunikasiya və həyat əhəmiyyətli xidmət vasitələrinin partladılması, məxfi məlumatların toplanması və Rusiya Federasiyası ərazisində terror aktlarının törədilməsinə dair ətraflı göstərişlər almışdır. 1 fevral 1994-cü il tarixində Kislovodsk-Bakı sərnişin qatarının Bakı vağzalında partladılması nəticəsində 3 nəfər həlak olmuş, 20-dən çox insan isə yaralanmışdır. 9 aprel 1994-cü il tarixində Xudat stansiyasında vaqon partladılmışdır. 17 mart 1994-cü il tarixində Azərbaycanın işğal olunmuş əraziləri üzərində İran İslam Respublikasının C-130 tipli yük təyyarəsi Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən vurulmuş, nəticədə 32 nəfər İran vətəndaşı həlak olmuşdur. 19 mart 1994-cü il tarixində Bakı metrosunda vaqonlardan birinə erməni terrorçuları tərəfindən yerləşdirilən bombanın partlaması nəticəsində 14 nəfər həlak olmuş, 42 nəfər yaralanmışdır. 26 mart 1994-cü il tarixində Azərbaycanın dəmiryolu işçilərinin sayıqlığı nəticəsində Qazıməmməd stansiyasında partlayıcı qurğu aşkarlanmış və digər bir fəlakət baş vermədən qarşısı alınmışdır. 13 aprel 1994-cü il tarixində Moskva-Bakı sərnişin qatarının "Daqestanskiye Oqni (Rusiya Federasiyası) stansiyasında partladılması nəticəsində 6 nəfər həlak olmuş, 3 nəfər isə yaralanmışdır. 3 iyul 1994-cü il tarixində Bakı metropoliteninin "28 May" və "Gənclik" stansiyaları arasında qatarın partladılması nəticəsində 14 nəfər həlak olmuş, 54 nəfər isə yaralanmışdır.

MÜNAQİŞƏNİN HÜQUQİ ASPEKTLƏRİ

Münaqişənin hüquqi aspektləri Azərbaycana qarşı ərazi iddialarına haqq qazandırmaq üçün Ermənistan rəsmiləri tez-tez Dağlıq Qarabağın heç zaman müstəqil Azərbaycanın yurisdiksiyasında olmaması məsələsini qaldırırlar. Bundan əlavə, rəsmi Yerevanın fİkrincə, Dağlıq Qarabağın 1991-ci ildə SSRİ-nin parçalanması prosesində Azərbaycandan ayrılması və "Dağlıq Qarabağ Respublikası"nın yaradılması qanuni şəkildə baş vermişdir. Mövqelərini əsaslandırmaq üçün onlar əsasən "Müttəfiq respublikanın SSRİ-dən çıxması ilə əlaqədar məsələlərin həlli qaydası haqqında" 3 aprel 1990-cı il tarixli SSRİ Qanununun müddəalarına istinad edir. Bu Qanuna əsasən, müttəfiq respublika tərəfindən Qanunla nəzərdə tutulmuş ayrılma proseduru həyata keçiriləcəyi təqdirdə, muxtar qurumlar SSRİ və ya ayrılan respublika tərkibində qalıb-qalmama barədə müstəqil qərar qəbul etmək, eləcə də öz dövlət-hüquqi statusu məsələsini qaldırmaq hüququ əldə edir. Bundan əlavə, Ermənistan iddia edir ki, Azərbaycan SSRİ-nin varisi olmaqdan imtina etdiyinə görə, onun Sovet dövrü sərhədlərinə iddia etməsinə heç bir əsas yoxdur. Ermənistan tərəfi həmçinin tez-tez beynəlxalq hüququn xalqların öz müqəddəratını təyinetmə prinsipinə istinad edərək, onu Dağlıq Qarabağın erməni əhalisinin birtərəfli qaydada ayrılmasına da şamil etməyə cəhd göstərir. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, 20 fevral 1988-ci il tarixində DQMV Xalq Deputatları Sovetinin iclasında erməni icmasının nümayəndələri Azərbaycan SSR və Ermənistan SSR Ali Sovetlərinə DQMV-nin Azərbaycan SSR-dən ayrılaraq Ermənistan SSR-ə birləşdirilməsi haqda tələb ünvanladılar. Bununla əlaqədar olaraq qeyd etmək lazımdır ki, müttəfiq respublikaların sərhədlərinin dəyişdirilmə qaydaları SSRİ və müttəfiq respublikaların konstitusiyalarında təsbit edilmişdir. Belə ki, SSRİ Konstitusiyasının 78-ci maddəsinə əsasən, müttəfiq respublikanın ərazisi onun razılığı olmadan dəyişdirilə bilməz. Müttəfiq respublikalar arasında sərhədlər müvafiq respublikaların qarşılıqlı razılığı və SSRİ-nin təsdiqi nəticəsində mümkün ola bilər. Bu müddəa Ermənistan SSR və Azərbaycan SSR Konstitusiyalarında da öz əksini tapmışdı. DQMV Xalq Deputatları Sovetinin 20 fevral 1988-ci il tarixli tələbinə cavab olaraq, 15 iyun 1988-ci il tarixində Ermənistan SSR Ali Soveti DQMV-nin Ermənistan SSR-ə birləşdirilməsi qərarına razılığını ifadə edən və SSRİ Ali Sovetindən vilayətin Azərbaycan SSR-dən alınaraq Ermənistan SSR-ə birləşdirilməsi məsələsini nəzərdən keçirməyi və təsdiq etməyi xahiş edən qərar qəbul etdi. Azərbaycan SSR Ali Soveti və onun Rəyasət Heyəti 13 və 17 iyun 1988-ci il tarixlərində qəbul etdiyi qərarlarda SSRİ Konstitusiyasının 78-ci və Azərbaycan Konstitusiyasının 70-ci maddələrini əsas gətirərək, DQMV-nin Azərbaycan SSR-dən alınaraq Ermənistan SSR-ə birləşdirilməsini qəbuledilməz və qeyri-mümkün elan etdi. Müttəfiq respublikalar arasında sərhəd dəyişikliyinin mümkünlüyünü müzakirə etmək üçün ciddi bir əsas olmadığını və SSRİ Konstitusiyasının müddəaları və

Azərbaycan SSR və Ermənistan SSR-in qüvvədə olan Əsas Qanunlarını nəzərə alaraq hesab etmək olardı ki, bu məsələ artıq bağlanmışdır. Buna baxmayaraq, 12 iyul 1988-ci il tarixində DQMV Xalq Deputatları Soveti bölgənin Azərbaycan SSR-dən birtərəfli qaydada ayrılmasına dair qeyri-qanuni bir qərar qəbul etdi. Buna cavab olaraq, 13 iyul 1988-ci il tarixində Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti SSRİ və Azərbaycan SSR Konstitusiyalarına, eləcə də Azərbaycan SSR-in "Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti haqqında" Qanununa əsaslanaraq, DQMV Xalq Deputatları Sovetinin vilayətin Azərbaycan SSR-dən birtərəfli qaydada ayrılmasına dair DQMV Xalq Deputatları Sovetinin 12 iyul 1988-ci il tarixli qərarının qeyri-qanuni və heç bir hüquqi qüvvəsi olmadığını bəyan edən qərar qəbul etdi. 16 avqust 1989-cu il tarixində "Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti Əhalisinin Səlahiyyətli Nümayəndələrinin Konqresi" öz iclasında Dağlıq Qarabağın Azərbaycan SSR tərkibində muxtariyyətini tanımaqdan imtina etdiyini birmənalı şəkildə bəyan etdi. Eyni zamanda "Konqres" DQMV-ni Azərbaycan SSR Konstitusiyası və respublikanın digər qanunlarının işləmədiyi "müstəqil ittifaq ərazisi" elan etdi. "Konqres" DQMV-də müstəsna xalq hakimiyyətini bəyan edən "milli şura" yaratdı. Gözlənildiyi kimi, Azərbaycan tərəfinin reaksiyası gecikmədi. 26 avqust 1989-cu il tarixində Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti "Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti Əhalisinin Səlahiyyətli Nümayəndələrinin Konqresi"nin qərarını qeyri-qanuni elan edən qərar qəbul etdi. Əlbəttə, Ermənistan SSR də DQMV-nin Azərbaycan SSR-dən alınmasının qanunvericilik vasitəsilə rəsmiləşdirilməsi cəhdlərində fəal iştirak edirdi. Ermənistan SSR Ali Sovetinin 15 iyun 1988-ci il tarixli qərarından başqa, bu müttəfiq respublikanın ali qanunverici orqanı konstitusiyaya zidd çoxlu sayda digər qərarlar qəbul etmişdir. Onlardan ən mühümü "Ermənistan SSR-i və Dağlıq Qarabağı birləşdirmək haqqında" 1 dekabr 1989-cu il tarixli qərardır. Ermənistan parlamentinin Dağlıq Qarabağa dair bir müttəfiq respublikanın ərazisinin müəyyən hissəsinin digərinin xeyrinə birtərəfli qaydada ələ keçirilməsini qanuniləşdirməyə və digər dövlətin ərazisində konstitusiyaya zidd qurumun yaradılmasına yönəldilmiş açıq cəhdlərindən xəbər verən bu və bir çox digər qərarları fonunda Ermənistanın Azərbaycan ərazilərinin işğalında iştirak etməməsi ilə bağlı bu gün rəsmi Yerevanın səsləndirdiyi bəyanatlar ən azından təəccüb doğurur. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan və Ermənistan müstəqillik əldə etməmişdən və münaqişənin həlli beynəlxalq təşkilatlara həvalə olunmamışdan əvvəl arbitr rolunu SSRİ-nin mərkəzi orqanları oynayırdı. 1980-ci illərin axırlarında DQMV-ni Azərbaycandan ayıraraq Ermənistana birləşdirməyə yönəlmiş qeyri-qanuni qərarların qəbulu ilə əlaqədar olaraq, SSRİ Ali Soveti və onun Rəyasət Heyəti Dağlıq Qarabağdakı böhranla bağlı vəziyyəti dəfələrlə müzakirə etmişdir. Keçmiş SSRİ-nin ali dövlət orqanının bütün qərarları, xüsusilə də 10 yanvar və 3 mart 1990-cı il tarixli qərarları Azərbaycan SSR və Ermənistan SSR arasındakı sərhədlərin və konstitusiya ilə müəyyən edilmiş milli-ərazi bölgüsünün dəyişdirilməsinin yolverilməz olduğunu

birmənalı şəkildə bəyan etmişdir. Beləliklə, Dağlıq Qarabağın Azərbaycan SSR-dən Ermənistan SSR xeyrinə 20 fevral 1988-ci il tarixində başlayan ayrılma prosesi SSRİ Konstitusiyasının açıq şəkildə pozulması ilə müşayiət olunurdu və bu səbəbdən heç bir hüquqi nəticə doğurmadı. Erməni tərəfinin Dağlıq Qarabağın Azərbaycandan ayrılmasını qanuniləşdirməyə yönəldilmiş növbəti cəhdi - 2 sentyabr 1991-ci il tarixində "Dağlıq Qarabağ Respublikası"nı elan etməsi bizim şərhimizin doğruluğuna açıq şəkildə şahidlik edir. Ermənilər hesab edir ki, bu addımın hüquqi əsası qismində "Müttəfiq respublikanın SSRİ-dən çıxması ilə əlaqədar məsələlərin həlli qaydası haqqında" 3 aprel 1990-cı il tarixli SSRİ Qanunu çıxış edir. Erməni tərəfi əmindir ki, "Dağlıq Qarabağ Respublikası"nın yaradılması beynəlxalq hüquq standartları baxımından qüsursuzdur. Onların fikrinə görə, Azərbaycan Respublikası müstəqilliyini əldə etdiyi tarixdə "Dağlıq Qarabağ Respublikası" artıq onun tərkib hissəsi deyildi. Lakin bəsit təhlil belə qeyd olunan "qüsursuzluğ"un hüquqi baxımdan ciddi şübhələr doğurduğunu göstərir. İlk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, 3 aprel 1990-cı il tarixli Qanunun məqsədi müttəfiq respublikaların SSRİ-dən ayrılacağı təqdirdə riayət etməli olduqları xüsusi qaydalar yaratmaqla, SSRİ daxilində qarşılıqlı əlaqələri tənzimləməkdən ibarət idi. Müttəfiq respublikanın ayrılma barədə qərarı həmin respublika əhalisinin referendum yolu ilə azad şəkildə ifadə olunmuş iradəsinə əsaslanmalı idi ki, bu qərar da daha sonra müttəfiq respublikanın ali qanunverici orqanı tərəfindən təsdiq olunmalı idi. Eyni zamanda, həmin Qanuna əsasən, muxtar qurumları olan müttəfiq respublikalarda referendum qurumların hər birində ayrı-ayrılıqda keçirilməli idi. Bu qurumların əhalisi SSRİ yaxud ayrılan müttəfiq respublika tərkibində qalıb-qalmamaq məsələsi barədə müstəqil qərar vermək, eləcə də özlərinin dövlət-hüquqi statusu məsələsini qaldırmaq hüququna malik idi. 3 aprel 1990-cı il tarixli Qanunda təsbit edilmiş qaydalara riayət olunmalı olduğunu fərz etsək, bir müttəfiq respublikanın SSRİ-dən ayrılma cəhdinin necə nəticələnəcəyini anlamaq çətin deyil. Bu səbəbdən 3 aprel 1990-cı il tarixli Qanunun məhdudlaşdırdığı məhz xalqların öz müqəddəratını təyinetmə kimi hüququn hədsiz istifadəsinin müdafiəçiləri tərəfindən bu Akta istinad edilməsi təəccüb doğurur. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, müttəfiq respublikanın SSRİ-dən ayrılması yalnız mürəkkəb və çoxmərhələli prosedurun yerinə yetirilməsi və nəhayət, SSRİ Xalq Deputatları Sovetinin müvafiq qərarının qəbulundan sonra qanuni hesab edilə bilər. Bununla belə, Sovet İttifaqı beynəlxalq hüququn subyekti olaraq mövcudluğunu dayandırana kimi sözügedən Qanunun hüquqi qüvvəsi yox idi, çünki heç bir müttəfiq respublika, o cümlədən Azərbaycan və Ermənistan SSRİ-dən ayrılmaq üçün orada təsbit olunmuş qaydalardan istifadə etməmişdi. 26 noyabr 1991-ci il tarixinə kimi DQMV-nin əhatə etdiyi ərazi Azərbaycan Respublikası müstəqilliyini tam əldə edənə və beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən tanınana qədər Azərbaycanın tərkib hissəsi idi. SSRİ-nin dağılmasından sonra uti possidetis juris beynəlxalq hüquq doktrinası yeni müstəqil dövlətlərin sərhədlərinin milli, regional və

beynəlxalq legitimliyinin əsasını təşkil edir. Sözügedən doktrinaya əsasən, Azərbaycan Respublikası öz müstəqilliyini əldə etdikdən sonra DQMV-nin də daxil olduğu keçmiş Azərbaycan SSR-in inzibati sərhədləri beynəlxalq sərhədlər olaraq tanındı və beynəlxalq hüququn mühafizəsi altına alındı. Bu anlayış Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ və ətraf ərazilərindəki münaqişə ilə əlaqədar BMT Təhlükəsizlik Şurasının yuxarıda bəhs edilən dörd qətnaməsində də öz əksini tapmışdır. Xalqların öz müqəddəratını təyinetmə hüququna gəldikdə isə, məlumdur ki, müvafiq beynəlxalq sənədlərdə təsbit edildiyi kimi, bu hüququn təcrübədə reallaşdırılması əslində birtərəfli ayrılmanı deyil, dəqiq müəyyən edilmiş məhdudiyyətlər çərçivəsində beynəlxalq və daxili qanunlara uyğun olaraq həyata keçirilən qanuni prosesi nəzərdə tutur. Sözsüz ki, qeyd olunan münaqişədə öz müqəddəratını təyinetmə məsələsinin həyata keçirilməsində əsas amil ondan ibarətdir ki, Azərbaycan ərazisinin bir hissəsinin qoparılmasına yönəldilmiş bütün fəaliyyət konstitusiyaya zidd idi və beynəlxalq hüququn əsas, xüsusilə də güc tətbiq edilməsini və ərazi ələ keçirilməsini qadağan edən qaydalarının pozulması ilə müşayiət olunurdu. Azərbaycanın öz müqəddəratını təyinetmə hüququna yanaşması onun əsl dəyərindən qaynaqlanır və Dağlıq Qarabağ bölgəsinin azərbaycanlı və erməni icmasının dinc birgə yaşayışı və əməkdaşlığının təmin edilməsini və onların ictimai həyatda iştirakı üçün öz hüquqlarının səmərəli şəkildə, o cümlədən bütün səviyyələrdə legitim regional hakimiyyətin formalaşdırılması yolu ilə reallaşdırılması üçün lazımi şəraitin yaradılmasını nəzərdə tutur.

AZƏRBAYCANIN İŞĞAL OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRİNDƏ VƏZİYYƏT

Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində vəziyyət Ermənistan ya birbaşa öz silahlı qüvvələri ya da onun hərbi yaxud digər dəstəyi sayəsində mövcud olan separatçı rejim vasitəsilə Dağlıq Qarabağ və digər işğal etdiyi ərazilərə nəzarəti həyata keçirir. Ermənistan hərbi təcavüzün əlverişli nəticələrindən yararlanaraq, hazırkı status quo vəziyyətini qoruyub-saxlamağa və möhkəmləndirməyə və öz doğma yurd-yuvalarından didərgin salınmış azərbaycanlı əhalinin geri qayıtmasının qarşısını almağa yönəlmiş fəaliyyəti ilə fait accompli vəziyyəti yaratmağa çalışır. Belə fəaliyyətə, digərləri ilə yanaşı, işğal olunmuş ərazilərdə qeyri-qanuni məskunlaşma və mülkiyyət hüquqlarının ciddi və sistemli şəkildə pozulması ilə müşayiət olunan iqtisadi fəaliyyətin davam etdirilməsini misal gətirmək olar. Erməni mənbələri də daxil olmaqla, bir çox informasiya mənbəyinə əsasən, Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ və digər işğal olunmuş ərazilərinə, o cümlədən Laçın, Kəlbəcər, Zəngilan və Cəbrayıl rayonlarına on minlərlə sakin köçürülmüşdür. Ermənistan işğal olunmuş ərazilərdə erməni əhalisinin sayını 2010-cu ilədək 143 000-dən 300 000 nəfərədək artırmaq niyyətindədir. Faktlar sübut edir ki, bütün bu fəaliyyət işğal olunmuş ərazilərin ilhaqı məqsədilə

mütəşəkkil qaydada həyata keçirilir. İşğal olunmuş ərazilərindəki bu fəaliyyətin uzağı hədəfə alan nəticələrindən ehtiyatlanaraq həyəcan təbili çalan Azərbaycan məsələnin BMT-nin Baş Məclisində müzakirəsini xahiş etdi. Bu təşəbbüs Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin ədalətli, tam və hərtərəfli nizamlanmasına yalnız beynəlxalq hüququn forma və məzmununa tam və birmənalı hörmət əsasında nail olunmasına güclü inamdan irəli gəlirdi. 29 oktyabr 2004-cü il tarixində BMT Baş Məclisi "Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində vəziyyət" adlı bəndi özünün 59-cu sessiyasının gündəliyinə salmağı qərara aldı. 11 noyabr 2004-cü il tarixində Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərinə əhalinin köçürülməsi barədə məruzə (A/59/568) BMT Baş Məclisinə təqdim olundu. Gündəlikdəki bu bəndin BMT Baş Məclisində müzakirə olunması Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində qeyri-qanuni məskunlaşma məsələsinə diqqətin cəlb edilməsi, eləcə də bu təhlükəli təcrübəyə son qoyulması üçün təcili tədbirlərin görülməsinə başlanmasında mühüm rol oynadı. ATƏT-in faktaraşdırıcı missiyasının 30 yanvar - 5 fevral 2005-ci il tarixlərində işğal olunmuş ərazilərə səfəri Azərbaycanın BMT Baş Məclisinin 59-cu sessiyasının gündəliyinə işğal olunmuş ərazilərdəki vəziyyət barədə məsələ daxil etməsinin məntiqi nəticəsi idi. Missiyanın fəaliyyətinin əsas nəticəsi Azərbaycan tərəfinin təqdim etdiyi və bölgədə vəziyyətin araşdırılmasından əldə olunan ətraflı faktlara söykənən məruzə oldu. Missiya işğal olunmuş ərazilərdə yeni yaşayış məntəqələri salınması faktını təsdiqləyərək, Azərbaycanın narahatlığına şərik oldu. ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrləri öz növbəsində faktaraşdırıcı missiyanın məruzəsinə əsaslanaraq, bölgənin demoqrafik tərkibində dəyişiklik edilməsinin yolverilməzliyini vurğuladı və müvafiq beynəlxalq təşkilatları işğal olunmuş ərazilərdə yerləşdirilmiş əhalinin köçürülməsi və öz yurd-yuvalarından didərgin salınmış insanların doğma yurdlarına qayıtmaları üçün lazımi tədbirləri görməyə çağırdı. Faktaraşdırıcı missiyanın məruzəsi və ATƏT-in Minsk qrupu həmsədrlərinin ona əsaslanan tövsiyələri problemin sonrakı müzakirəsi və həlli üçün əsas oldu. Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərindəki vəziyyət BMT Baş Məclisinin sonrakı iclaslarında da gündəlikdə olmuşdur. 7 sentyabr 2006-cı il tarixində BMT Baş Məclisi işğal olunmuş ərazilərdə baş vermiş kütləvi yanğın halları ilə əlaqədar Azərbaycanın təklif etdiyi "Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində vəziyyət" adlı (A/RES/60/285) qətnaməni qəbul etdi. BMT Baş Məclisinin qətnaməsi ətraf mühitlə bağlı təcili əməliyyatların həyata keçirilməsinin zəruriliyini qeyd edərək, yanğınların bölgənin ətraf mühitinə qısa və uzunmüddətli təsirinin qiymətləndirilməsinə və aradan qaldırılmasına çağırdı. Bu məqsədlə, qətnamə tərəflərin əməkdaşlığa hazır olduğunu vurğulayaraq, BMT sisteminin təşkilat və proqramlarını, xüsusilə də BMT-nin Ətraf Mühit Proqramını ATƏT-lə əməkdaşlıq etməyə çağırdı. ATƏT-in 4-12 oktyabr 2006-cı il tarixlərində həyata keçirdiyi faktaraşdırıcı missiyası yanğınların zərər çəkmiş ərazilərin ətraf mühitinə qısa və uzunmüddətli ziyanını dəyərləndirdi və "yanğınların ətraf mühit və iqtisadiyyata zərər verdiyini və insan sağlamlığı və təhlükəsizliyinə təhlükə

yaratdığını" təsdiq etdi. 14 mart 2008-ci il tarixində BMT Baş Məclisi özünün 62-ci sessiyasında Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində vəziyyətə dair A/RES/62/244 saylı qətnamə qəbul etdi. Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ bölgəsi və ətrafındakı silahlı münaqişənin beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyə təhlükə törətdiyindən ciddi narahatlıq kcçirən BMT Baş Məclisi Azərbaycan Respublikasının suverenliyini və beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədlərinin toxunulmazlığına güclü dəstəyini bir daha təsdiq edərək, bütün erməni qoşunlarının Azərbaycan Respublikasının bütün işğal olunmuş ərazilərindən dərhal, tam və qeyd-şərtsiz çıxarılmasını tələb etdi. Baş Məclis, eyni zamanda, işğal olunmuş ərazilərdən qovulmuş əhalinin öz yurd-yuvalarına qayıtma hüququnu bir daha təsdiq etdi. Qətnamə həmçinin Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ bölgəsinin erməni və azərbaycanlı icmalarına Azərbaycan Respublikası tərkibində səmərəli demokratik özünüidarə sistemi yaratmağa imkan verəcək normal, təhlükəsiz və bərabər əsaslarda yaşama şəraitinin təmin edilməsinin zəruriliyini dilə gətirdi. Baş Məclis Azərbaycan Respublikasının ərazilərinin işğalı nəticəsində yaranmış vəziyyəti heç bir dövlətin qanuni hesab edə bilməyəcəyini və işğal olunmuş ərazilərə heç bir dövlətin yardım göstərə bilməyəcəyini də qeyd etdi. Bütün bunlara baxmayaraq, digər hərbi işğal hallarında olduğu kimi, Ermənistan işğal olunmuş ərazilərdə "seçkilər" və "referendumlar" keçirərək, işğal etdiyi ərazilərdə baş verənlərlə bağlı öz rolunu ört-basdır etməyə çalışır. Buna misal olaraq 10 dekabr 2006-cı il tarixli "konstitusiya referendumu"nu və 19 iyul 2007-ci il tarixli "prezident seçkiləri"ni göstərmək olar. Beynəlxalq ictimaiyyət bu kimi qeyri-qanuni hallar və onların sülh prosesinə mənfi təsiri ilə bağlı özünün birmənalı və prinsipial mövqeyini ifadə etmiş, eləcə də Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə hörmətini bir daha təsdiq etmişdir.

MÜNAQİŞƏNİN NİZAMLANMA PROSESİ

Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin həllinə dair vasitəçilik prosesi 1992-ci ilin fevral ayında Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müqaviləsi (ATƏM) çərçivəsində başlamışdır. ATƏM-in Xarici İşlər Nazirləri Şurasının Helsinkidə keçirilən 24 mart 1992-ci il tarixli əlavə iclasında Minskdə ATƏM-in himayəsi altında mümkün qədər tez bir zaman ərzində böhranın ATƏM-in prinsip, öhdəlik və müddəaları əsasında sülh yolu ilə həlli istiqamətində danışıqlar üçün forumu təmin edəcək Dağlıq Qarabağa dair konfransın çağırılması qərara alındı.

Ümumiyyətlə, münaqişənin həlli üçün hüquqi və siyasi addımlar beynəlxalq hüququn norma və prinsipləri, BMT Təhlükəsizlik Şurasının 822, 853, 874 və 884 saylı qətnamələri, Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı (ATƏT) və digər beynəlxalq təşkilatların müvafiq sənəd və qərarlarına əsaslanır.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, BMT Təhlükəsizlik Şurasının 1993-cü ildə Azərbaycan ərazilərinin işğalına cavab olaraq qəbul olunmuş qətnamələri

Azərbaycan Respublikası və regiondakı digər dövlətlərin suverenliyinə, ərazi bütövlüyünə və beynəlxalq sərhədlərinin toxunulmazlığına hörmət olunmasını bir daha təsdiqlədi. BMT Təhlükəsizlik Şurası düşmənçilik aktlarının dərhal dayandırılmasını, işğalçı qoşunların Azərbaycan Respublikasının bütün işğal edilmiş ərazilərindən dərhal, tam və qeyd-şərtsiz çıxarılmasını tələb etdi, qaçqın və köçkünlərin geri dönmələrini təmin etməklə, regionda iqtisadi, nəqliyyat və enerji əlaqələrinin bərpasına çağırdı. BMT Təhlükəsizlik Şurası ATƏT-in Minsk qrupunun münaqişənin sülh yolu ilə həllinə yönəlmiş səylərini bəyənərək, ATƏT-in Minsk prosesi çərçivəsində münaqişənin həlli yollarının axtarılmasına çağırdı. Bu qətnamələrin heç biri Ermənistan tərəfindən yerinə yetirilməmişdir.

12 may 1994-cü il tarixində atəşkəsə dair razılıq əldə olundu. ATƏM-in dövlət və hökumət başçılarının 1994-cü il 5-6 dekabr tarixlərində Budapeştdə keçirilən sammitində ATƏM çərçivəsində bütün vasitəçilik səylərinin əlaqələndirilməsi üçün Minsk konfransı həmsədrlik institutunun yaradılması barədə qərar qəbul olundu. Budapeşt sammiti ATƏM-in fəaliyyətdə olan sədrinə silahlı münaqişənin dayandırılması üçün siyasi razılaşmanın əldə olunması məqsədilə danışıqlar aparmaq tapşırığı verdi. Sözügedən siyasi razılaşma münaqişənin nəticələrini aradan qaldırmalı və Minsk konfransının çağırılmasına imkan verməli idi. Sammit həmçinin silahlı münaqişənin dayandırılmasına dair tərəflər arasında saziş əldə edildikdən sonra ATƏM-in çoxmillətli sülhməramlı qüvvələrinin yerləşdirilməsi və sülhyaratma əməliyyatlarını hazırlayan Vyana mərkəzli Yüksək Səviyyəli Planlaşdırma Qrupunun (YSPQ) yaradılması ilə bağlı qərar qəbul etdi. YSPQ 1993-cü ilin may ayında yaradılan İlkin Əməliyyat Planlaşdırma Qrupunu (İƏPQ) əvəz etdi.

23 mart 1995-ci il tarixində ATƏT-in fəaliyyətdə olan sədri Minsk prosesinin həmsədrlərinə mandat verdi (DOC.525/95). 2-3 dekabr 1996-cı il tarixlərində keçirilən ATƏT-in Lissabon sammitində ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrləri və ATƏT-in fəaliyyətdə olan sədri Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllinin əsasını təşkil etməli olan prinsipləri tövsiyə etdi, lakin Ermənistan bu prinsipləri qəbul etmədi və ATƏT-in 54 üzv dövləti arasında bu təklifin əleyhinə səs verən yeganə dövlət oldu. ATƏT-in fəaliyyətdə olan sədri sözügedən prinsipləri ehtiva edən bəyanatla çıxış etdi. Həmin prinsiplər aşağıdakılardır:

- *Azərbaycan Respublikası və Ermənistan Respublikasının ərazi bütövlüyü;*
- *Dağlıq Qarabağın öz müqəddəratını təyinetmə hüququna əsaslanan sazişlə müəyyən olunmuş və ona Azərbaycan daxilində ən yüksək özünüidarəetmə statusu verən hüquqi statusu;*
- *Dağlıq Qarabağ və onun bütün əhalisinin təhlükəsizliyinə, o cümlədən nizamlamanın müddəalarını bütün tərəflərin yerinə yetirəcəyi ilə bağlı qarşılıqlı öhdəliklərə dair zəmanət.*

Lissabon sammitindən sonra 1997-ci ildə Fransa, Rusiya və ABŞ-dan ibarət həmsədrlik institutu yaradıldı (1992-ci ildən Minsk konfransına İtaliya (1992-1993), İsveç (1994), Rusiya (1995) və Finlandiya (1995-1996) sədrlik etmişlər).

1997-ci ilin aprel ayından etibarən həmsədrlərin bölgəyə səfərləri intensiv xarakter almağa başladı. 1 iyun 1997-ci il tarixində həmsədrlər Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizamlanmasına dair hərtərəfli saziş layihəsini təqdim etdilər. Həmin layihəyə əsasən, silahlı münaqişə dayandırılmalı və Dağlıq Qarabağın statusuna dair razılaşma əldə edilməli idi. Azərbaycan tərəfinin sözügedən sənədlərin mahiyyəti ilə bağlı konstruktiv məsləhətləşmələrə başlamağa hazır olmasına baxmayaraq, Ermənistan tərəfi təklif olunan yanaşmanı qəti şəkildə rədd etdi.

19-23 sentyabr 1997-ci il tarixlərində həmsədrlər bölgəyə səfərləri zamanı münaqişənin "mərhələli həlli"nə əsaslanan yeni təklif təqdim etdilər. Bu təkliflər ilk mərhələdə 6 rayonun işğaldan azad olunması, ATƏT-in sülhyaratma əməliyyatlarının başlaması, köçkünlərin azad olunmuş ərazilərə qayıtması və münaqişə bölgəsində əsas kommunikasiya vasitələrinin bərpasını nəzərdə tuturdu. İkinci mərhələdə Laçın və Şuşa məsələləri həll olunmalı, Dağlıq Qarabağın statusunun əsas prinsipləri qəbul olunmalı və nəticədə ATƏT-in Minsk konfransı çağırılmalı idi.

10 oktyabr 1997-ci il tarixində Strasburqda Azərbaycan və Ermənistan prezidentləri birgə bəyanatla çıxış edərək, "həmsədrlərin son təkliflərinin Minsk qrupu çərçivəsində danışıqların bərpa edilməsi üçün ümidverici baza" olduğunu bildirdilər. Lakin 1998-ci ilin fevral ayında Levon Ter-Petrosyanın istefası və 1998-ci ilin mart ayında Robert Köçəryanın hakimiyyətə gəlişindən sonra həmsədrlərin bölgəyə növbəti səfəri zamanı Ermənistan rəsmi olaraq, münaqişənin "mərhələli" həlli təkliflərinə dair razılığını geri götürdü.

9 noyabr 1998-ci il tarixində həmsədrlər "ümumi dövlət" konsepsiyasına əsaslanan yeni təklif irəli sürdülər. Bu konsepsiyaya əsasən, Dağlıq Qarabağ respublika formasında dövlət və ərazi vahidi statusu əldə etməli və Azərbaycanın beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədləri çərçivəsində Azərbaycanla birlikdə ümumi dövlət təşkil etməli idi. Azərbaycan bu təklifləri onun suverenliyinə və Lissabon prinsiplərinə zidd olması səbəbindən rədd etdi. Bundan sonra heç bir yeni təklif irəli sürülmədi və Minsk prosesi çıxılmaz vəziyyətə düşdü. Danışıqlar prosesinə təkan vermək üçün 1999-cu ilin aprel ayından etibarən Azərbaycan və Ermənistan prezidentləri arasında münaqişənin həllinə nail olunması məqsədilə birbaşa görüşlər başladı.

ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrləri 2002-ci ilin mart ayında bölgəyə səfərləri zamanı danışıqlar prosesinin Azərbaycan və Ermənistan prezidentlərinin xüsusi nümayəndələri səviyyəsində davam etdirilməsi təklifini irəli sürdülər. Bu təklif hər iki dövlət başçısı tərəfindən qəbul olundu. 13-15 mart və 29-30 iyul 2002-ci il tarixlərində Praqa yaxınlığında hər iki dövlət başçısının xüsusi

nümayəndələrinin iki görüşü keçirildi. 2004-cü ildən etibarən "Praqa prosesi" çərçivəsində Azərbaycan və Ermənistan Xarici işlər nazirləri arasında birbaşa danışıqlar başladı.

25 yanvar 2005-ci il tarixində Avropa Şurasının Parlament Assambleyası "ATƏT-in Minsk konfransının məşğul olduğu Dağlıq Qarabağ münaqişəsi" adlı 1416 saylı qətnamə qəbul etdi. Parlament Assambleyası qətnamədə Azərbaycan ərazisinin böyük bir hissəsinin işğal olunduğunu bir daha təsdiq edərək, etnik düşmənçilik və onu müşayiət edən hərbi əməliyyatların çoxlu sayda insanın etnik əsasda qovulmasına və monoetnik ərazilərin yaradılmasına gətirib çıxardığına dair narahatlığını ifadə etdi. Assambleya Avropa Şurasının üzvü olan bir dövlətin digər dövlətin ərazisini işğal etməsinin həmin dövlətin üzvlük öhdəliklərini kobud şəkildə pozması demək olduğunu açıq şəkildə bəyan edərək, münaqişə zonasından didərgin düşmüş şəxslərin təhlükəsiz və ləyaqətlə geri qayıtması hüququnu bir daha təsdiq etdi. Assambleya həmçinin BMT Təhlükəsizlik Şurasının müvafiq qətnamələrini xatırladaraq, münaqişə tərəflərini onları yerinə yetirməyə, xüsusilə də işğal olunmuş ərazilərdən hərbi qüvvələri çıxarmağa çağırmışdır.

2006-cı ilin may ayında ATƏT-in Minsk qrupunun hazırkı həmsədrlik institutu yaradılan vaxtdan etibarən ilk dəfə olaraq, həmsədr ölkələrin Xarici işlər nazirlərinin müavinlərindən ibarət birgə missiya bölgəyə səfər etmişdir. Səfərin məqsədi Dağlıq Qarabağa dair razılıq əldə edilməsi üçün 2006-cı ilin mühüm "imkan pəncərəsi" yaratdığını hər iki ölkə prezidentlərinin diqqətinə çatdırmaqdan ibarət idi. ATƏT-in Minsk qrupu həmsədrləri 22 iyun 2006-cı il tarixində ATƏT-in Daimi Şurasına məruzə təqdim etdilər. Onlar məsələyə aydınlıq gətirərək bəyan etdilər ki, yanaşmalarının məqsədi münaqişənin bütün aspektlərinin bir mərhələdə həlli deyildi. Həmsədrlərin sözlərinə görə, qeyd olunan prinsiplərlə mümkün ən yüksək tərəqqiyə nail olmaq, lakin bəzi ən çətin məsələləri sonraya saxlayaraq danışıqlar aparmaq nəzərdə tutulurdu. Buna baxmayaraq, həmsədrlər bəyan etdilər ki, prezidentlər razılığa gələ bilmədikləri üçün onlar bu prinsiplərin müəyyənləşdirilməsi, ifadə edilməsi və yekunlaşdırılması işində öz yaradıcılıqlarının zirvə nöqtəsinə çatmışlar. Həmsədrlər bildirdilər ki, əgər tərəflər irəli sürülmüş prinsiplərə dair razılığa gələ bilmirsə, onda onları qane edə biləcək alternativ razılaşmaya nail olunması məqsədilə birlikdə çalışmalıdırlar. Həmsədrlər hazırkı mərhələdə intensiv "məkik diplomatiyası"nın davam etdirilməsinə və prezidentlərin yeni görüşlərinə heç bir zərurət görmədiklərini diqqətə çatdırdılar.

Minsk qrupu həmsədrlərinin bəyanatına və danışıqlar prosesi ilə bağlı reallıqları ənənəvi olaraq təhrif etməyə çalışan Ermənistan tərəfinin qeyd olunan bəyanata dair şərhlərinə cavab olaraq, Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi məsələyə aydınlıq gətirərək onu da bildirdi ki, Azərbaycan ərazilərinin davam edən işğalı və etnik təmizləmə şəraitində Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ regionunun hüquqi statusunun müəyyən edilməsi mümkün deyildir. Bunun üçün Azərbaycan əraziləri işğaldan azad edilməli, münaqişə zonası

demilitarizasiya olunmalı, müvafiq beynəlxalq təhlükəsizlik zəmanəti təmin edilməli və zorla didərgin salınmış azərbaycanlı əhali öz evinə qayıtmalıdır. Azərbaycan tərəfi Dağlıq Qarabağa Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq səviyyədə tanınmış ərazi bütövlüyü çərçivəsində və Konstitusiyasına uyğun olaraq, ən yüksək səviyyəli özünüidarəetmə statusu verməyə hazır olduğunu bir daha bəyan etdi. Xarici İşlər Nazirliyi bölgənin gələcək inkişafını nəzərə alaraq, beynəlxalq təcrübədə mövcud olan presidentlərə uyğun şəkildə obyektiv şəraitin yaradılması məqsədilə münaqişədən əvvəlki etnik tərkibin bərpasından sonra Dağlıq Qarabağın əhalisi üçün iqtisadi və digər stimulların yaradılmasını nəzərdən keçirməyə hazır olduğunu bildirmişdir. Bununla yanaşı, XİN bölgədə ədalətli və daimi sülhün əldə olunması üçün Azərbaycanın danışıqların davam etdirilməsinin tərəfdarı olduğunu bir daha bəyan etmişdir.

13 iyul 2007-ci il tarixində ATƏT-in Minsk qrupu həmsədrləri 9 iyun 2007-ci il tarixində İlham Əliyev və Robert Köçəryan arasında Sankt-Peterburqda keçirilən görüşdən sonra münaqişənin həlli prosesində yaranmış vəziyyəti qiymətləndirən bəyanat yaydılar. Həmsədrlər bəyan etdilər ki, prezidentlərin görüşü zamanı, əsas etibarilə münaqişənin sülh yolu ilə həllinin "əsas prinsiplər"inə dair razılaşma ilə bağlı məhdud sayda əngəllər müzakirə edilmiş və tərəflər mövqe fərqləri səbəbindən razılığa gələ bilməmişlər. Həmsədrlər bəyanatlarında Azərbaycan və Ermənistanın bir qrup ziyalısının Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ regionuna, eləcə də Bakı və Yerevana birgə səfər təşəbbüsünə toxunaraq, onu bəyəndiklərini və yüksək qiymətləndirdiklərini qeyd edərək, bu təşəbbüsü ilk etimadyaratma addımı adlandırdılar.

2 noyabr 2008-ci il tarixində Azərbaycan, Ermənistan və Rusiya prezidentləri Moskvada Bəyannamə imzaladılar. Bəyannamədə "münaqişənin nizamlanması beynəlxalq hüququn norma və prinsipləri, eləcə də bu çərçivədə qəbul edilmiş qərar və sənədlərə əsaslanmalı olduğu" vurğulanır. Digər sənədlərlə yanaşı, buraya 1993-cü il BMT Təhlükəsizlik Şurasının, eləcə də 2006 və 2008-ci il BMT Baş Assambleyasının məlum qətnamələri daxildir. Bununla yanaşı, Bəyannamədə vurğulanır ki, münaqişənin beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərinə əsaslanan həlli regionda iqtisadi inkişaf və hərtərəfli əməkdaşlıq üçün əlverişli şərait yaradacaqdır. Beləliklə bu sənəd Ermənistanın münaqişənin son həlli və onun əsas nəticələrinin aradan qaldırılmasından öncə regional əməkdaşlığa üstünlük verilməsi ilə bağlı iddialarını heçə endirir.

2009-cu il ərzində Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin tənzimlənməsi üzrə aparılan danışıqlar daha intensiv xarakter almışdır. Belə ki, ATƏT-in Minsk Qrupunun Həmsədrlərinin iştirakı ilə Ermənistan və Azərbaycan Prezidentləri 6 dəfə, Ermənistan və Azərbaycan xarici işlər nazirləri isə 3 dəfə görüş keçirmişlər.

2009-cu ilin 22 noyabr tarixində Münhendə keçirilmiş Azərbaycan və Ermənistan Prezidentlərinin görüşündə bir neçə məsələ ilə bağlı tərəflərin mövqelərində yaxınlaşma istiqamətində irəliləyiş əldə olunmuşdur.

2009-cu ilin 1-2 dekabr tarixlərində Afinada ATƏT-in Nazirlər Şurasının 17-ci iclası çərçivəsində ATƏT-in Minsk Qrupunun Həmsədr ölkələrinin nümayəndələri -Rusiya və Fransanın xarici işlər nazirləri, eləcə də ABŞ Dövlət Katibinin müavini birgə bəyanatla çıxış etmişlər. Bundan əlavə, ATƏT-in Nazirlər Şurası Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinə dair Bəyanat qəbul etmişdir. Sözügedən bəyanatlarda münaqişənin nizamlanması prosesinin vacib elementi kimi, tərəflər arasında imzalanmış Moskva Bəyannaməsi və Helsinki Yekun Aktında təsbit olunmuş əsas prinsiplər göstərilir.

MÜNAQİŞƏNİN HƏLLİNƏ DAİR AZƏRBAYCANIN MÖVQEYİ

Münaqişənin həllinə dair Azərbaycanın mövqeyi ATƏT çərçivəsində uzun sürən vasitəçilik səylərinin heç də həmişə ardıcıl olmamasına və nəticə verməməsinə baxmayaraq, Azərbaycan münaqişənin sülh yolu ilə konstruktiv həllinə tərəfdar olmaqda davam edir. Azərbaycan hökumətinin məqsədi bütün işğal olunmuş ərazilərin azad edilməsi, məcburi köçkünlərin öz evlərinə qayıtması və Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsi, eləcə də bütün Cənubi Qafqaz regionunda sabitlik və davamlı sülhün bərqərar olmasına nail olmaqdır. Nizamlama prosesinin əsas məqsədi Dağlıq Qarabağın Azərbaycan daxilində statusunu işləyib-hazırlamaq, onun modelini və hüquqi çərçivəsini müəyyən etməkdir. Azərbaycan tərəfi inanır ki, hər hansı statusun müəyyən edilməsi prosesi bölgənin bütün əhalisinin, o cümlədən erməni və azərbaycanlı icmalarının birbaşa, tam və bərabər iştirakı ilə normal sülh və onların Azərbaycan hökuməti ilə hüquqi və demokratik proseslər çərçivəsində konstruktiv qarşılıqlı əlaqəsi şəraitində baş tutmalıdır. Münaqişə tərəflərinin Dağlıq Qarabağın Azərbaycan daxilində özünüidarə statusunun müzakirələrinə başlaması mərhələsinə çatması üçün bir sıra mühüm addımlar atılmalıdır. Birinci, münaqişənin həlli kontekstindən hərbi işğal amili kənarlaşdırılmalıdır. Tutarlı səbəblər olmadan ərazilərin geri qaytarılmasının gecikdirilməsi onsuz da çətin olan nizamlama prosesini mürəkkəbləşdirə bilər. İkinci, bölgədə münaqişədən əvvəlki demoqrafik vəziyyət bərpa olunmalıdır. Məlum məsələdir ki, Dağlıq Qarabağın statusu yalnız və yalnız erməni və azərbaycanlı icmalarının yanaşı yaşayışı şəraitində və hər iki icmanın birbaşa iştirakı ilə müəyyən oluna bilər. Üçüncü, Dağlıq Qarabağın yeni özünüidarə statusu işlənib-hazırlananadək Azərbaycanın mərkəzi hakimiyyət orqanları ilə erməni icmasının yerli hakimiyyət orqanları arasında qarşılıqlı əlaqə yaradılmalıdır. Dördüncü, bölgə iqtisadi cəhətdən inkişaf etdirilməli və bərpa olunmalıdır. Bu, həyatı normallaşdırma prosesi və iki icmanın dinc yanaşı yaşaması və əməkdaşlığının bərpası üçün mühüm addımdır. Buraya iki icma, eləcə də Azərbaycan və Dağlıq Qarabağın mərkəzi hakimiyyət orqanları arasında iqtisadi əlaqələrin bərpası və inkişafı, hər iki istiqamətdə hər iki tərəfin qarşılıqlı istifadəsi üçün kommunikasiyaların bərpası və açılması da daxildir. Belə olacağı təqdirdə,

Dağlıq Qarabağ bölgəsinin erməni əhalisi Ermənistanla, Azərbaycan da Laçın dəhlizi vasitəsilə Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə əlaqə qurmaq imkanı əldə edəcəkdir. Beşinci, iki icma arasında humanitar sahədə əməkdaşlıq, təhsil və dözümlülük kimi xüsusi proqramlar həyata keçirilməlidir. Azərbaycan və Ermənistan arasında imzalanmalı olan sülh sazişinin yerinə yetirilməsinə gəldikdə, o, həmin sazişlə hər iki tərəfin üzərinə götürdüyü öhdəliklər, eləcə də böyük dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar da daxil olmaqla, müvafiq beynəlxalq zəmanətlərlə təmin edilməlidir. Aydındır ki, sülh prosesinin müvəffəqiyyəti həmçinin tərəflərin konstruktiv yanaşmasından, eləcə də beynəlxalq ictimaiyyətin, xüsusilə də ATƏT-in Minsk qrupu həmsədrlərinin fəal yardımından asılıdır. Bununla belə, Ermənistanın məsələ ilə bağlı tutduğu mövqe üzündən nəzərəçarpan müsbət dəyişikliyə ümid etmək çox çətindir. Əslində münaqişənin lap başlanğıcından Ermənistanın Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzünün məqsədi güc yolu ilə ərazi ələ keçirmək və işğal edilən ərazilərin demoqrafik tərkibini dəyişmək olmuşdur. Məhz birtərəfli ayrılmaya nail olmaq məqsədilə, Ermənistan Dağlıq Qarabağ ətrafındakı bəzi işğal olunmuş rayonlar üzərində nəzarəti saxlamaq istəyir, azərbaycanlı köçkünlərin öz yurd-yuvalarına qayıtmasının qarşısını alır və beləliklə də hər iki icmanın fikirlərinin bərabər əsasda nəzərdən keçirilməsini əngəlləyir. Aydındır ki, Ermənistanın məsələyə bu cür yanaşması münaqişənin həlli üçün möhkəm təməl rolunu oynaya bilməz. Vəziyyətin bu cür saxlanılması qanunun aliliyi və insan hüquqlarının pozulmasının nəticələrini qəbul etmək, yaxud başqa sözlə desək, zorakılığın ədalət üzərində qələbə çalması demək olardı. Azərbaycan tərəfi münaqişənin sülh yolu ilə həllinə tərəfdar olsa da, ərazi bütövlüyü məsələsində əsla güzəştə getməyəcək və beləliklə də münaqişənin Ermənistan tərəfinin zorla qəbul etdirməyə çalışdığı "fait accompli", yəni baş tutmuş fakt anlayışı əsasında həllini qəbul etməyəcək. Münaqişə yalnız Azərbaycanın ərazi bütövlüyü və beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədlərinin toxunulmazlığına hörmət, eləcə də Dağlıq Qarabağın azərbaycanlı və erməni icmalarının demokratiya və inkişafdan tam və bərabər qaydada yararlanaraq dinc yanaşı yaşaması əsasında həll oluna bilər. Münaqişənin tezliklə həlli üçün konkret perspektivin olmaması və "nə sülh, nə də müharibə" vəziyyətinin davam etməsi Azərbaycanın demokratik təhlükəsizliyi, müstəqilliyi və inkişafına daimi və birbaşa təhdiddir. Bu, eyni zamanda bütün Cənubi Qafqaz regionunda qeyri-sabitliyin əsas mənbəyidir.

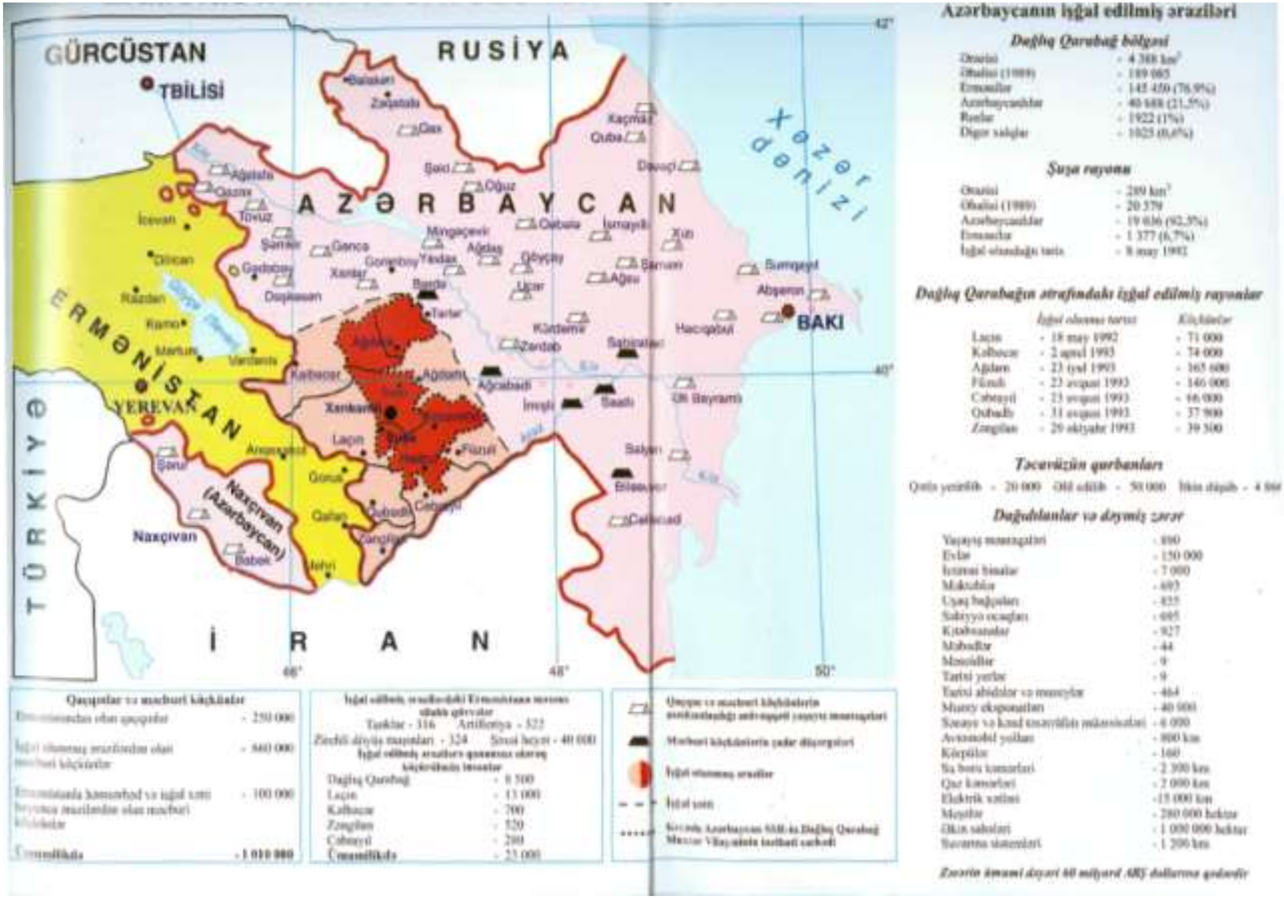
Azərbaycanın işğal edilmiş əraziləri
Dağlıq Qarabağ bölgəsi
Şuşa rayonu
Dağlıq Qarabağın ətrafındakı işğal edilmiş rayonlar
Təcavüzün qurbanları
Dağıdılanlar və dəymiş zərər
GÜRCÜSTAN
TBİLİSİ
RUSİYA
AZƏRBAYCAN
Xəzər dənizi
BAKI
ERMƏNİSTAN
YEREVAN
TÜRKİYƏ
İRAN
Naxçıvan (Azərbaycan)
Naxçıvan
Qaçqınlar və məcburi köçkünlər

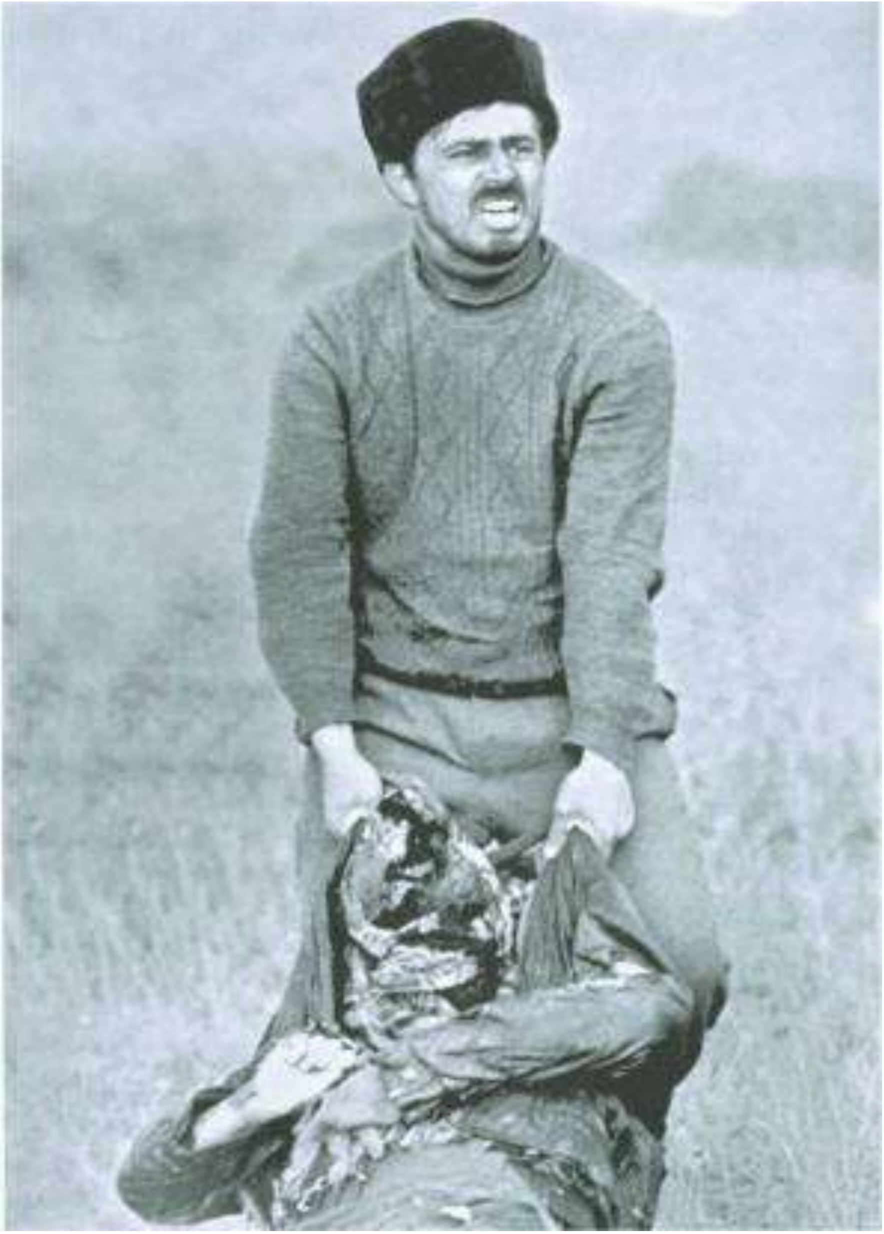

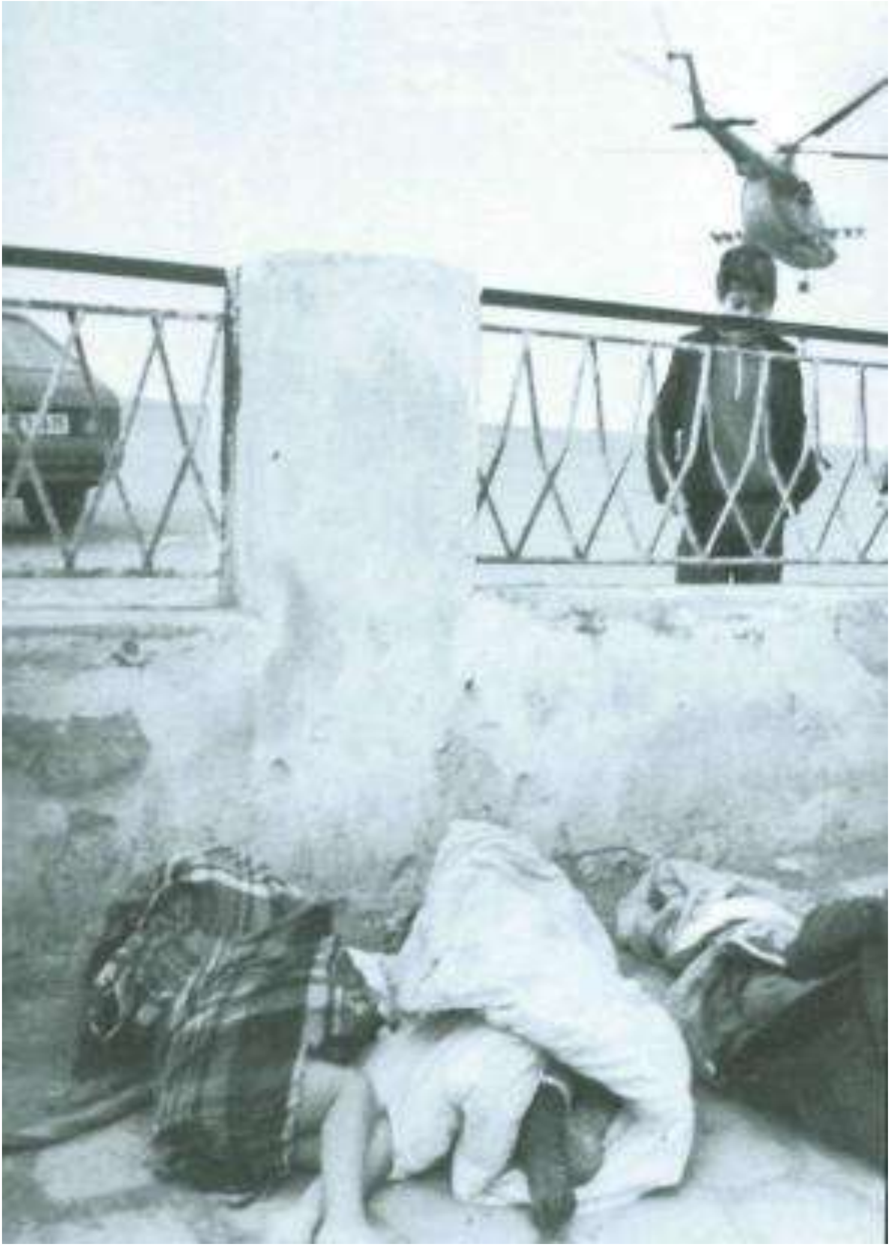

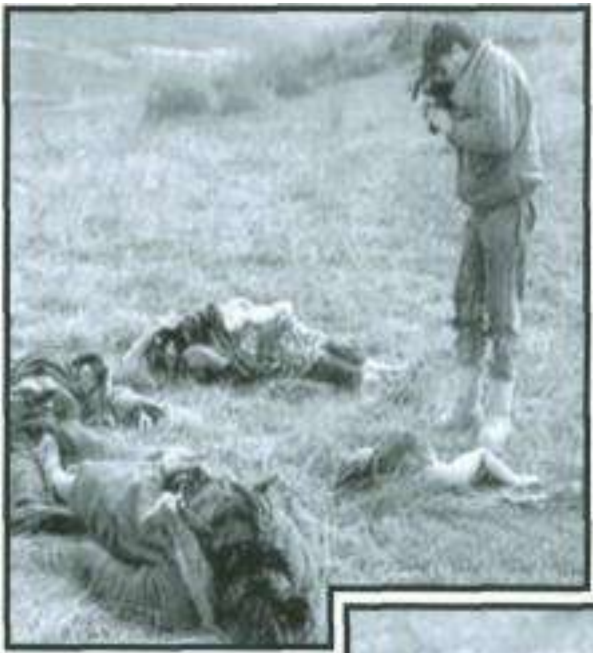

XOCALI
SOYQIRIMINI
UNUTMAYAQ!!!

Erməni əsirliyindən qurtaran Azərbaycanlı qadın üzərində edilmiş insanlıqdankənar hərəkətin izləri...

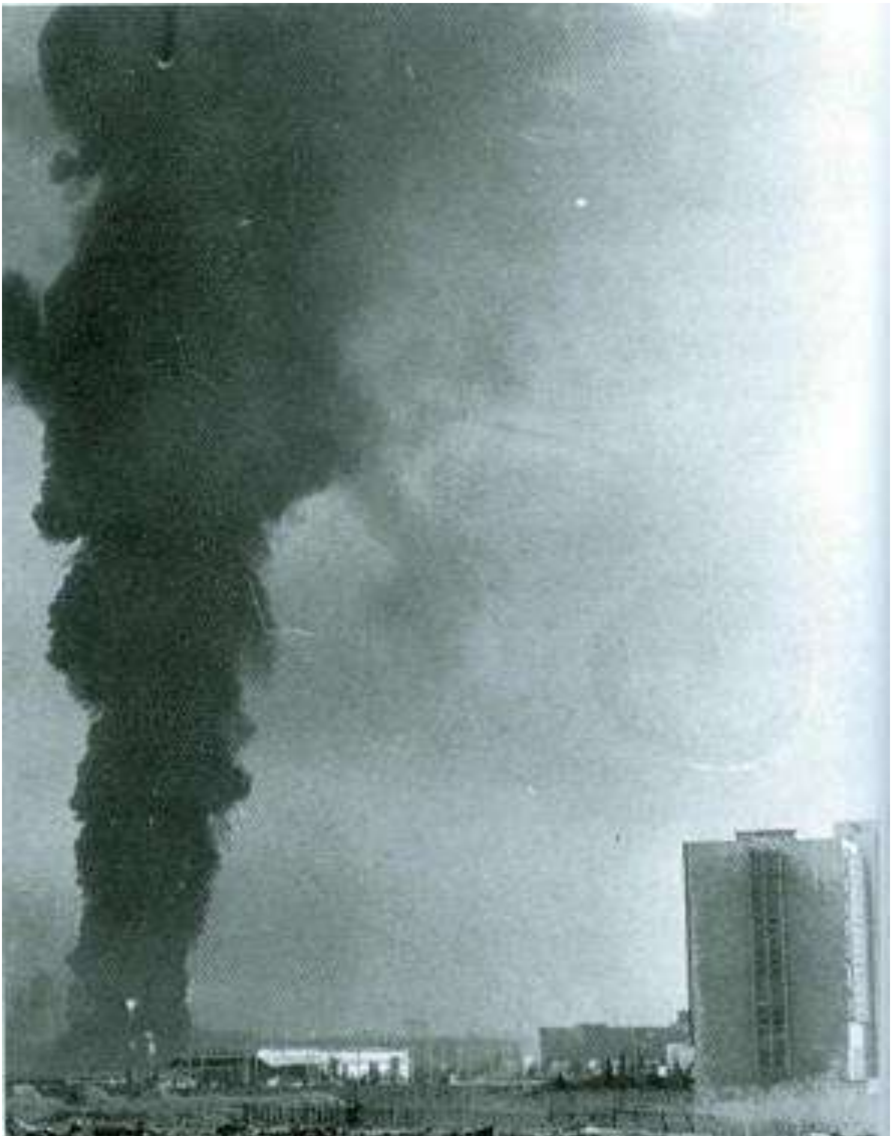

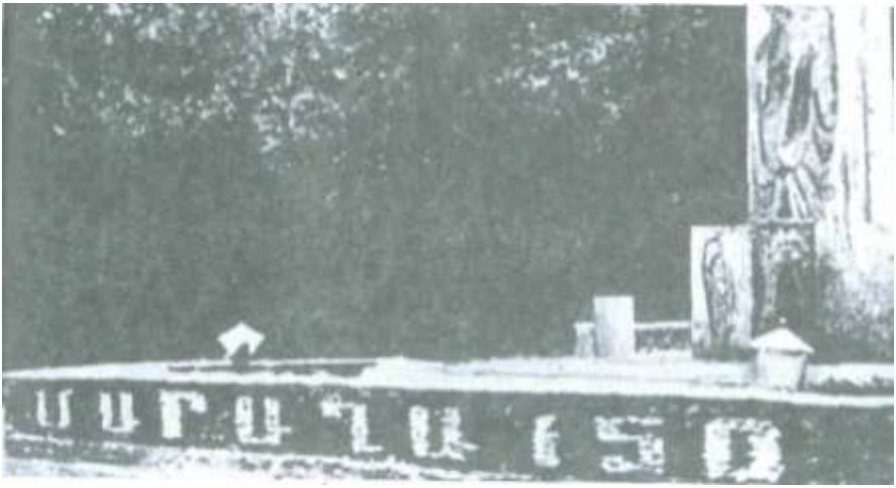

"Mağara – 150", 1978-ci ildə ermənilərin İran ərazisindən ilk olaraq Qarabağa köçürülməsinin 150 illiyinə ucaldılmış memorial

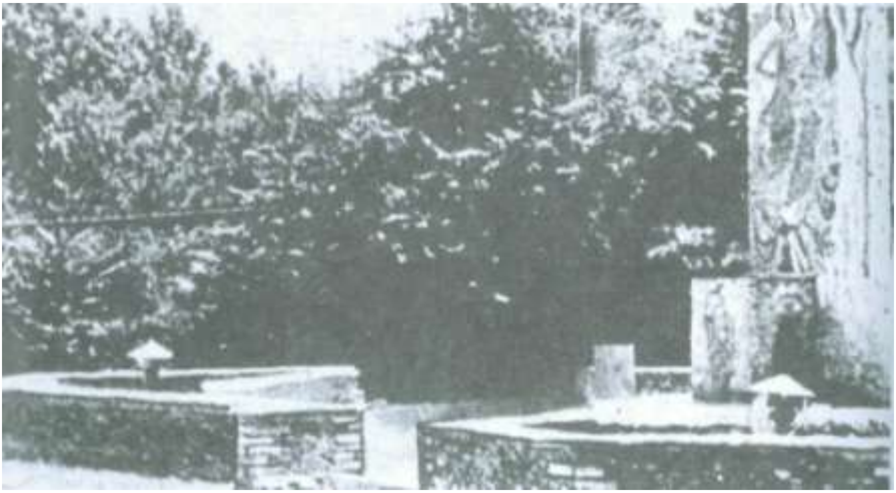

Həmin memorial 1988-ci ildə erməni millətçiləri tərəfindən tarixin izini silmək üçün törədilmiş vandalizm nəticəsində məhv edilmişdir.

Ermənistandan, öz doğma ata-baba torpaqlarından zorla qovulmuş, didərgin salınmış azərbaycanlı qaçqınlar

1990-cı il 20 Yanvar tarixində SSRİ ordusunun Bakıda törətdiyi qətliama dair iki foto

Ermənistanın işğal etdiyi Azərbaycan torpaqlarından,yurdlarından və evlərindən zorla çıxarılan Azərbaycanlı qaçqın və məcburi köçkünlər

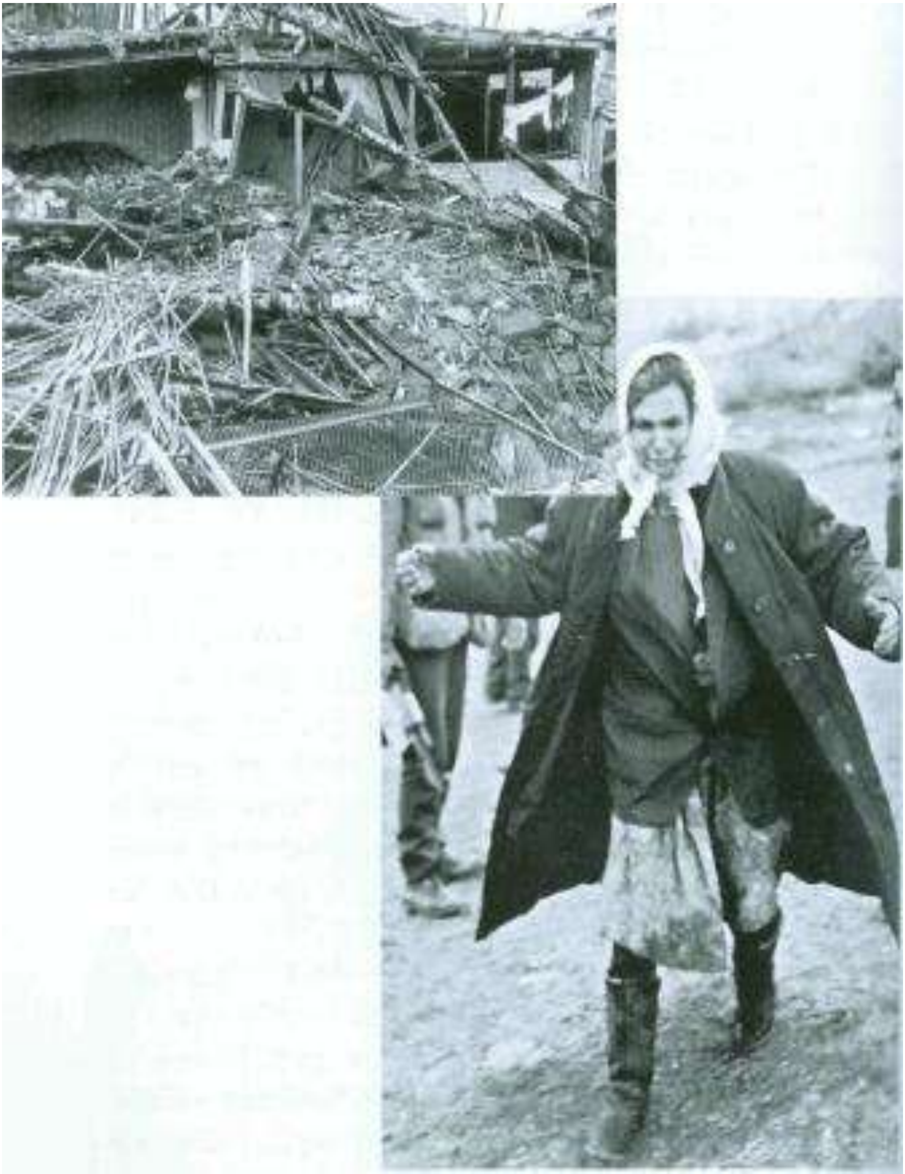

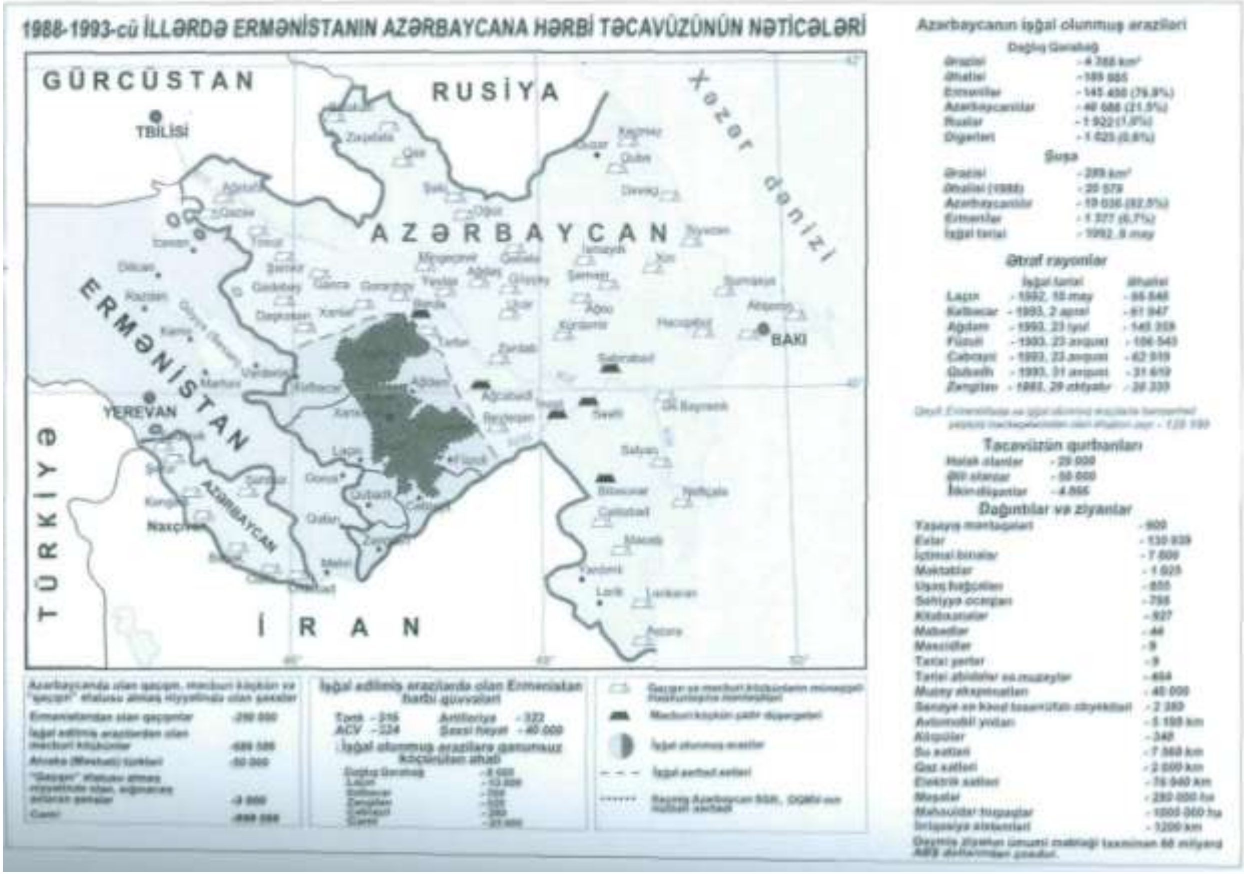
1988-1993-cü İLLƏRDƏ ERMƏNİSTANIN AZƏRBAYCANA HƏRBİ TƏCAVÜZÜNÜN NƏTİCƏLƏRİ
GÜRCÜSTAN
RUSİYA
Xəzər dənizi
AZƏRBAYCAN
ERMƏNİSTAN
AZƏRBAYCAN
TÜRKİYƏ
İRAN
TBİLİSİ
YEREVAN
BAKI
Azərbaycanın işğal olunmuş əraziləri
Dağlıq Qarabağ
Şuşa
Ətraf rayonlar
Təcavüzün qurbanları
Dağıntılar və ziyanlar

Azərbaycanın işğal altındakı bölgələrində olan vəziyyət

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

ƏZİZ OXUCU!..3

XOCALI SOYQIRIMI ZAMANI 6

XOCALI - ƏSAS HƏDƏF 6

FACİƏNİN XRONİKASI 7

XOCALI SOYQIRIMI ZAMANI ŞƏHİD OLANLAR 8

XOCALI SOYQIRIMI QURBANLARININ AİLƏ ÜZVLƏRİNİN ACI XATİRƏLƏRİ...26

ANANIN GÖZ YAŞLARI... 37

XOCALI SOYQIRIMI ZAMANI ŞƏHİD OLAN UŞAQLAR.............................49

XOCALI SOYQIRIMI ZAMANI TAMAMİLƏ MƏHV OLAN AİLƏLƏR 52

BİR NƏSLİN İTKİSİ 54

XOCALI SOYQIRIMI ZAMANI BİR VALİDEYNİNİ İTİRMİŞ UŞAQLARIN SİYAHISI 55

XOCALI SOYQIRIMI ZAMANI VALİDEYNLƏRİ ERMƏNİSTAN SİLAHLI QÜVVƏLƏRİ TƏRƏFİNDƏN QƏTLƏ YETİRİLMİŞ VƏ HƏMİN QƏTLİAMIN ŞAHİDİ OLMUŞ UŞAQLARIN XATİRƏLƏRİ 63

XOCALI SOYQIRIMI ZAMANI ERMƏNİSTAN TƏRƏFİNDƏN ƏSİR VƏ GİROV GÖTÜRÜLMÜŞ, İTKİN DÜŞMÜŞ VƏ BU GÜNƏDƏK TALEYİ MƏLUM OLMAYAN XOCALI SAKİNLƏRİNİN SİYAHISI...64

ERMƏNİSTAN SİLAHLI QÜVVƏLƏRİNİN ƏSİR VƏ GİROV GÖTÜRDÜYÜ, İŞGƏNCƏLƏR VERDİYİ VƏ AZƏRBAYCANIN, BEYNƏLXALQ TƏŞKİLATLARIN DƏSTƏYİ İLƏ XEYLİ MÜDDƏT SONRA ÇOX ÇƏTİNLİKLƏ GERİ ALA BİLDİYİ XOCALI SAKİNLƏRİNİN DƏHŞƏT SAÇAN ƏSİRLİK XATİRƏLƏRİ:........................70

BİR DAHA ƏSİRLƏR VƏ ƏSİRLİKDƏ YAŞANANLAR HAQQINDA.........................81

SÖZ YENƏ ŞAHİDLƏRİNDİR...83

XOCALI SOYQIRIMI: ŞAHİDLƏR DANIŞIR!...86

XOCALI SOYQIRIMININ ŞAHİDİ OLMUŞ UŞAQLARIN DƏHŞƏT SAÇAN XATİRƏLƏRİ...88

İKİNCİ HƏYAT...90

MƏHKƏMƏ-TİBB EKSPERTİNİN "RƏYİ"NDƏN BİR NEÇƏ SÖZ..............................92

366-CI ALAY...93

XOCALI DÖYÜŞÜNÜN MİLLİ QƏHRƏMANLARI..94

XOCALI SOYQIRIMI İLƏ BAĞLI XARİCİ KİV-LƏRİN MƏLUMATLARI 112

ERMƏNİSTAN LİDERLƏRİNİN VƏ ERMƏNİLƏRİN ÖZLƏRİNİN ETİRAFLARI ...118

ƏZİZ XOCALILAR!..124

XOCALI SOYQIRIMI QURBANLARININ XATİRƏSİNƏ SÜKUT DƏQİQƏSİ ELAN EDİLMƏSİ HAQQINDA...125

AZƏRBAYCANLILARIN SOYQIRIMI HAQQINDA AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİNİN FƏRMANI..125

PREZİDENT İLHAM ƏLİYEV: XOCALI FACİƏSİ ERMƏNİ MİLLƏTÇİLƏRİNİN YÜZİLLİKLƏR BOYU TÜRK VƏ AZƏRBAYCAN XALQLARINA QARŞI APARDIĞI SOYQIRIMI VƏ ETNİK TƏMİZLƏMƏ SİYASƏTİNİN QANLI SƏHİFƏSİ İDİ..........130

PREZİDENT İLHAM ƏLİYEV XOCALI SOYQIRIMININ 15-Cİ İLDÖNÜMÜ MÜNASİBƏTİLƏ AZƏRBAYCAN XALQINA MÜRACİƏT EDİB 131

TARİX UNUTMAYACAQDIR..132

XOCALI SOYQIRIMININ 15 İLLİYİ İLƏ ƏLAQƏDAR AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI MİLLİ MƏCLİSİNİN BƏYANATI 132

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI MİLLİ MƏCLİSİNİN AMERİKA BİRLƏŞMİŞ ŞTATLARININ KONQRESİNƏ MÜRACİƏTİ...136

ERMƏNİ TƏCAVÜZÜ. TARİXİ VƏ SİYASİ MƏLUMAT 138

AZƏRBAYCAN SSR-in DAĞLIQ QARABAĞ MUXTAR VİLAYƏTİ..........................141

MÜNAQİŞƏNİN HAZIRKI MƏRHƏLƏSİNİN BAŞLANĞICI 143

ERMƏNİ TERRORU...148

MÜNAQİŞƏNİN HÜQUQİ ASPEKTLƏRİ...152

AZƏRBAYCANIN İŞĞAL OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRİNDƏ VƏZİYYƏT.......................155

MÜNAQİŞƏNİN NİZAMLANMA PROSESİ 157

MÜNAQİŞƏNİN HƏLLİNƏ DAİR AZƏRBAYCANIN MÖVQEYİ 162

QƏNİRƏ PAŞAYEVA
HƏVVA MƏMMƏDOVA

XOCALI SOYQIRIMI

Şahidlərin dilindən

«Elm və təhsil» nəşriyyatının direktoru: *professor* Nadir MƏMMƏDLİ

Dizayn: Tural Əhmədov

Texniki redaktor: Rövşanə Nizamiqızı

Yığılmağa verilmiş **05.02.2011.**

Çapa imzalanmış **23.02.2011.**

Şərti çap vərəqi **18**. Sifariş **№ 40.**

Kağız formatı **70x100 1/16. Tiraj 500.**

Kitab «Elm və təhsil» nəşriyyat-poliqrafiya

müəssisəsində səhifələnib çap olunmuşdur.

E-mail: elm_ve_tehsil@box.az

Tel: 497-16-32; 050-311-41-89

Cııvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.